TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2024
LXVI. ÉVFOLYAM | 3. SZÁM

Kovács Péter
Salgai Miklós

Varga Szabolcs
Szerbek a magyar királyi udvarban a 15–16. században

Kiss Erika – Viskolcz Noémi
Kié az erdélyi fejedelmi kincstár?

Csík Tamás
Választójog és a szabadkőműves páholyok
az 1905-1906-os politikai válság hónapjaiban

Sárándi Tamás
Közigazgatás és „korszellem” Marosvásárhely
és Maros-Torda vármegye esetében 1940-1944 között

László Andor
Kiemelkedő politikusok mint Bocskai István örökösei
a 19–20. században

Kolontári Attila – Szvák Gyula
Dolmányos István pályaképéhez

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, BRANKO OSTAJMER, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

Kérjük szerzőinket, hogy kéziratait
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html

A 2024-es évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

Nemzeti Kulturális Alap

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA · 1825 ·

ISSN 0040-9634

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2024
LXVI. ÉVFOLYAM | 3. SZÁM

HUN REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET

HU ISSN 0040-9634

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
Nyomdai előkészítés:
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Tudományos Információs Osztály
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Prime Rate Kft.

TARTALOMJEGYZÉK

LXVI. évfolyam, 2024. 3. szám

TANULMÁNYOK

Kovács Péter Szívet cserél, aki hazát cserél? Salgai Miklós Velencében **321**

Varga Szabolcs Szerbek a magyar királyi udvarban a 15–16. században **359**

Kiss Erika – Viskolcz Noémi Kié az erdélyi fejedelmi kincstár? Brandenburgi Katalin és I. Rákóczi György vagyoni vitája 1630–1636 **381**

Csik Tamás A választójog kiterjesztése és a szabadkőműves páholyok állásfoglalása az 1905–1906. évi magyarországi politikai válság hónapjaiban **407**

Sárándi Tamás Közigazgatás és „korszellem" Marosvásárhelyen és Maros-Torda vármegyében 1940–1944 között **421**

László Andor Kiemelkedő politikusok mint Bocskai István örökösei a 19–20. században **445**

Kolontári Attila – Szvák Gyula Dolmányos István pályaképéhez **467**

TANULMÁNYOK

SZÍVET CSERÉL, AKI HAZÁT CSERÉL?
Salgai Miklós Velencében

E. KOVÁCS PÉTER

DOES HE WHO CHANGES HIS COUNTRY CHANGE HIS HEART?
Miklós Salgai in Venice

On 19 January 1438, Miklós Salgai died in Venice, having returned from Constantinople to the city of the lagoons, where he had been living for months, having been exiled from Hungary by order of Sigismund of Luxembourg. His last will and testament and related documents provide an insight into his life abroad. How did he try to adapt to his new environment? Why did he start trading? Under what conditions did he live abroad? What does his will say?

Keywords: Miklós Salgai, Zsigmond of Luxemburg, Venice, Constantinople, trade

Velencében 1438 januárjában, fedélzetén egy magyar nemessel, kikötött egy gálya. A hajó Konstantinápolyból érkezett rakterében értékes árukkal. Egy félelmetes betegség bújhatott meg a bálák között. A pestis.[1] A fedélzeten utazó magyar báró talán itt fertőződött meg, aki nem volt más, mint a három évvel korábban hazájából száműzött Salgai Miklós. Élete azért érdekes, mert ezt követően a lagúnák városába költözött, ahol átvette a szokásokat, megtanulhatta a venetói olasz nyelvet, kiismerte a velencei hivatalok működését, és olyan foglalatosságba kezdett, ami új lakóhelyét Európa leggazdagabb államai közé emelte: pénzügyletekbe fogott és kereskedni próbált. Új élete tehát gyökeresen különbözött az otthonitól, ahol jelentős birtokállománnyal a háta mögött nem lehettek anyagi gondjai. Engel Pál munkája nélkül, aki elsősorban a báró magyarországi életét dolgozta fel, nem vállalkoztam volna a tanulmány megírására.[2]

E. Kovács Péter, tudományos főmunkatárs, HUN-REN–Debreceni Egyetem Magyarország a középkori Európában Kutatócsoport.

1 A pestis kifejezést általánosságban használták a járványszerű betegségekre. Archivio di Stato di Venezia (= AS Venezia) Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. Carte antiche corse in vita Pietro de Tomasi. P. VI. No. 5. (= AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118.) 8r.

2 Salgai Miklós magyarországi tevékenységét Engel Pál dolgozta fel. Engel Pál: Salgai Miklós. *Levéltári Közlemények* 63 (1992) 15–26. Eredményeit részletesen felhasználva húsz év múlva Daniela Dvořáková szintén írt a magyar bárórol, jóllehet ő bővebben idézte végrendeletét. Daniela Dvořáková: Nicholas of Szécsény and Salgó. An Exceptional Man at the Court of Sigismund of Luxembourg (A Contribution to the Court

A velencei életére vonatkozó források halálával kezdődnek. Paradox módon időben előre haladva, egyre távolodva elmúlása dátumától, mind többet tudunk meg elhunyta, 1438. január 19-e előtti napjairól. Életének bemutatására három alapforrás áll a rendelkezésünkre. Az egyik a végrendelete. Ennek három példányát ismerem. Az első a Mircse János (1834–1883) által készített másolat, amelyet jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára őriz.[3] A testamentumot eddig felhasználó történészek érthető módon ezt ismerték.[4] Az eredeti az Archivio di Stato di Venezia Notarile fondjában található. Ebből ugyan hiányoznak a formulák, de ettől eltekintve a két szöveg gyakorlatilag megegyezik.[5] Az egykori szabadságharcos, Klapka György magyar légiójának tagja, Giuseppe Garibaldi tüzérkapitánya viszont nem erről másolhatott, hanem egy harmadik iratról. (Azért a feltételes mód, mert az általam ismert szövegek mellett még több példány is lappanghat.) Kiadásához legközelebb a Procuratoria di San Marco anyagában fellelhető, a szokásos végrendeleti fordulatokat tartalmazó Pietro Tomasi-féle variáns áll, ahol felsorolják a tanúkat, sőt a magyar nemes elhunytának napját is közlik.[6]

A testamentum ugyan remek forrás, de a báró velencei életéről vajmi keveset tudhatunk meg belőle. Ellenben a *procuratoria* megőrizte Salgai Miklós végrendelete végrehajtásának iratait. A Köztársaság legrangosabb hivatalának számító szervezet tagjait *(procuratori)* a 9. századtól a dózse nevezte ki. 1269-től a feladatuk az árvák és a tébolyultak védelme, valamint a végrendeletek végrehajtása lett. Székhelyük a Piazza di San Marcón épült fel. A magyar báró ügye a *procuratori de citra* alá tartozott.[7] A rá vonatkozó iratok két bustában találhatóak latin és vulgáris nyelven.[8]

Culture and Functioning of the Court of the King of Hungary at the beginning of the 15th Century). *Historický Časopis* 60 (2012) Supplement, 3–18. Tanulmányom első részében én is Engel Pál kutatásaira alapozok.

3 Magyar Tudományos Akadémia. Könyvtár és Információs Központ. Kézirattár. Ms. 4993.

4 Óváry Lipót: *A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai.* I–III. Bp., 1890. I. 415. sz. [Hibás dátummal]; Kubinyi András: A király és a királyné kúriái a XIII. században. *Archaeologiai Értesítő* 89 (1962) 164. [Hibás dátummal]; *Budapest Történetének Okleveles Emlékei (1382–1439).* I–III. Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Bp., 1987–1988. III. 1160. sz. [Hibás dátummal.] Engel Pál tisztázta, hogy a végrendeletet nem 1437. január 18-án, hanem 1438. január 18-án fogalmazták. Engel: Salgai Miklós, 22.

5 Salgai Miklós végrendelete. 1438. január 18. AS Venezia. Notarile. Testamenti. Busta 868. 463. sz. (= AS Venezia. Notarile. Végrendelet.) Az irat Giovanni Rizzo közjegyző anyagába került. Mivel az Archivio di Stato di Venezia irataiból idézett valamennyi forrás kiadási helye Velence, ezt nem jelzem. A Notarile anyagának rendezettsége és segédletei a kutatás során nagy kihívás elé állítottak.

6 Mircse János másolatában a formulák megtalálhatók, ellenben a tanúk és Salgai Miklós halálának az ideje nem. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120. Commissaria Pietro Tomasi. Fascicolo Commissaria privata. Barone d'Ungheria Niccolo di Salgo. [Oldalszámok nélkül.] (= AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120.)

7 A „citra" a Canal Grande „inneni", azaz északi és keleti, az egykori folyómeder magasabban fekvő bal oldalára utal. A San Marco, Castello és Cannaregio sestierék tartoztak alája. A *sestiere* szót kerületnek vagy városrésznek érdemes fordítani.

8 AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 8^{r}–15^{v}, busta 120. Az utóbbi egységben a hivatalos levelek, míg a másikban az egyik végrehajtó (Pietro Tomasi) beszámolója található, melyeket számadások, ki- és befizetések követik. Uo. Busta 118. 17^{r}–20^{v}. Ezeket utólag Giovanni meg Francesco, Pietro Tomasi írnokai, több helyről másolták egybe. Uo. 16^{r}. Ehhez meghallgatták *(ascoltado de parola in parola)* a végrendelet megfogalmazóját, Giovanni Rizzo közjegyzőt, valamint a Zengg városában többször megforduló Pietro Danzanót is. A másik végrehajtó (Alessandro Bono) feljegyzéseit szintén felhasználták. Uo. Szovák Márton (Országos Széchényi Könyvtár) személyes kapcsolatai segítségével elérte, hogy lefotózhatta

Magyarországon

Szécsényi [Salgói] Miklós Szécsényi Simon és Garai Erzsébet fiaként született.[9] 1407-ben már élt, világrajöttét a 14. század kilencvenes éveire tehetjük.[10] 1412-ben hatalmas vagyont örökölt.[11] 1414-ben már jogképesnek számított.[12] Apja révén unokaöccse volt Szécsényi Franknak, aki számos országos tisztséget töltött be,[13] anyai ágon pedig rokonságban állt ifjabb Garai Miklós nádorral, akinek szintén unokaöccse volt. Szécsényi Simon 1401-ben fontos szerepet vállalt Luxemburgi Zsigmond letartóztatásában, de a király kiszabadulása után azonnal az uralkodó pártjára állt.[14] A komoly vagyonnal és befolyásos családi háttérrel rendelkező fiatal nemes 1418–1423 között az *aula* tagjának számított.[15] Birtokainak súlya, famíliájának politikai hagyománya, valamint udvarba kerülése kiemelkedő jövőt sejtetett. Engel Pál szerint tagja lehetett az uralkodó kíséretének. Részt vehetett a király nyugat-európai útján, „vagy legalábbis meglátogatta Konstanzban, ahogyan más előkelők is tették".[16] Feltételezése szerint ő rejtőzik a „Nicolaus Laschago von der Loben" név mögött.[17] Mindkét felvetése nehezen bizonyítható, viszont az adatok hiányában sem az egyiket, sem a másikat nem zárhatjuk ki.[18]

Ott lehetett az első huszita hadjáratban (1420–1421). Azért a feltételes mód, mert azt az iratot, amelyben a király a csehországi Hradistyében 1421. április 19-én címeradomány-

a két bustát, mert jelenleg az anyagot nem adják ki. Köszönet illeti meg érte. Ezeken kívül végignéztem az 1435–1438 között az AS Venezia. Senato. Deliberazioni. Misti az AS Venezia. Senato. Deliberazioni. Segreti köteteit, továbbá az AS Venezia. Collegio. Notatorio bejegyzéseit. Sajnos ezekben Salgai Miklósra semmilyen utalást nem találtam.

9 Apja számos országos tisztséget viselt: országbíró (1395), erdélyi vajda (1401), ajtónállómester (1403–1405, 1406–1409). A Sárkányrend tagja (1408), báró (1411). Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak) II. 222. Ispáni pozícióit nem sorolom fel.

10 Uo., II. 221.; Uő: Salgai Miklós, 17.

11 Ezek felsorolásától eltekintek, Engel Pál cikkében megtalálhatók. Engel: Salgai Miklós, 16–17., 19–21.

12 Ebben az évben a váci káptalannak Zsigmond parancsba adja, iktassák be Bába, más néven Szenterzsébet [Nógrád vármegye] birtokába. Zsigmond oklevele. Buda, 1414. augusztus 18. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Levéltár (= DL) 57165. [Kiad. Bártfai Szabó László: *A Sárvár-felsővidéki gróf Széchényi család története (1252–1732)*. I–III. Bp., 1911–1926. I. 536–537.] Regesztáját lásd *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XIII. Szerk. Mályusz Elemér et al. Bp., 1951–2017. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52., 55.) (= ZsO) IV. 541. 2380. sz.

13 Báró (1380–1387), kincstartó (1392–1393), erdélyi vajda (1393–1395), országbíró (1397–1408). Engel: *Magyarország világi archontológiája,* II. 221. Ispáni és várnagyi pozícióit nem sorolom fel.

14 Engel: Salgai Miklós, 16.

15 Engel: *Magyarország világi archontológiája,* II. 221.

16 Engel: Salgai Miklós, 17–18. 1414 augusztusában még Magyarországon volt. Szécsényben adott ki egy oklevelet. Szécsény, 1414. augusztus 28. MNL OL DL 96866. Regesztája: ZsO IV. 546. 2399. sz.; Engel: Salgai Miklós, 17.

17 Engel a Loben/Lauben nevet nem tudta megmagyarázni. Engel: Salgai Miklós, 17–18. (Nekem sem sikerült.)

18 Sajnos a névtelen portugál herold munkájában, amelyet a zsinat idején készített, és amelyben számos magyar nemes címerét is megfestették, sincs rá utalás. Armorial (Latin MS 28). A Book of Coats-of-Arms. [Produced in 1416. Apparently Unique. Made by a Portuguese Herald, Attending the Council of Constance.] Https://www.digitalcollections.manchester.ac.uk/view/MS-LATIN-00028. (Legutóbbi megtekintés: 2024. június 18.); *Herald's Book al. Livro de Arautos al. De ministerio armorum. An armorial of the Council of Constance 1414–1418 by an anonymous portuguese herald.* Intr., ed. Steen Clemmensen. Farum, 2011. [From Manchester, John Rylands University Library Ms Latin 28.]

ban részesítette, Mályusz Eleméren kívül senki sem látta.[19] 1423-ban nevét, pecsétjével együtt, megtaláljuk azon az iraton, amelyet a magyar országnagyok adtak ki.[20] A *salvus conductus*t II. (Jagelló) Ulászló királynak, főpapjainak, báróinak, nemeseinek, valamint valamennyi alattvalója számára állították ki, akik a Luxemburgi Zsigmonddal, valamint a velük folytatott tárgyalásra Magyar- és Lengyelország bármely helyére jönnének a két uralkodó közti viszály felszámolása céljából.[21]

1424-ben viszont minden szertefoszlani látszott. Eberhard Windecke szerint a gazdag főúr gyilkosságra bujtogatott, fosztogatott, nem tartotta be az ország törvényeit. Számos panasz érkezett ellene, emiatt az uralkodó fej- és jószágvesztésre ítélte. A mainzi polgár szerint – rosszul tudta – ekkor elhagyta az országot.[22] A bécsi Windecke-kódexben egy képen láthatjuk is, amikor a király jelenlétében éppen lerombolják az egyik várát.[23] Tizenöt év múlva ellenben már azt írták a néhai Garai Miklós nádor által összehívott, Hont és Nógrád megyék számára tartott *congregatio generalis*on, hogy hamis pénzverés, valamint annak a forgalomba hozatala miatt proskribálták. Emiatt Luxemburgi Zsigmond az országnagyok hozzájárulásával megfosztotta minden birtokától.[24] Sokkal későbbi iratokban, 1456-ban, majd 1467-ben, hasonlóan ezt a vádat hozták fel ellene.[25] Megjegyzem, 1423. november 3-ra a *palatinus* valóban összehívta Hont és Nógrád vármegyék nemeseinek a közgyűlését „prope villam Gyarmath".[26] Végigolvasva a ránk maradt okleveleket a száműzésről semmit sem találtam, ellenben hatalmaskodási ügyben Salgai Miklóst négy alkalommal említették.[27] Pechjére, az új esztergomi érsekkel (Pálóci György) került szembe.

19 A *Zsigmondkori Oklevéltár* vonatkozó kötete Engel Pál cikkének 18/19. jegyzetére utal. ZsO VIII. 135. 424. sz. Ott Engel ezt írta: „Mályusz Elemér kéziratos regesztája az Országos Levéltár régi fényképgyűjteményének egyik »kisalakú fényképéről«. A fenti dátum alapján ma nem található a DF-ben". Engel: Salgai Miklós, 18. 19. j.

20 16 egyházi és világi úr közül a nevét az utolsó helyen említették. A pecsétről készült fotóra Novák Ádám (HUN-REN Támogatott Kutatócsoportok Irodája, Debreceni Egyetem) hívta fel a figyelmemet, majd azt a rendelkezésemre bocsátotta. Köszönet érte.

21 Az országnagyok oklevele. Ófalu, 1423. március 19. MNL OL DF 288998. [Kiad. *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia.* Tomus XII. *Continet Codicis epistolaris saeculi decimi quinti.* Tomum II. *1382–1445.* Coll. op. Anatolii Lewicki. Kraków, 1891. 128. sz.; *Fontes Memoriae Hungariae.* II. *Varsóban őrzött magyar vonatkozású oklevelek (1388–1427).* Szerk. Novák Ádám. Debrecen, 2018. 50. sz.] Regesztája: Óváry: *A Magyar Tudományos Akadémia,* I. 300. sz.; ZsO X. 151. 295. sz.; Engel: Salgai Miklós, 18.

22 *Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról.* Ford., s. a. r., bev. tan. írta Skorka Renáta. Bp., 2008. (História Könyvtár. Elbeszélő Források 1) 200. fejezet. A menekülésre csak 1435-ben került sor.

23 Österreichische Nationalbibliothek. Sammlung von Handschriften und alten Drucken. Cod. 13975/2. 199-es számú ábrázolás. Https://digital.onb.ac.at. (Legutóbbi megtekintés: 2024. június 18.)

24 1439. június 15. MNL OL DL 13401., I. Albert király oklevele. Buda, 1439. június 22. Uo. 13405.; Engel: Salgai Miklós, 18.

25 Pálóci László országbíró oklevele. Buda, 1456. április 29. MNL OL DL 50299. [Kiad. *A Héderváry-család oklevéltára.* I–II. Közlik Radvánszky Béla – Závodszky Levente. Bp., 1909–1922. I. 252. sz. Mátyás király oklevele. Buda, 1467. április 18. (Az eredetit nem találtam)]; Engel: Salgai Miklós, 18.

26 Garai Miklós nádor oklevele. Gyarmat közelében, 1423. november 3-a után. MNL OL DL 43634. Regesztája: ZsO X. 515. 1304. sz.

27 Garai Miklós nádor oklevele. Gyarmat közelében, 1423. november 18. MNL OL DF 248578. Regesztája: ZsO X. 549. 1411. sz.; Garai Miklós nádor oklevele. Gyarmat közelében, 1423. november 18. MNL OL DF 248235. Regesztája: ZsO X. 549–550. 1412. sz.; Garai Miklós nádor oklevele. Gyarmat közelében, 1423. november 18. MNL OL DF 248236. Regesztája: ZsO X. 550. 1413. sz.; Garai Miklós nádor oklevele. Gyarmat közelében, 1423. november 18. MNL OL DF 248335. Regesztája: ZsO X. 551. 1416. sz.

Feltehetően valóban a hamis pénzverés miatt büntették meg, és az ítéletről nyilvánvalóan nem a megyegyűlés, hanem a király döntött, hiszen ezután a személyes jelenléténél fellebbezhetett. Mégiscsak az ország egyik leggazdagabb emberéről volt szó, akit egy *congregatio generalis* ilyen súlyosan nem marasztalhat el.[28] Gazdag báró, aki hamis pénzt veret? Elképzelhető, hiszen a Zsigmond-korban számos hasonló esetet ismerünk, elsősorban a köznemesek köréből.

1424-et követően, Engel Pál szerint, Salgai Miklós földönfutóvá lett. Az év augusztusában Luxemburgi Zsigmond már az elkobzott birtokairól rendelkezett. Ebben az iratban túlkapásaira és gonosz cselekedeteire utalnak.[29] Az ítélethozatalra a király budai tartózkodása alatt kerülhetett sor.[30] Ennek következtében minden vagyonát elvesztette, nem maradt hely, ahol meghúzhatta volna magát, ezért egyik nagybátyja, Garai János fogadta be.[31] Ennek halála után (1428) özvegye, Mazóviai Hedvig hercegnő istápolta.[32] Fiatal rokona, Szécsényi László, segíteni próbált rajta, és az anyai részeként örökölt Hegyesd várát [Zala vármegye] szerette volna zálog címén a kezére játszani, de Rozgonyi Simon veszprémi püspök, aki már korábban akarta az uradalmat megkaparintani, testvérein keresztül bejelentette igényét Zsigmond királynak.[33] Az uralkodó 1433. szeptember 25-én Mantovából azt írta, ha Szécsényi László zálogosítani akarna, azt kizárólag a veszprémi püspöknek teheti meg.[34]

Szerencsés helyzetben vagyunk, mivel meg tudjuk határozni, Salgai Miklós mikor hagyhatta el az országot. Erre az uralkodó hazatérése, 1434 októbere után került csak sor. 1435. március 13-án ügye a pozsonyi országgyűlésen a király személyes törvényszéke elé került. Valójában Garai János rokonsága az özvegyet támadta, mert szerintük Mazóviai Hedvig viszonyt folytatott Salgai Miklóssal, majd a lebukást és a házasságtörés miatti halálbüntetést elkerülendő, 1428-ban együttesen megölték a hercegnő férjét. A királyi tanács mindkettőjüket főbenjáró ítélettel sújtotta. A nőnek életfogytiglan fogság jutott, míg a feltételezett szeretőt örökös hűtlenség gyalázatával száműzték.[35]

---

28 Engel: Salgai Miklós, 18–19., 21.

29 Zsigmond oklevele. Tata, 1424. augusztus 19. MNL OL DF 244687. [Kiad. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* IV–VII. Bearb. Gustav Gündisch. Hermannstadt, 1937–1991. IV. (1416–1437) 1956. sz.] Regesztája: ZsO XI. 398–399. 972. sz.; Engel: Salgai Miklós, 18.

30 Engel: Salgai Miklós, 21. 1424-ben Zsigmond kis megszakítással május 24-e és augusztus 4-e között tartózkodott Budán. Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Itineraria regum et reginarum (1382–1438). Itineraria Sigismundi regis imperatorisque (1382–1437), Mariae (1382–1395) et Barbarae (1405–1438) reginarum consortum eiusdem, necnon Elizabeth reginae (1382–1386), relictae Ludovici I regis.* Bp., 2005. (Subsidia ad Historiam Medii aevi Hungariae Inquirendam 1) 116.

31 1422–1427 között báró. Engel: *Magyarország világi archontológiája,* II. 81.

32 Garai János házasságára lásd Árvai Tünde: A házasságok szerepe a Garaiak hatalmi törekvéseiben. In: *Korszak-határ. A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak (900–1800).* Szerk. Fedeles Tamás – Font Márta – Kiss Gergely. Pécs, 2013. 108., 117.

33 Ugyan nem említik a veszprémi püspök rokonságát, de Engel Pálnak igaza lehet, hiszen a Rozgonyi klán tagjai közül István megfordulhatott Viterbóban, György és a másik István pedig ott volt Rómában (1433). E. Kovács Péter: *Zsigmond császár megkoronázása Rómában.* Bp., 2020. 161.

34 Zsigmond oklevele. Mantova, 1433. szeptember 25. MNL OL DL 12532. sz. [Kiad. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Stud., op. Georgii Fejér. I–XI. Budae, 1829–1844. X/7. 197. sz.]; Engel: Salgai Miklós, 22.

35 Zsigmond oklevele. Pozsony, 1435. október 27. MNL OL DL 12768. A pozsonyi káptalan átírásában: A pozsonyi káptalan oklevele. [Pozsony,] 1435. november 26. Uo. [Kiad. *Hazai okmánytár/Codex Diplomaticus*

Miért éppen Velence?

Miért éppen Velence mellett döntött Salgai 1435-ban?[36] Erre nehéz válaszolni. Azt tudjuk, a lagúnák városával már fiatalon kapcsolatba került. Salgai akkor a Szent Sírhoz készült zarándoklatra menni, és azt kérte a várostól, hogy adjanak neki és családjának úti engedélyt *(salvus conductus).* Velencében 1418. március 14-én úgy határoztak, hogy eleget tesznek Salgai Miklós kérésének.[37] Arról, hogy erre az útra bármikor is sor került volna, nincsenek adataim.[38] Nézzünk hasonló próbálkozásokat.[39] A néhai Szécsi Miklós nádor fia Péter és János nevű testvére írtak a lagúnák városába, hogy a *palatinus* akaratának megfelelően először Rómába, ezt követően Jeruzsálembe, a Szent Sírhoz szeretnének zarándokolni. Velencében úgy döntöttek, egy év időtartamra olyan menlevelet adnak, amely szerint ők, familiárisaik, valamint dolgaik szabadon közlekedhetnek a Köztársaság területén.[40] Érdemes az évszámra figyelni, 1423 ugyanis szentév volt.[41] Nagyon elszántak lehettek, hiszen szinte egy időben az *Urbs*ban V. Márton pápától (1417–1431) a politikában kevés szerepet játszó Szécsi Herceg Péter engedélyt kért, majd kapott, hogy ötven társával „ad Sanctum Sepulchrum" utazhasson.[42] Mivel a bejegyzés dátuma 1423. április 1-e, a velencei folyamodványból látszik, határozott céllal mentek Rómába.[43] Hogy éltek-e a lehetőséggel, arról semmit sem találtam.[44] Még egy példa. Az 1430-as év elején a zenggi

Patrius. I–VIII. Közli Nagy Imre et al. Bp., 1865–1891. VII. 408. sz.; Wertner Mór: Családtörténeti kalászat. Első közlemény. *Turul* 31 (1913) 75–76.; Moritz Wertner: Eberhard von Windecke und die ungarishen Namen. *Ungarische Rundschau* 2 (1913) 380–381.]; Engel: Salgai Miklós, 22.

36 Az 1435-ös év csupán feltételezés. Az bizonyosnak látszik, hogy rögvest elítélése után elhagyta az országot. Arról, hogy rögtön Velencébe ment volna, nincs adatom.

37 „Cum pro parte magnifici domini Salgai Nicholos, filii bani Simonis et nepoti magni comitis Hungarie". 1418. március 14. AS Venezia. Senato. Deliberazioni. Misti. Registri 52. 81^{v}. [Ebben a kötetben az új számozás szerint adom meg a jelzeteket.] [Kiad. Wenzel Gusztáv: A magyar honfiak jeruzsálemi alapítványainak és zarándoklásainak történetéhez. *Új Magyar Múzeum* 4 (1854) 473–474.] Regesztája: ZsO VI. 439. 1647. sz.; Csukovits Enikő: *Középkori magyar zarándoklatok.* Bp., 2003. (Hisória Könyvtár. Monográfiák) 152.

38 1418. április 4-én több magyar érkezett Velencébe, 18-an voltak, és nem 17-en. Engedélyt kaptak a Szent Sír meglátogatására. 1418. március 14. AS Venezia. Senato. Deliberazioni. Misti. Registri 52. 85^{r}. [Kiad. Wenzel: A magyar honfiak, 474.] Regesztája: ZsO VI. 452. 1718. sz.; Csukovits: *Középkori magyar zarándoklatok,* 100.

39 1416 szeptemberében „uno notabel chavalier, signor Ongaria" ment Jeruzsálembe közel 20 nemessel. *Il codice Morosini. Il mondo visto da Venezia (1094–1433).* I–IV. Edizione critica, introduzione, indice e altri apparati di Andrea Nanetti. Spoleto, 2010. II. (Diario dal 1414 al 13. v. 1426 al 1413 [dogado di Tomaso Mocenigo e §§ 1–445 del dogado di Francesco Foscari]) 64/444.

40 „Quod ad supplicationem egregiorum virorum domini Petri, filii condam domini Nicolai de Zeech palatini Hungarie et Johannis fratris sui." 1423. március 3. AS Venezia. Senato. Deliberazioni. Misti. Registri 54. 90^{r}. [Ebben a kötetben az új számozás szerint adom meg a jelzeteket.]

41 Csukovits: *Középkori magyar zarándoklatok,* 22.

42 Uo. 110.

43 Lukcsics Pál: *XV. századi pápák oklevelei.* I–II. Bp., 1931–1938. I. (V. Márton pápa [1417–1431]) 564. sz.

44 Az alább felsorolt említései alapján akár el is utazhatott. 1423. február 26-án Szécsi Herceg Péter egy perét Perényi Péter országbíró 1423. május 1-re halasztotta. Perényi Péter országbíró oklevele. Buda, 1423. február 26. MNL OL DL 11324. Regesztája: ZsO X. 114. 216. sz. Az év júniusában a körmendi ágostonosok professzora (János) nevében szupplikál a pápánál. Lukcsics: *XV. századi pápák oklevelei,* I. 599. sz.; ZsO X. 305. 717. sz. 1424 februárjában van róla adat Magyarországon. Garai Miklós nádor oklevele. Buda, 1424. február 27. MNL OL DL 86297. Regesztája: ZsO XI. 104. 249. sz.

ispán arról tájékoztatta a Köztársaságot,[45] hogy négy magyar báró szeretne a Szent Sírhoz zarándokolni. Ők „Henricus de Marcelu,[46] Stiborius vaida,[47] Johannes de Perin,[48] Herhoch offinaster".[49] Sikerrel járt, hiszen megkapták a *salvus conductus*t, hatvan fős kíséretükkel egyetemben, mely szerint biztonságban jöhetnek, és térhetnek haza.[50] Hogy útjuk valóban teljesült-e, arra nincs adatom.

Visszatérve Salgai Miklóshoz, 1418-as terve csupán akkor magyarázná meg későbbi döntését, ha valóban sikeresen teljesítette célját, és a hajóra várva megszerette a velencei hétköznapokat. Választásának azonban inkább politikai oka lehetett. Luxemburgi Zsigmond a Köztársaság ellenségének számított, hiába próbálkoztak az 1413-as castellettói fegyverszünetet békévé alakítani, csupán a *treuga* ötévnyi érvényességét, majd folyamatos tologatását sikerült elérniük. Még 1433-ban is meghosszabbították,[51] ezt tették 1437-ben is, amikor újabb kilenc évre prolongálták.[52] Talán emiatt választotta új hazájának a lagúnák városát, ahol akár tőle, akár mástól, hallhattak kiűztetéséről. A viszályra gondolva, netán egyszerű bosszantásból, befogadták. Megérkezése után mivel szembesülhetett? Hiába tudott jól latinul, a nyelvet el kellett sajátítania. Új szokásokkal találkozott. A helyi ételek meg az italok bizton kihívások elé állíthatták Salgai Miklós gyomrát. Nem tudom, mi volt a nehezebb feladat számára, a helyi bürokrácia feltérképezése, vagy megszokni a tengert és kiismerni a lagúnákat. Kapcsolatok nélkül nehezen ment volna a beilleszkedés, emiatt barátokat kellett keresnie. Egykori kiváltságos életét elfelejthette.

Szerencséjére, megélhetésének biztosítása, legalábbis a kezdetben, nem sok fejfájást okozhatott neki. Jól élt. Már 1436 novemberében azt írták róla, amikor egy peres ügyében több alkalommal Padovába kellett mennie, hogy mindezt rangjához illő kísérettel tette („cum famulis secundum suam dignitatem et status").[53] Tudjuk, jelentős gardróbbal rendelkezett. Odalehetett a szép darabokért. Örömmel vásárolt. Magának és rabszolganőinek egyaránt. Még konstantinápolyi utazása előtt rendelt Simone szabótól két öltözetet és gyapjút öt aranydukát értékben.[54] Egy alkalommal Salgai Miklós elismerte, hogy Pelsőci

45 Frangepán Miklós. *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus/A Frangepán család oklevéltára (1133–1527).* I–II. Kiad. Thallóczi Lajos – Barabás Samu. Bp., 1910–1913. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria 35) I. 454.

46 Ő Marcali Imre aulicus (1414–1433), somogyi és verőcei ispán (1427–1448). Engel: *Magyarország világi archontológiája,* II. 154.

47 Ő az ifjabb Stibor. Nem volt vajda, de az édesapja igen. Uo., II. 217–218.

48 Lehet Imre fia a terebesi ágból (idősebb János), vagy Péter fia a nyalábi ágból (ifjabb János). Az utóbbi az aula tagja és előkelő (1427–1439), valamint ugocsai ispán (1429–1440), továbbá máramarosi ispán (1429–1434). Uo., II. 189.

49 Fedeles Tamás szerint Tamási Henrik udvarmester. Fedeles Tamás: *Devóció és reprezentáció. Főúri vallásosság a középkorban.* Pécs, 2021. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 12) 147.

50 AS Venezia. Senato. Deliberazioni. Misti. Registri 57. 187^{r}. 1430. január 20. [Ebben a kötetben az új számozás szerint adom meg a jelzeteket.] [Kiad. Wenzel: A magyar honfiak, 474. (Hibás dátummal); Csukovits: *Középkori magyar zarándoklatok,* 110.]

51 Erre 1433. június 8-án Rómában került sor. E. Kovács: *Zsigmond császár megkoronázása Rómában,* 56.

52 Zsigmond király oklevele. Eger, 1437. július 29. *Regesta Imperii.* XI/2. *Die Urkunden Kaiser Sigismunds (1425–1437).* Hrsg. Wilhelm Altmann. Innsbruck, 1897. 11926. sz.

53 1436. november 19. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120.; Engel: Salgai Miklós, 22.

54 Azonos lehet Simon magyar szabóval, de itt nem említik nemzetiségét. 1438. június 15. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 20^{v}. Általában dukátban adták meg a tételeket, de sokszor leír-

János familiárisától átvett két öltözetet, két zupparellót,[55] továbbá egy pár köpenyt.[56] A bejegyzésekből az is kiderül, hogy szép számban tartott otthon fegyvereket.[57] Ezeket halála után több alkalommal kiárusították összesen 282 dukát értékben.[58] Ez bizony sikertörténetnek látszik, hiszen a magyarországi földönfutóból, anyagi viszonyait látva, Velencében tehetős polgárrá vált, aki zseniálisan ráérezhetett az üzletre, a város adta gazdagodási lehetőségekre. Persze csak akkor, ha valóban üres zsebbel érkezett. De nem így történt. Arra hajlok, málhájában személyes dolgai mellett jelentős mennyiségű arany lapulhatott. Ráadásul fegyvereket, ruhákat és okleveleket is tudott magával vinni. Erre utalnak a végrendeletében olvasható tételek, továbbá a testamentumának végrehajtásával foglalkozó iratok. Később, miután szembesült a tehetős városlakók vagyonnövelésének módjával, kereskedésbe fogott. Ehhez jól jöttek az otthonról hozott aranyak, a zálogok fejében kapott pénz, valamint az *imprestitum*ból származó nyereség.[59] Talán azért próbálkozott a kereskedéssel, mert többre vágyott, vagy egyszerűen vészesen fogyni kezdett a tőkéje.

Salgai Miklós nevét ugyan nem találjuk a velencei polgárjogot elnyertek között, de ez nem azt jelenti, hogy hátrány érte volna.[60] Ott lakhatott, kereskedhetett, pénzét *imprestitum*ba tehette, rabszolgákat vehetett, utazhatott, végrendelkezhetett. A politikából viszont kizárták. Nem szavazhatott, és őt sem választhatták meg semmilyen kormány-

---

ták más pénznemben is (líra, *soldo, grosso*). Ezek átváltásától eltekintek. A velencei pénzek értékének megismeréséhez remek munkát használtam. Lásd Nicolò Papadopoli Aldobrandini: *Le monete di Venezia descritte e illustrate da Nicolò Papadopoli Aldobrandini con disegni di C. Kunz.* Parte I. Dalle origini a Cristoforo Moro. 1156–1471. Venezia, 1893.

55 A *zupparello* egy különleges, rövid szabású mellény volt. Felsőruha nélkül hordták. Lovagláshoz vették fel, felhajtott ingujjakkal viselték.

56 1436. november 19. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120.

57 Midőn 1438. január 30-án egy *plato* segítségével harci szerszámokat szállítottak a Piazza San Marcón álló raktárokhoz, nem tudjuk, hogy azok a magyar nemes házából származtak-e, vagy arról a hajóról, amellyel Konstantinápolyból érkezett Velencébe. 1438. január 30. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 18^{r}. Az ezt követő bejegyzésben arról olvashatunk, hogy egy bárkát arra használtak, hogy a gályáról dolgokat fuvaroztak az említett raktárakhoz. Uo. Világosabb a helyzet, amikor az említett térre a Giudeccáról vittek fegyvereket, jóllehet csak sejthetjük, hogy ezek valamikor Salgai Miklós tulajdonában voltak. Ebben az esetben a szállítóeszközüket és a rakodókat fizették ki. Az árról nem írnak. 1438. április 18. Uo. 20^{v}. A *piatta* vagy *plato* széles hajógerinccel rendelkező úszó jármű volt, amely nehéz rakományt is képes volt szállítani anélkül, hogy a felborulástól kellett volna tartani. Alethea Wiel: *The Navy of Venice.* New York, 1910. 340.

58 Először 40 dukát, majd 34 dukát. 1438. február 16. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 17^{r}. Később 50 dukát. 1438. március 9. Uo. Majd fegyvereket és egy silány páncélt szintén eladtak egy ládával egyetemben 10 dukátért. 1438. március 20. Uo. Újfent fegyverek 80 dukát árban. 1438. március 23. Uo. 17^{v}. Majd sok fegyverről olvashatunk 46 dukát fejében. 1438. március 29. Uo. Az utolsó adat 22 dukátról szól. 1438. május 18. Uo.

59 Klasszikus esetben minden egyes polgárnak kötelezően értékei árának 1%-át kellett befizetnie a *Camera degli Imprestiti*be, így aztán jövedelemre tett szert. Szabályozták a nyereség mértékét és a megtérítés idejét is. Lényegét a legjobban talán a közkölcsön, esetleg kényszerkölcsön *terminus technicus* adja vissza. A kifejezés magyarázatáért Arany Krisztinának, bécsi levéltári delegátusnak tartozom köszönettel. Salgai Miklós esetében, mivel nem volt velencei polgár, másról van szó.

60 AS Venezia. Senato. Deliberazioni. Privilegi. Registri 2. A kötetben 1425. november 26-tól sorolják fel a velencei polgárjogot elnyerők neveit egészen 1563. június 10-ig. [Ebben a kötetben az új számozás szerint adom meg a jelzeteket.] Egy érdekesség: Corvin Jánost 1497-ben felvették a velencei nemesek sorába. 1497. május 7. Uo. 89^{v}. Regesztája: Óváry: *A Magyar Tudományos Akadémia,* I. 829. sz. [Hibás dátummal.]

zati szerepre. Egy érdekes példa arra, hogy miképpen tudott élni a Köztársaság által biztosított jogbiztonsággal, ami neki is kijárt. 1436-ban Padovában könnyedén be tudta börtönöztetni egyik emberét.[61] Amúgy nem volt példa nélküli, hogy magyar létére valaki bekerült a *cives Venetiarum* soraiba. 1431-ben Magyarországi Miklós mester [magister Nicolaus de Hungaria] orvos kapta meg ezt a kiváltságot, aki akkor már nyolc éve lakott Velencében.[62] Rajtuk kívül természetesen még számos honfitársuk élt a városban. Felsorolásuktól eltekintek, jóllehet valamennyiük végrendeletét átböngésztem.[63] 1437-ből viszont csupán egyet ismerek. Magyarországi Katalin [Caterina de Ungaria] ekkor már szabadnak számított, de előtte sokáig Marco di Solomon rabszolgája volt. Végakaratának ugyanaz a Giovanni Rizzo volt a közjegyzője, mint Salgai Miklósnak.[64]

A velencei mindennapok

Mit tudunk még? Mivel Salgai jól tudott olvasni, belevethette magát a betűk világába. Könyvek mellett kéziratokat *(cartas)* tartott otthon. Azt viszont nem tudta eldönteni, vajon ezek között van-e olyan, amely a jog és a lélek ellen való („contra ius et animam"), ezért a végrendelet végrehajtóira bízta, ha ilyeneket találnának, azokat dobják tűzre. Arról, hogy a korai szamizdat, netán pornográf irodalom termékeire utalt-e, azt mindenkinek a fantáziájára bízom. Mindenesetre tiltás alatt álltak. Hihetetlennek tűnik, de igaz: Salgai Miklós halála után 138 könyvét árverezték el 280 aranydukátért Andrea Bembónak.[65] Ezeket még otthon tette a málhájába? Netán Velencében vette? Mindkettő felvetés egy felé mutat: műveltnek számított. A vásárlóról semmit sem tudok, de ismerhették egymást.[66] Vagy bibliofil ember volt, vagy egy ügyes kereskedő, aki örömmel csapott le a kötetekre, hogy egyszer szétbontva a hagyatékot, majd felárral túlad rajtuk.

61 Padova Velence fennhatósága alatt állt. A bebörtönzés oka a következő volt: Velencében őt szolgáló familiárisát, Pelsőci Jánost küldte rokonához, hogy hozzon el tőle száz aranydukátot. A küldönc megkapta a pénzt, de állítása szerint a visszaúton kirabolták, emiatt csupán ötvenet tudott átadni. Salgai Miklós nem hitt neki, ezért elfogatta, majd Padovában bebörtönöztette. Pelsőci János kiszabadulásának feltételeként megígérte, hogy a hiányzó pénz mellett még 22 dukátot fizet, mert a magyar báró ebben az ügyben költségekbe verte magát (kíséret, szállások, perköltség), aki viszont elismerte, hogy familiárisától ruhákat vett át. Ezek zálogban voltak, és kiváltásukra Pelsőci János hét dukátot kapott tőle. Mikor felbecsülték a ruhák árát, az eredmény 22 dukát lett, így Salgai Miklós embere 57 dukáttal tartozott. Pelsőci János megesküdött, hogy hátralékát havi két dukátonként fogja törleszteni. 1436. november 19. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120.; Engel: Salgai Miklós, 22.

62 „... magistro Nicolao de Hungaria cirugico, habitatori in Venetiis in contrata Sancte Marie Lubanico." 1431. április 5. AS Venezia. Senato. Deliberazioni. Privilegi. Registri 2. 29^{v}. Ez a Santa Maria Zobenigo templomnál van. A kiváltságot ólompecséttel erősítették meg.

63 A 15. század első négy évtizedét néztem át. Igazán érdekes nincs köztük.

64 1437. június 15. AS Venezia. Notarile. Testamenti. Busta 868. 464. sz.

65 „... dito inchanto per liberi 138 in plui volumi vendudi a missier Andrea Benbon per ducati 280 doro." 1438. február 16. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 17^{r}. Talán azonos lehet a Procuratoria di San Marco egyik bírájával. 1438. szeptember 24. Uo. Busta 120. Mindenesetre a Bembo család fontos szerepet játszott Velence életében.

66 1438 márciusában Giovanni Caldiera nevében 50 aranydukátot adtak Andrea Bembónak, aki erről írást készített. 1438. március 4. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 19^{v}.

Ezek után nem lehet meglepő az, hogyan ápolhatott Salgai Miklós jó viszonyt Giovanni Caldierával (1395 k. – 1474), akit barátjának nevezett.[67] A tudás utáni vágy hozhatta össze őket. A jeles humanista 1418-ban Padovában tanult, ahol két év múlva doktorált *(in arte),* majd 1426-ban ugyanott *in medicine* is fokozatot szerzett. 1431-ben már Velencében találjuk, ahol orvosként praktizált, emellett feltehetően Pietro Perleone segédjeként latin irodalmat tanított egy csoport fiatalnak, mi több, magánórákat adott filozófiából. A tudományos pályájának az elején álló fiatalember könyveket vásárolt. Később számos irodalmi, csillagászati és orvosi munkát írt.[68] Következzen még három ember, akikkel jó viszonyt ápolhatott. Ennek fontosságára fenn már utaltam. Az „intimos meos et cordiales amicos" csoportját Alessandro Bono a fiával (Mosè), valamint a kiváló „artium et medicine doctor", *magister* Pietro Tomasi alkották.[69] Valamennyien tanult emberek voltak.[70] Rajtuk kívül még Agostino Morosinivel ápolt bensőséges viszonyt, aki az „amico meo carissimo" szavakat érdemelte ki.[71] A barátság erősségére utal a neki szánt fiatal rabszolgafiú, valamint az egy *petia* szövet is, amit Konstantinápolyból hozott.[72] Ő a Chiesa di San Simeone Profeta részen élt, miként Salgai Miklós is.

Az írás sem esett nehezére. Leltárakat vezetett. Miután meghalt, a feljegyzéseket Giovanni Rizzo közjegyző vette magához. Ezek alapján dolgoztak a végrehajtók, hiszen ebben sorolta fel otthona tartozékait.[73] Otthonában szerelmes leveleket („litere missive de amore") rejtegetett. Végrendeletének végrehajtóitól azt kérte, ha iratai között vagy máshol rájuk bukkannának, égessék el valamennyit. Nagyon komolyan gondolta, hiszen száz dukátot kapnak megsemmisítésük fejében.[74] Engel Pál szerint a „boldogtalan románc tárgya" Mazóviai Hedvig lehetett, aki az említett királyi ítélet indoklásában szeretőjeként szerepelt.[75] Legyen így, de ebben az esetben vallomásait vagy nem küldte el, vagy a hölgy válaszai pihentek íróasztalának fiókjában. Ebben az esetben az üzenetváltást a Garai Lászlóra bízott házi őrizet nem gátolta. Unokaöccse ráadásul adósa volt a száműzöttnek. Ismerünk egy padovai közjegyzői iratot. Ezt 1436. november 19-én vetették papírra. Ebben Salgai Miklóst az *illustris princeps* jelzővel illették. A négy tanú előtt kiállított iratból kiderül – mint már volt róla szó –, Pelsőci Jánost küldte el rokonához, hogy hozzon el tőle száz aranydukátot.[76]

67 Ő az egyik, akit Salgai Miklós végrendeletének végrehajtójaként nevezett meg.

68 Felsorolásától eltekintek. Életére lásd Juliana Hill Cotton: Caldiera (Calderia), Giovanni. *Dizionario Biografico degli Italiani* 16 (1973) 626–628.

69 AS Venezia. Notarile. Végrendelet.

70 Alessandro Bono és fia pallérozottságát csak feltételezem.

71 A Mauriceno családnév másik alakját [Morosini] használom.

72 A néhai Marco fia. Azokból az anyagokból választhat, amelyek a gályán vannak. AS Venezia. Notarile. Végrendelet. Salgai Miklós még életében megajándékozta. Agostino Morosini oklevele. 1438. március 23. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120. Az iratot Bartolomeo Tomasi velencei közjegyző erősítette meg.

73 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 10^{v}.

74 AS Venezia. Notarile. Végrendelet.

75 Engel: Salgai Miklós, 24.

76 „... ad accipiandum centum ducatos ab illustre principe domino Ladislao de Gara, bano Mazaoyensi, eius cognato." 1436. november 19. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120.; Engel: Salgai Miklós, 22.

Mivel háztartásában legalább öt rabszolganő édesítette vagy szomorította életét (Novella, Polissena, Adriana, Armellina, Giulia), szerelmes gondolatait ideig-óráig talán el tudták hessegetni.[77] Nekik nem kellett udvarolgatni, ugyanis Salgai Miklós ágyasai voltak. Rendszeresen megajándékozta őket, végrendeletében pedig megpróbált gondoskodni róluk. Úgy érezhette, jól tartja őket, hiszen hasonló életet gondolt biztosítani Armellinának, akit a hölgyek közül egyedül hagyott szolgasorban, mint amilyen nála volt, amikor új és tehetős gazdát kívánt neki.[78]

Két különböző helyen lakott: először a Chiesa della Santissima Trinità mellett, a Castello városrészben,[79] később a Chiesa di San Simeone Profeta részen, a Sestiere di Santa Crocében.[80] Házait nem vette meg, hanem bérelte.[81] E módszer nem számított különlegesnek. Laki Túz Jánosnak, aki a Vitéz János-féle összeesküvés miatt kegyvesztett lett, majd 1481 körül a lagúnák városába emigrált, szolgálatai fejében évjáradékként a köztársaság 300 aranyat ajánlott fel, amit azonban ő nem fogadott el. Mivel házat keresett, elrendelték, béreljenek neki egyet évi 50–60 arany erejéig, és mindezt titokban fizessék ki.[82] Sajnos végrendeletét – ha készült egyáltalán – nem találtam, jóllehet érdekes lett volna a két emigrációba kényszerített báró külországi életét összevetni. Salgai Miklós lakását halála után még megtartották. Talán azért, mert amikor végrendeletében rabszolganői jövőjéről döntött, elrendelte, hogy amíg férjhez nem mennek, addig a házában maradhatnak.[83] Mi több, egyikük több hónap után szintén oda tért vissza.[84] E házba a magyar báró 1437 áprilisában költözhetett be. Ezt onnét tudjuk, hogy a végrehajtók a Foresteria bíróinak 10 hónap és 20 nap fejében részarányosan pénzt tettek le, mert az éves bérlet díja 25 dukát volt.[85] Az épületben legalább tízen laktak, így nem lehetett kicsi. Hasonlóan a többi velencei házhoz, mezzaninója is *(mexa)* volt.[86] Ez a földszint és a felette lévő emelet között helyezkedett el, így a bérlemény legalább háromszintes lehetett.

Végrendeletének Velencére vonatkozó adatai közül a legtöbb Salgai Miklós közvetlen környezetéhez kapcsolható. A szövegből levonható következtetések egyrészt segítenek bemutatni a vele együtt élők alárendeltségi viszonyát, másrészt lehetővé teszi vagyoni helyzetének bemutatását. A *dominus* feleség és gyerekek nélkül élt. Az öt rabszolganőn kívül még két fiatal *famulus*a,[87] „Michael Ungaro”,[88] továbbá Vince [Vincenzo] alkotta

77 AS Venezia. Notarile. Végrendelet.

78 Uo.

79 A templom másik neve Santa Tèrnita.

80 A templom másik neve San Simeone Grande vagy San Simeon Grando.

81 „... per lo fito de la chaxa era stado misser Nicolo a San Simion.” 1438. április 28. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 20^{v}.

82 Velence, 1493. augusztus 31. Óváry: *A Magyar Tudományos Akadémia,* I. 756. sz. (Az eredetit nem találtam.)

83 AS Venezia. Notarile. Végrendelet.

84 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 15^{r}.

85 1438. április 28. Uo. 20^{v}. A dátum egyszerű visszaszámlálás eredménye. Ha már korábban is ott lakott, akkor az arra az időre eső részt kifizethette. A Signori della Corte Foresteria pontos funkcióját nem ismerem. Elnevezés alapján azokkal foglalkozhattak, akik nem számítottak velencei polgárnak.

86 1438. február 12. 1438. Uo. 18^{v}.; 1438. február 28. Uo. 19^{r}.

87 „II antedixi zoveni.” 1438. Uo. 8^{v}.

88 Magyarországi Mihály Jakab fia volt. Pietro Tomasi, Giovanni Caldiera és Alessandro Bono oklevele. 1438. március 13. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120. Az iratot Bartolomeo Tomasi velen-

a személyzetet,[89] ami kiegészült még két férfi rabszolgával. Az utóbbiak közül az egyik még nem volt 12 éves.[90] A házat Magyarországi Mihály vezette. Amikor Salgai Konstantinápolyba utazott, e régi *famulus*ára bízta házát,[91] Vince pedig urával együtt szállt hajóra.[92] Magyar szokás szerint a Velencében élő egyéb honfitársaival is kapcsolatban állt. Ilyen volt Jakab borbély és kirurgus *(barbier hongaro),* továbbá Simon szabó. Pelsőci János a már ismert okok miatt nem tartozhatott a háznéphez.

A konstantinápolyi utazás

Salgai Miklós életének utolsó fejezete egy konstantinápolyi hajóúthoz kötődik. Ha nem látogatott el a Szentföldre, akkor ez lehetett az első utazása egy távolsági hajón. Mivel Velencébe 1435-ben érkezhetett, és miként említettem, 1436-ban többször járt Padovában Pelsőci János elleni peres ügyében, korábban erre nem volt ideje. 1437-ben aztán útra kelt. A Contarena nevű hajót választotta,[93] azt a gályát, mely a 15. század első harmadában rendszeresen megfordult a Szentföldön.[94] A hajók neve ekkor még változó volt, a járművek ugyanis parancsnokuk nevén szerepeltek a velencei iratokban. Ha egy Mocenigo irányította a gályát, akkor Moceniga lett a hajó neve, ha Contareno volt a kapitány, akkor Contarena. Velencében mindenesetre 1437. július 4-én három gálya elindításáról és felszereléséről döntöttek „ad viagium Tane Romanie et Trapesunde et Maurocastri", vagyis Tana [Rosztov na Donu], Trapezunt [Trabzon] és Mauricastro, azaz Akkerman [Bilhorod-Dnyisztrovszkij] irányába.[95] Kettő nagy méretű volt („tres de mensuris grossis solitis"), a harmadik pedig a görög utazáshoz megfelelő nagyságú („una mensure viagii Romanie"). E hajók vitorlával és evezővel is fel voltak szerelve.[96] Valamennyit a Köztársaság küldte a Fekete-tengerre, és július 20-án kellett kihajózniuk Velencéből. Előírták, hogy mindegyiken legyen 32 íjász, akik közé hat nemest is beszámítottak. Hajónként egy elismert pap mellett[97] orvost *(medicus)* is vinniük kellett.

cei közjegyző erősítette meg. Innentől Magyarországi Mihálynak hívom.

89 AS Venezia. Notarile. Végrendelet. Vincenzo is magyar volt, és Magyarországi Mihálynál fiatalabb volt. 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 8^{v}. A teljes neve: „Vincentius de Budua quondam Petri". Pietro Tomasi, Giovanni Caldiera és Alessandro Bono oklevele. 1438. március 13. Uo. Busta 120. Az iratot Bartolomeo Tomasi velencei közjegyző erősítette meg. Feltehetőleg budai származású volt, nem valószínű, hogy a montenegrói Budua szülötte lett volna.

90 AS Venezia. Notarile. Végrendelet.

91 „... lassa in caxa soa Michiel Hongaro, fo fameio antigo." 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 8^{r}.

92 1438. Uo. 8^{v}.

93 AS Venezia. Notarile. Végrendelet.

94 Enrico Basso: Leonardo da Chio. *Dizionario Biografico degli Italiani* 64 (2005) 424–427.

95 1437. július 4. AS Venezia. Senato. Deliberazioni. Misti. Registri 60. 23^{v}–24^{r}. Először négy gálya elindításáról döntöttek. 1437. május 14. Uo. 60. 11^{r}–12^{v}.

96 Egy másik helyen ezt olvashatjuk: „... omnes galee nostri arsenatos, tam grosse, quam subtiles [...] sint optime ac veloces ad vella, remos ac in omni actu navigandi..." 1437. június 4. Uo. 17^{r}. [Ebben a kötetben az új számozás szerint adom meg a jelzeteket.]

97 „... unum presbiterem notum." Uo. 17^{r}. Talán a felkészült vagy a tapasztalt jelentés is elfogadható.

Meghatározták útvonalukat is, Korfu, Modon [Methoni], Coron [Koroni] érintésével kötöttek ki Negropontéban [Chalkida] és Konstantinápolyban, ahol két-két napot tölthettek.[98] Miután kijutottak a Fekete-tengerre, háromfelé kellett válniuk. Az egyik Trapezuntba,[99] a másik Mauricastróba, a harmadik Tanába tartott.[100] Ezután mindegyiküknek vissza kellett térnie Konstantinápolyba, ahol bevárták egymást, majd amikor az utolsó is megérkezett, hat nap után együtt indultak vissza Velencébe. A visszaúton érinthették Modont, Coront, Korfut, Avalonát [Vlora] és Durazzót [Durrës] is.[101] Annak a hajónak, amelyen Salgai utazott, Luigi Contareno volt a parancsnoka.[102] A hajók kereskedelmi gályák voltak, görög vizekre (a *Romania* kifejezés szövegeinkben Görögországot jelentette) egy külön típust használtak. A 15. század elejéről ismerünk egy olyan hajót, amely 40 méter hosszú, 5-6 méter széles és kevesebb mint 3 méter magas volt. Ezen, mindenkit beleszámítva, közel 400 ember fért el.[103] Álljon itt egy másik példa is: 1384-ben hat gálya, meg egy hajó 600 zarándokot szállított a Szentföldre.[104] Ez utóbbi járművek kifejezetten a zarándokok szállítására specializálódtak. A végakaratában említett negropontei finom szövetet akár a kikötést követően megvehette a városban.[105] Salgai Miklós valószínűleg Konstantinápolyban kiszállt, és nem ment tovább. Erre utal az a bejegyzés, amelyben a visszaútról van szó. E szerint egy olyan gályán utazott, amely „da Costantinnapoli a Venexia" szállította.[106]

Hála Giacomo Badoernek (1403–1445), akinek ránk maradtak a Konstantinápolyban vezetett számadásai, apró kiegészítéseket tehetünk az útvonalhoz. A velencei kereskedő 1436. szeptember 2-án érkezett Konstantinápolyba, ahol 1440-ig maradt.[107] A saját kézzel írt, 418 lapból álló, kettős könyvelésű főkönyve egyedülálló kereskedelmi forrás.[108] Innét tudjuk, hogy a Contarena 1437. szeptember 22-én Trapezuntban horgonyzott. Itt fedélzetére gyapjút raktak,[109] majd november 17-én újból Trapezuntban találjuk a hajót,[110]

98 Megadták, hogy egy-egy helyen mennyit várakozhattak. Ezt csak akkor közlöm, ha az valamiképpen Salgai Miklós utazásához köthető. A kikötést és a kinavigálást ebbe az időbe nem kellett beleszámítani.

99 Ennek Sinope [ma Sinop] és Simisso [ma Samsun] városoknál is ki kellett kötnie.

100 Ennek Kaffát [ma Feodoszija] kellett útba ejtenie.

101 Megadták, mit hol, mennyiért vásárolhatnak. 1437. május 14. AS Venezia. Senato. Deliberazioni. Misti. Registri 60. 11^{r}–12^{v}.

102 „... 4^{a} galea deliberata fuit nobili vro ser Ludovico Contareno condam ser Danielis." 94 lírát és 10 soldit fizettek neki. 1438. február 28. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 19^{r}.

103 Ugo Tucci: I servizi marittimi Veneziani per il pellegrinaggio in Terrasanta nel Medioevo. *Studi Veneziani* 9 (1985) 59.

104 Uo. 64.

105 AS Venezia. Notarile. Végrendelet. Mint már említettem, itt legalább két napot időztek. Természetesen a szöveteket máshol is beszerezhette.

106 1438. február 28. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 19^{r}. Az adatot látva felmerülhet, talán egy másik hajóval érkezett, hiszen csak a visszaútra fizetett a Contareno gályának. Az odaút árát nyilván már előre átadta.

107 1436. július 24-én indultak, negyven nap alatt értek oda. Hasonló lehetett a Contarena menetgyorsasága is.

108 Raimondo Morozzo della Rocca – Tommaso Bertelè: Badoer, Giacomo. *Dizionario Biografico degli Italiani* 5 (1963) 109–113.

109 *Il libro dei conti di Giacomo Badoer (Constantinapoli 1436–1440).* A cura di Umberto Dorini – Tommaso Bertelè. Roma, 1956. (Il Nuovo Ramusio. Raccolta di Viaggi, Testi e Documenti Relativi ai Rapporti fra l'Europa e l'Oriente a cura dell'Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente 3) 235.

110 Uo. 309.

amikor többek között selyem került a rakományba,[111] december 5-én pedig már Konstantinápolyban várta az indulást.[112] Badoer utazása során találkozott Francesco Quarterióval, a San Paolo apostolo egyház papjával,[113] aki később Salgait Velencében meggyóntatta. Ő lehetett a fenn már említett „elismert pap". A hajók elsősorban a Köztársaság számára szállítottak gabonát és nyersanyagot,[114] de kereskedőket és utasokat is felengedtek a fedélzetre. Mindenképpen néhány nappal 1438. január 18-a előtt térhettek vissza Velencébe.[115]

A végzetes nap

Salgai Miklós még nem érezhette betegségét, amikor kiszállt a hajóról, hiszen ha már ott rosszul lett volna, akkor senki nem léphetett volna a szárazföldre. Megérkezése után elhagyta a gályát, majd hazament, és otthon döntötte le a láz *(febre pestientiale)*. Utóbb azt feltételezték, a gyilkos kórt a gályán szedte össze.[116] Haláltusája napokig tartott.[117] Orvos is járt nála, aki akár az említett „hajóorvos" lehetett. „Maistro Bolfar" több napig Salgai Miklós mellett volt, mi több, miután meghalt, vigyázott a házra.[118] Amikor Pietro Tomasi tudomást szerzett az állapotáról, elküldte hozzá Giovanni Caldierát, majd maga ugyancsak meglátogatta és fűszereket meg gyógyszereket vitt a betegnek.[119] „Maistro Zeroicho" egészen az utolsó napjáig hasonlóan a magyar báró körül tüsténkedett.[120]

Amikor Pietro Tomasi és Giovanni Caldiera látták helyzete súlyosságát, azonnal intézkedtek a siratóénekéről („nenia soa"), majd a gyónásáról.[121] A *confessio* kiszolgáltatása Francesco Quarterio papra hárult, aki szintén ebben az évben jött a Contarena gályával Velencébe.[122] Talán az utolsó kenetet is feladhatta, jóllehet az „extrema unctio" említése

111 *Il libro dei conti di Giacomo Badoer,* 166. Talán bors is. A bejegyzésben csak a hónapot adják meg. Uo. 304.

112 Uo. 308.

113 AS Venezia. Notarile. Végrendelet. Teljes nevét egy másik iratból ismerjük. Francesco Quarterio pap oklevele. 1438. március 1. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120. Az írást Francesco di Andrea Bono velencei közjegyző erősítette meg.

114 Ezt onnét tudhatjuk, hogy a három gályának szóló parancsban felsorolják, mit, hol, mennyiért szerezhetnek be. Néhány példa: Tanából és a Fekete-tengerről („pro Tana et Mare Maiori") *boccaccino* anyagot [pamutbársony], fűszereket *(species minute),* viaszt *(cere),* vetőmagot *(sementina),* Konstantinápolyból fűszereket („species minute et species grosse"), viaszt, karmazsint *(cremisi)* hozhattak. Az utóbbi szó itt a festőanyagot jelenti. 1437. május 14. AS Venezia. Senato. Deliberazioni. Misti. Registri 60. 11^{r}–12^{v}.

115 Találtam egy bejegyzést, ahol említést tettek 1438. január 15-én egy Contarena hajóról, amely „in aquis Rubini" egy hajóroncsról sikeresen visszaszerzett közel hetven mázsa („miliariam septem vel circa") ólmot, a Marco és Leonardo Giustiniani társaság tulajdonát. Mivel a *recuperata fuerunt* kifejezés a múltban történt, és semmi közelebbit nem írtak, sajnos nem használhattam fel Salgai Miklós esetleges megérkezésének a megállapításához. 1438. január 15. AS Venezia. Senato. Deliberazioni. Misti. Registri 60. 50^{r}.

116 1438. Uo. 8^{r}.

117 „In quelle note che missier Nicolo stava grieve che non sono molte per che mori asay presto de quelle infirmita." 1438. Uo. 8^{v}.

118 Fáradozásáért öt aranydukátot kapott. 1438. február 4. Uo. 18^{v}. Egy másik bejegyzésben két aranydukátot fizettek neki. Itt „maistro bulfar". 1438. március 1. Uo. 19^{r}.

119 1438. Uo. 8^{r}. Utólag 20 soldit fizettek neki. 1438. március 11. Uo. 19^{v}.

120 Három aranydukátot kapott. 1438. március 13. Uo. 19^{v}.

121 1438. Uo. 8^{r}.

122 „... qui fuit hoc anno cum galea Contarena veniendo Venetias." AS Venezia. Notarile. Végrendelet.

nem szerepel a szövegben. Salgai Miklós nagy alázattal kérte meg Pietro Tomasit, Giovanni Caldierát, együtt Alessandro Bonóval és fiával (Mosè), hogy legyenek végrendelete végrehajtói.[123] Az első kettő nem akarta elfogadni a feladatot, harmadik társuk viszont kifejtette, tudja, hogy ez milyen fáradságos, de a barátságra, valamint a jótéteményekre hivatkozva meggyőzte a kétkedőket.[124]

Salgai Miklós utolsó akaratát Giovanni Rizzo foglalta írásba. A Santa Maria Formosa egyház káplánja 1434–1466 között közjegyzőként tevékenykedett a lagúnák városában.[125] A két tanú egyike Francesco Rizzo, a Chiesa di San Simeone Profeta papja lett. Ez érthető, hiszen Salgai Miklós ekkor a templom szomszédságában élt.[126] A családnevek *(Rizzo),* továbbá egyházi mivoltuk *(presbiter)* egyezését látva sem biztos, hogy rokonok lettek volna. A másik tanú egy mesterember volt, Zannino gyapjúkészítő *(lanarius)* hasonlóképpen a San Simeone Profeta részről. Az ő szignójából jól látszik, hogy a nevén kívül nem sokat írt életében. A testamentumot valahol a Rialto *(Rivolati)* környékén készítették el.[127] Ez lett az aláírásokkal megerősített, a szokásos formulákkal kiegészített, a velencei jogszokásnak megfelelő példány.[128] A magyar báró ennek kiállításakor már nem volt jelen, ezért nincs a szignója az iraton. Tudjuk, hogy Salgai Miklós a kor szokásának megfelelően már a konstantinápolyi utazása előtt is készített egy végrendeletet. Ezt a mestrei zsidóktól tudjuk.[129] Minden bizonnyal sokban hasonlított a Giovanni Rizzo által leírtakra. Ez lehetett a tartalmi alapja a tanulmány végén közölt példánynak.

Salgai Miklós 1438. január 18-án, szombaton végrendelkezett, másnap végleg lehunyta szemét. Halálakor 43-45 éves lehetett. A szeretőjének tartott Mazóviai Hedvig 1389–1397 között látta meg a napvilágot, tehát közel egykorúak lehettek.[130] A hercegnő alig egy évvel élte túl Salgait, 1439. február 19. után ugyanis már nem élt.[131] A magyar báró utolsó akaratának végrehajtói, miként említettem, barátai közül kerültek ki, akiknek azt is meghagyta, hogy négyük elmúlása után, a Procuratoria di San Marco vegye át a feladatukat. Ez Velencében teljesen bevett gyakorlatnak számított. A végrehajtók egyike Pietro Tomasi később úgy vélte, hogy jó munkát végeztek, jóllehet bizonyos ügyekben van még pótolnivalójuk.[132]

A magyar báró azt szerette volna, ha vagy „in ecclesia Sancti Petri de Castello", vagy „in ecclesia Sancti Pauli" helyezik örök nyugalomra.[133] A vele utazó, halála előtt őt meg-

123 Mosèt nem találták Velencében. AS Venezia. Notarile. Végrendelet; 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 8^{r}.

124 AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 8^{r}.

125 Andrea Da Mosto: *L'Archivio di Stato di Venezia. Indice generale, storico, descrittivo ed analitico. Archivi dell'amministrazione centrale della Repubblica Veneta e archivi notarili.* I–II. Roma, 1937–1940. I. 363.

126 AS Venezia. Notarile. Végrendelet.

127 Uo.

128 1438. január 18. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120.

129 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 11^{r}.

130 Kazimierz Jasiński: *Rodowód Piastów mazowieckich.* Poznań–Wrocław, 1998. 111–114.

131 Uo.

132 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 8^{r}.

133 AS Venezia. Notarile. Végrendelet. A San Paolo apostolo egyházára Velencében használják a San Polo elnevezést is, mivel ebben a sestierében található.

gyóntató Francesco Quarterio itt szolgált papként. A Basilica di San Pietro di Castello 1807-ig a velencei pátriárka templomának számított, és nem messze emelkedik az Arsenale dokkjaitól. Talán a város egyházi életében betöltött kiemelkedő szerepe miatt választotta ezt az egyházat Salgai, és mivel nem lehetett biztos abban, hogy ott majd helyet biztosítanak neki, valószínűleg ezért jelölte meg a végtisztesség másik helyeként a San Polót. Végül is a Basilica di San Pietro di Castello templomban temették el.[134] A gyertyákat, a durva vásznat és a tömjént a Rialtónál lakó Niccolò de Clario fűszeres-patikusnál *(spizier)* a Banco di Balbinál vették 40 dukát értékben.[135] A szertartást a püspök vezethette („lo veschovo de chastelo"), ugyanis egy 1438. február 20-i bejegyzésből kiderül, hogy öt aranydukátot kapott Salgai Miklós sírbatétele fejében, de a Castello kanonokjainak és a káptalannak is jutott 18 aranydukát. A kongregáció tagjai sem maradtak ki: fejenként négy aranydukáthoz jutottak.[136] A temetéssel kapcsolatos teendőkre 18 dukátot költöttek.[137] A temetés idején az a Lorenzo Giustinian volt a Castello püspöke,[138] akit VIII. Sándor pápa 1690-ben szentté avatott.[139]

Temetésére a halálát követő napon, hétfőn kerülhetett sor, Fábián és Sebestyén ünnepén.[140] Itáliában nemcsak a 15. században, hanem a mai napig roppant gyorsan adják meg a végtisztességet. Salgai Miklóst sok tengerész kísérte utolsó útjára, akiknek három aranydukátot fizettek.[141]

A hagyaték

A testamentumban felsorolt tételek feldolgozása a rendelkezésre álló három forrás tartalmának tematikus csoportosításával történt.[142] A végrendeleti tételek jól elválaszthatók egymástól: magyar és velencei, valamint egyházi és világi tartalmúak. Az utóbbiak esetében egy fontos körülményre kell felhívni a figyelmet. Salgai úgy rendelkezett otthoni javairól, mintha azok birtokában lettek volna, holott elméletileg 1424-ben mindenétől megfosztották.

134 Az Archivio di Stato csupán a templom minimálisan megmaradt anyagát őrzi, korszakunkra sajnos semmit. A templomot teljesen átépítették, így egy esetleges síremlék fennmaradására sem maradt esély. Kerengőjét sikertelenül jártam végig Salgai síremlékét keresve.

135 A *banco* szó itt rakpart értelmében szerepel. 1438. február 28. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 19^{r}.

136 Mivel a végösszeg 36 aranydukát, ezért vannak kilencen. 1438. február 20. Uo. 18^{r}.

137 Uo.

138 IV. Jenő pápa 1433. május 11-én nevezte ki.

139 Giuseppe del Torre: Lorenzo, Giustinian, santo. *Dizionario Biografico degli Italiani* 66 (2006) 73–77.

140 Ezen a napon fizettek a püspöknek, a káptalannak, a kongregációnak, a temetéshez köthető költségeket is január 20-án adták ki. 1438. január 20. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 18^{r}.

141 „E de dar adi dicto chontadi a molti marinari i qual vene a far honor al so corpo." Uo.

142 A három alapforrás az említett végrendelet, az AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118 és 120.

A magyarországi világi jószágokról Salgai a következőképpen döntött:

1. Minden magyarországi birtokát (falvakat, várakat, ingóságokat) Szécsényi Lászlóra hagyta.[143]
2. A budai várban található házának felét, ami a Fritz-palotával szemben áll („ex oppositio palacii Friz") unokaöccsének, Losonci Lászlónak adományozta.[144] A másik részét nem adta neki, „quia ad ipsum pertinet".
3. Valamennyi jóakaróját és a hozzá hűeket támogattatta.
4. Szécsényi Lászlóra hagyta a nála található okleveleket, azzal a meghagyással, hogy ezer dukátot fizessen értük testamentuma végrehajtóinak.
5. A kisebb privilégiumokat, amelyek Garai Lászlóra vonatkoznak, visszaadta.
6. Végül adósait sorolta fel, ők a következők: Toma Ludovici da Segna, Niccolò da Trau[145] és Garai László.[146]

A végrendelet Magyarországra utaló tételeinek világi részén nincs mit magyarázni, egyrészt mert ezt Engel Pál megtette, másrészt mert egyértelmű. Szécsényi Lászlónak jutott majdnem minden, ráadásul a testamentum végrehajtói valamennyi iratot, amelyek a két szekrényben maradtak, felajánlották neki. Salgai Miklós akarata értelmében ezek fejében ezer dukátot remélhettek. Futárt indítottak Szécsényi Lászlóhoz („suo german cusino"), aki megígérte, hogy teljesíteni fogja a kérést. A magyar nemes később egy ferencest menesztett Velencébe, aki előadta, hogy ha megbízójához eljuttatják a végrendelet egy példányát pergamenen („in carta membrana"), akkor elküldi a pénzt, egyúttal kérte a privilégiumokat is. A szerzetest legkésőbb február elején küldték vissza a végrehajtók Magyarországra.[147] Ezt követően Szécsényi László, aki időközben másoktól megkapta a vágyott másolatot, azt üzente, hogy nincs szüksége más privilégiumokra, mert új kiváltságokat készíttet az előnyösebb üzlet érdekében („e chel se far privilegii nuovi per mior mercado").[148] Az oda-vissza üzengetés sokáig tarthatott. Jakab magyar borbélynak 1438 novemberében fizették ki az utazására fordított pénz hátralékát, ő ugyanis valamikor

143 Ő Szécsényi Franknak, tehát a nagybátyjának az unokája. Engel: *Magyarország világi archontológiája,* II. 221. Valamennyi magyarországi világi tétel a végrendeletben található. Ezeket nem jelzem külön-külön.

144 Dezső vajda fia. Uo., II. 148. Losonci László édesanyja Szécsényi Krisztina, aki Salgai Miklós testvére volt, akit csupán egy évvel élt túl. 1439-ben halt meg. Végh András szerint a házat 1439-ben I. Albert magyar király Rozgonyi János tárnokmester fiainak (Lőrinc, János, Rénold, Osvát) adományozta. Végh András: *Buda város középkori helyrajza.* I–II. Bp., 2006–2008. (Monumenta Historica Budapestinensia 15–16) I. 139. Kubinyi András felvetette, hogy mivel a forrásokban előfordult a „Friczpalothaya" kifejezés, ez egy bizonyos „Fritz", azaz Frigyes nevet takarhat. Kubinyi András: Palota-terem. Terminológiai kérdések. *Castrum Bene* 2 (1992) 57.

145 A szövegben ezt olvashatjuk: „compatre meo".

146 A néhai ifjabb Garai Miklós nádor fia.

147 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 9^{v}. Három dukátot kapott Velencében a visszaútjára. 1438. február 4. Uo. 18^{v}. 1438. április 5-én is fizettek egy ferencesnek („frar minor"), aki Szécsényi Lászlótól jött. 1438. április 5. Uo. 20^{r}. Érkezése idejét nem ismerjük. Lehetett ugyanaz, aki korábban jött, de lehetett más is, jöhetett egyszer, de akár többször is.

148 1438. Uo. 9^{v}.

Magyarországon járt az általános örökösnél, ahová a végrehajtók levelét vitte.[149] Szécsényi László tehát ügyesen kibújt a fizetési kötelezettség alól úgy, hogy a végrendelet másolatát, nem hivatalos úton, de megszerezte. Innét kezdve a velencei végrehajtók tehetetlennek bizonyultak.

Garai László macsói bánra vonatkozó iratok abban a két zsákban voltak, amelyeket Salgai Miklós otthon tartott.[150] Végrendelete értelmében vissza kellett volna tőle szerezni adósságát, amelynek összegét nem adták meg az iratok. Alessandro Bono ebben az ügyben számos alkalommal írt, és futárokat is menesztettek Garaihoz azzal, hogy fizessen ki harminc forintot, Salgai Miklós siratóénekének árát. A magyar báró soha nem válaszolt, sőt adóssága nagyságát sem tudták meg tőle. Erről a végrehajtók az iratok között semmilyen dokumentumot nem találtak, jóllehet arra gondoltak, az elhunyt két familiárisától ilyeneket be tudnak szerezni.[151] Két fontos körülményre feltétlenül fel kell hívni a figyelmet. Egyrészt Mazóviai Hedviget Garai László várában őrizték, másrészt Salgai Miklós – a fej- és jószágvesztés ide, a hűtlenség vétke oda – kölcsönöket adott, így unokaöccsének is. Garai László esetében zálogokat, házakat és ingóságokat bízott rá.[152] Bizonyos vagyonrészeket valószínűleg így vont ki az ítélet hatálya alól.

Niccolò da Trau, vagyis Traui Miklós esetében Pietro Tomasi külön kiemelte, hogy többször is elismerte adósságát, úgy tűnt, hogy ki is egyenlíti azt, amikor azonban rá akarták kényszeríteni, hiába próbálkoztak.[153] A végrehajtók találtak egy Salgai Miklós által írt, saját pecsétjével ellátott iratot, amely szerint a traui 1100 dukáttal tartozott Salgainak. Tudjuk róla, hogy következként számos alkalommal megfordulhatott a Köztársaságban. Meg is jegyezték róla, hogy követi mivolta miatt nem lehetett rászorítani a fizetésre.[154] A zenggi polgárnak, Toma Ludovicinek 1500 dukátnyi adóssága volt.[155] Ismerünk egy másik zenggi lakost is, aki szintén tartozott Salgói Miklósnak: a hagyatéki iratok egyszer utalnak Nicola da Sanseverinóra, többet azonban nem találkozunk vele. [156]

Az említett kinnlevőségek megszerzésére Alessandro Bono és Pietro Tomasi kelt útra, zsebükben a velencei Signoria levelével.[157] Az adósok azt válaszolták, hogy a város urai („i suo signor de Segna") a pénzt elvették.[158] Ráadásul, amikor értesültek a velenceiek érkezéséről, váraikba lovagoltak, ahol sokkal több pénzt tartottak, mint amennyivel tar-

149 Mikor utazhatott? Bármikor, de mindenképpen november előtt. Pietro Tomasi utólagos kifizetése. 1438. november 3. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 13^{v}.

150 AS Venezia. Notarile. Végrendelet. Említettem, Salgai Miklós Magyarországról magával vitte a számára legfontosabb írásokat.

151 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 9^{r}–9^{v}.

152 AS Venezia. Notarile. Végrendelet.

153 „Misier Nicolo Tragurino creditore di questa comessaria ne dixe alcune volte saver luy quantita de questo debito". 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 9^{v}.

154 „... piu volte el vegna et anda de questa tera fazandose imbasiadore per modo non se ha possudo constrenzer..." 1438. Uo. 11^{r}.

155 Uo.

156 Bartolomeo Tomasi velencei közjegyző oklevele. 1438. március 6. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120. Salgai Miklós halála után Zenggből egy küldöncöt menesztettek hozzá.

157 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 9^{v}.

158 Az „avevano tolto quelli denari" kifejezést használják. A *togliere* igének van egy kölcsönvesz jelentése is, de szerintem itt nem erre gondoltak.

toztak – legalábbis Tomasi így tudta.[159] Pietro Tomasi a küldetés leírásában elmondta, hogy a velencei parancs értelmében felkeresték az egyik zenggi urat egy meglehetősen messze fekvő, hegyen álló várában, ahová nagy veszélyek árán jutottak el. Velük tartott Pietro Davanzo, a végrehajtók fiatal segítőinek egyike is. Úgy tűnt, hogy a zenggi adós rendezni akarja az ügyet. Kért egyet a végrendelet példányából, amit a dózse, Francesco Foscari levelével együtt nála hagytak. A végrehajtó megjegyzi, hogy utóbb szerkesztettek egy hatásosabb („piu efficace") iratot bizonyos „nemes urak" („zentil homeni"), különösképpen a tekintélyes Andrea Morosini közbenjárásával. A zenggi urak is egy ferences szerzetest küldtek Velencébe tárgyalni az adósságról.[160] Velencében amúgy az adósság behajtásának ügyében számítottak Zengg ispánjára is.[161] Egy napi dátum nélküli márciusi bejegyzésben Pietro Tomasi a zenggi utazásról vezetett kis könyve alapján napi kiadásai 42 dukátra és 16 grossóra rúgtak.[162]

Pietro Davanzo egyedül is megfordult Zengg városában. 1438. március 8-án azt jegyezték fel, hogy parancsot kapott és némi pénzt, hogy menjen Zenggbe.[163] Feltehetően azt a levelet vitte magával, amelynek címzettje a zenggi tanács *(Signoria a Segnia)* volt.[164] Davanzo még ebben a hónapban, huszadika körül vissza is tért Velencébe.[165] Mestrében is megjelent, nyilvánvalóan a testamentum kapcsán felmerülő ügyekben.[166] Rajtuk kívül még Bartolomeo di Lorenzo fűszeres *(specier)* tűnt fel Zenggben.[167] A bejegyzés időpontja (1439. január 10.) arra utalhat, hogy alaposan elhúzódott az ottani ügyek rendezése.

A magyarországi egyházakról is gondoskodott Salgai:

1. A Szakálban *(Sochol)* található Szent Benedek-rendi kolostor újraalapítására hagyta ottani részét.[168] A falut valamennyi tartozékával a perjel kapta meg és egy szegény apát, akinek kötelessége felmenői, valamint az ő lelki üdvéért imádkozni. Arra kérte Szécsényi Lászlót, hogy az ő birtokában lévő másik résszel tegye ugyanezt.

159 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 9^{v}–10^{r}. Ez a feljegyzés az iratcsomóban valamivel hátrébb található. Talán utólag rosszul fűzték össze a lapokat.

160 1438. Uo. 11^{r}.

161 Bartolomeo Tomasi velencei közjegyző oklevele. 1438. március 6. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120.

162 Kiadásairól, a bárka díjáról, az élelemről *(spexe de bocha)* és sok másról el is számolt. 1438. március. [Napi dátum nélkül.] AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 20^{r}.

163 32 soldit utaltak ki neki. 1438. március 8. Uo. 19^{v}.

164 Ezen a napon fizettek 16 soldit a levélért. 1438. március 11. Uo.

165 A szövegben ezt olvashatjuk: „per spexa el de far al viagio de Segnia" nyolc aranydukátot kapott. 1438. március 20. Uo. Júniusban szintén fizettek neki. Valamikor Zenggben járt a végrehajtás ügyében. 1438. június 12. Uo. 20^{v}.

166 14 soldit kapott. 1438. március 29. Uo. 20^{r}.

167 Pietro Tomasi utólagos kifizetése. 1439. január 10. Uo. 13^{v}.

168 A mai Nógrádszakál. Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp. 1966–1998. IV. 295.; F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon.* Bp. 2000. [Katalógus] 59. Valóban voltak ott bencések. Az apátság helyét nem ismerjük. Valamennyi magyarországi egyházi tétel a végrendeletben található. Ezt most nem jelzem külön-külön.

2. A Szécsényben található Szent László-egyház építését is támogatta.[169] Cserében egy örök misét *(eterna)* kért saját és felmenői lelki üdvéért.
3. A budai várban, Pesten, a hegyen, meg Óbudán található valamennyi házát a Mária Magdolna-templomra hagyta. Cserében egy örök misét kért saját és felmenői lelki üdvéért, a Szentháromság tiszteletére.

A magyarországi egyházi adományok elég szűkösek. Három helyet említ, ezek közül a szakáli bencés kolostor esetében kételyei voltak a rendet illetően. Talán azért nem emlékezett biztosan, mert csak gyermekkorában járt ott. Annak ellenére, hogy életének nagy részét Magyarországon töltötte, csekély a végrendeleti tételek száma.

A velencei egyházakat illető adományok a következők:

1. 350 dukátot egy jóéletű papnak hagyott, abban a templomban, ahol eltemetik. Mindennap mondjon ott a lelki üdvéért misét. Minden héten először a Szentháromságról, másodszor az Úr feltámadásáról, harmadszor Szűz Máriáról, negyedszer pedig a halottakért. Havonként celebráljon egy istentiszteletet Szent Miklós és Szent Márton tiszteletére.[170] Nem tudjuk, hogy Salgai Miklós halála után hogyan hajtották végre ezt a rendelkezést.
2. Misék lelki üdvéért Szűz Mária és Nagy Szent Gergely tiszteletére. A végrehajtásról szóló iratokból az derül ki, hogy ez a Chiesa San Simeone Profeta egyházára vonatkozik. Egy aranyat hagyott misére Nagy Szent Gergely tiszteletére.[171]
3. Francesco Quarterio papra, aki meggyóntatta, hat aranydukátot hagyott, hogy imádkozzon lelki üdvéért. Salgai halála után meg is kapta az összeget.[172]
4. A Santa Maria di Nazareth egyházára 5 dukátot hagyott lelki üdvéért. Salgai Miklós halála után ide is kifizették az összeget.[173]
5. A Mestrében élő zsidóknál zálogban lévő dolgait visszaszereztette, és a lehető legjobb áron eladatta. Az ebből befolyó pénzt szét kellett osztani lelki üdvéért. Nem tudjuk, hogy mi valósult meg ebből.
6. A Santissima Trinità káptalanjára négy dukátot hagyott, az építésére pedig nyolcat, lelki üdvéért. Ennek az egyháznak is kifizették a rendelt összeget.[174]
7. A San Simeone Profeta káptalanjára nyolc dukátot hagyott lelki üdvéért. Salgai halála után ezt is kiizették. [175]

169 Öt Hont és Nógrád vármegyei falut hagyott az egyházra.

170 Valamennyi velencei egyházi tétel a végrendeletben található. Ezt most nem jelzem külön-külön.

171 1438. január 30. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120. 18^{v}. Bartolomeo Tomasi velencei közjegyző erősítette meg.

172 Francesco Quarterio pap oklevele. 1438. március 1. Uo. Az iratot Francesco di Andrea Bono velencei közjegyző erősítette meg. 1438. március 1. Uo. Busta 118. 19^{r}.

173 1438. április 24. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 20^{v}.

174 1438. március 6–7. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120. Bartolomeo Tomasi velencei közjegyző erősítette meg. 1438. március 4. Uo. Busta 118. 19^{v}.

175 1438. január 21. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 18^{r}.

8. Maradék vagyonát a végrendelet végrehajtói belátásuk szerint osszák szét a szegényeknek, az özvegyeknek, a novíciusoknak, az árváknak, valamint egyéb kegyes ügyeket támogassanak belőle. A végrehajtók Salgai Miklós halála után két alkalommal jótékonykodtak.[176]
9. A Santa Maria Formosa papja, Blasio Balanzano négy dukátot kapott a lelki üdvéért celebrált misékre. Ezt az összeget valóban megkapta.[177]

A velencei egyházi adományok száma jóval meghaladja a magyarországiakét. Annak a templomnak tett nagy alapítványt, ahová temették. A kisebb összegeket kapó egyházak, a Santissima Trinità és a San Simeone Profeta káptalanjai templomainak a közelében élt, és minden bizonnyal sokat járt hozzájuk misére. Csak látszólag lóg ki a sorból a velencei lagúnában, egy szigeten emelkedő Santa Maria di Nazareth.[178] A szenátus döntése értelmében ugyanis 1423-ban ide szállították át a fertőző betegeket, elsősorban a pestiseseket. Elnevezése Lazzaretto Vechio lett. Nevéből származik a Nazaretum, majd később a Lazzaretto kifejezés. Salgai Miklós saját betegségét átérezve nem feledkezett meg róluk. Név szerinti támogatását ketten érdemelték ki, egykori útitársa és utolsó gyóntató atyja, Francesco Quarterio, valamint Blasio Balanzano. Az utóbbinak vagy régebben látogathatta a miséit, vagy egyszerűen szeretett a Santa Maria Formosa templomba járni, hiszen ez szintén a Castello területén emelkedett, ott, ahol kezdetben Salgai Miklós lakott.[179]

A velencei világi adományok Magyarországi Mihállyal kezdődtek. Neki jutott a Giulia nevű rabnő, akiről később már nem hallunk, e mellett száz dukát, egy vörös ruha nyestszőrmével díszítve,[180] valamint ura két lepecsételt zsákja a benne lévő dolgokkal együtt. A férfi rabszolgák és Salgai páncéljai közül kedvére választhatott egyet-egyet. Kapott végezetül egy farkasprémmel díszített vörös kabátot, egy másik hasonló színű kabátot, egy skarlátszínű köpenyt és kalapot, meg egy másik fejfedőt is. Salgai úgy rendelkezett, hogy házassága esetén egy ágyat is adjanak neki.[181] Szép hagyaték, de nézzük, minek örülhetett valójában. Árverésre átadtak neki egy 20 aranydukátot érő skarlátvörös köntöst,[182] nyestprémmel bélelve, egy bársony zupparellót öt aranydukát értékben, egy másik köntöst *(pelandin)* nyestprémmel a nyakán, 10 aranydukát árban.[183] Ezekről a végrehajtók meg-

176 „1[a] povera per Dio sta in cha Trivixan soldi 10." 1438. március 24. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 20[r]. Pietro Tomasi és Giovanni Caldiera „a 1 povero per Dio [...] soldi 50". 1438. március 23. Uo.

177 Blasio Balanzano pap elismeri a fentiek átvételét. 1438. március 5. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120. Az iratot Bartolomeo Tomasi velencei közjegyző erősíti meg. 1438. március 3. Uo. Busta 118. 19[r].

178 A sziget neve kezdetben Santa Maria di Nazareth volt.

179 Lehetséges, hogy 1438 előtt máshol szolgált, például a Santissima Trinità vagy a San Simeone Profeta templomban. Giovanni Rizzo közjegyző a templom káplánja volt, akár ez is lehetett az adomány oka.

180 A szövegben a *litfanicam* szót olvashatjuk. Ruhafélének gondolom.

181 AS Venezia. Notarile. Végrendelet.

182 A szövegben a *pelanda* szót olvashatjuk. A *pellanda* egy bő, nyitott köntös, a ruha felett viselték.

183 Ezek 35 aranydukátot értek. 1438. május 18. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 17[v].

említették, hogy ők ezt ugyan nem támogatták, de a dózse emberének a feljegyzései alapján eleget tettek a döntésnek.[184] Végül 65 aranydukátot fizettek ki neki.[185]

A másik famulus, Vince sem panaszkodhatott. A magyar báró 50 dukát mellett egy selyemmel díszített vörös bársony rövid kabátot *(zornettam),*[186] egy pár arannyal kivarrt sarut, egy kirakott, aranyozott ezüstövet, egy páncélt sisakkal, egy tunikát kék bőrrel díszítve, egy napi használatra való kalapot és fejfedői közül még egyet hagyott rá. Nősülése esetén neki is járt egy ágy.[187] Nagyon hamar, már februárban átadták neki e tárgyakat.[188] Két alkalommal készpénzhez jutott, először tizenöt majd húsz aranydukáthoz.[189]

Salgai Miklós a végrehajtókról sem feledkezett meg. Pietro Tomasinak,[190] Giovanni Caldierának,[191] Alessandro Bonónak[192] és fiának, Mosènak ötven-ötven aranydukátot szánt.[193] Emellett mind a négyen kapjanak összesen ezer dukátot a visszaszolgáltatott oklevelek fejében – állt a végrendeletben.[194] A szerelmes levelek elégetése fejében közösen nekik szánt száz dukátról sincs hír.[195] Remélem, hogy a bensőséges irományok egyszer csak előkerülnek. Agostino Morosini egy, a gályán található zsákból válogathatott tetszése szerint „unam peciam telle".[196]

A két magyar familiáris mellett a végrendeletben kiemelt helyen szerepeltek a rabnők. Novella kiházasítására, akit Salgai felszabadított, ötven dukátot szánt. Úgy rendelkezett, hogy amíg nem veszik feleségül, a házban élhet, mi több, fizessék költségeit is. Ruhák mellett egyéb dolgokat hagyott még rá, amelyeket a magyar báró készíttetett számára: egy vánkost paplannal, meg két fülbevalót. Házasság esetén – miként a férfi szolgáknak – egy ágyat rendelt számára takaróval, valamint finom negropontei és konstantinápolyi szövetet.[197] A neki szánt két *petia* anyag egyik része ingre, a másik keszkenőre

184 „... pro parte de la soa sententia el dito achontra la dita commesseria del fo laso chomo apar per li quaderni de Zuane gastoldo de misser lo doxe." AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. A *gastaldo* a dózse nevében eljáró ítélet-végrehajtó.

185 1438. július 1. Uo. 20^{v}.

186 Értsd: *giornea*.

187 AS Venezia. Notarile. Végrendelet.

188 Zaccaria Baduario és Stefano Belegno a Procuratoria di San Marco bíráinak oklevele. 1438. február 12. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120. Az iratot Marino Martini di San Giovanni [Elemosinaro] di Rialto velencei közjegyző erősítette meg.

189 1438. március 21., 1438. április 3. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 20^{r}.

190 Megkapta a végrendeletben felsoroltakat. Giovanni Contareno, Zaccaria Baduario és Stefano Belegno a Procuratoria di San Marco bíráinak oklevele. 1438. március 13. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120. Az írást Natale di Francesco Polo velencei közjegyző erősítette meg. 1438. március 22. Uo. Busta 118. 20^{r}.

191 Megkapta a végrendeletben felsoroltakat. Giovanni Contareno, Zaccaria Baduario és Stefano Belegno a Procuratoria di San Marco bíráinak oklevele. 1438. március 13. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120. Az írást Natale di Francesco Polo velencei közjegyző erősítette meg.

192 Ő az ötven helyett végül száz aranydukátot kapott, mivel fia nem vett részt a végrehajtásban. 1438. március 22. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 20^{r}.

193 AS Venezia. Notarile. Végrendelet.

194 Uo. Valójában erre nem került sor. Engel Pál csak feltételezte, de a bejegyzésekből feketén-fehéren kiderül, igaza volt.

195 Uo.

196 Uo.

197 Uo.

ment.[198] Novella már elmúlt 18 éves, és ura halála után először zárdába került, ahol Anna néven novícia lett, végül azonban férjhez ment Giovanni Capellihez, akinek kifizették az 50 dukátnyi hozományát *(dos),* amelyet kiegészítettek 80 dukátra.[199]

Polissenára Salgai ugyanazt hagyta, mint Novellára. Azt azonban hozzátette a rendelkezéshez, hogy kapjon egy olyan lábbelit, amilyen Novellának van.[200] Miután a végrendelkező végleg elköltözött a földi világból, a hölgy neve Elena/Lena lett. Tizenöt hónapig pénzt kapott a megélhetésére, mert nem talált megfelelő legényt, aki feleségül vette volna. A végrehajtók nagyvonalúak voltak vele, mivel a végrendeletben írottakon túl is kedveskedtek neki, Pietro Tomasi döntése szerint 15 dukátot kapott. Ráadásul a hölgyek meg a jóemberek („bone persone") úgy bántak vele és nevelték, mint egy lánygyermeket, de mindez megérte – írták.[201] Polissena/Elena/Lenának Salgai Miklós egy vörös köntöst *(pellanda)* is szánt, de ő mást szeretett volna. Cserében egy ezüstözött csillagokkal, bolygókkal díszített klepetust („investiura con pianete darzento"), valamint egyéb apróságokat kért. Erre a végrehajtók igent mondtak.[202] Őt a Chiesa di San Geremia profeta városrészből való Giovanni da Veglia, a néhai Stefano csónakos fia vezette az oltár elé. A Salgai Miklós által meghatározott összeget, amit a házasság megkötésének idejére neki ígért, szintén megkapta.[203] Házasságuk után ágyakat is kaptak.[204]

A harmadik hölgynek, Adrianának ugyanaz jutott mint társnőinek.[205] A végrehajtás viszont akadályokba ütközött. Vettek ugyan neki egy bundát, ráadásul Giovanni Caldiera jóvoltából egy rendes ember közelébe került, de pestises lett. Emiatt átszállították a Nazaretumba, ahol három hónapig élt.[206] Amikor kigyógyult, visszaküldték, de vétkezett („era caduta in ethico"), emiatt szegényházba küldték, ahol két dukátot fizettek elhelyezéséért.[207] Később az említett helyekről, ahová a *Signori della Notte* parancsára küldték,[208] újabb utasításukra Pietro Tomasi a Campo San Luca részen található Dandolo házba helyezte el, ezzel saját és családja életét veszélyeztetve, mivel még 13 hónapig betegeske-

198 Novella/Anna elismeri, megkapta a fentebb felsoroltakat. 1438. április 17. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120. Az iratot Bartolomeo Tomasi velencei közjegyző erősítette meg.

199 „Le carte de dota de queste II mamole do ducati 80 per una." 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 14^{r}. A végrehajtóktól kapott még egy soldót. 1438. Uo. 15^{v}.

200 AS Venezia. Notarile. Végrendelet.

201 „... le tene et a maistro le come fiole. Vale." 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 15^{v}.

202 Egy soldit fizettek érte. Egy másik bejegyzés szerint azon felül, amit Salgai Miklós hagyott rá, még kapott hat soldit. Uo.

203 Giovanni da Veglia elismeri, mindent megkapott. 1438. január 28. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120. Az iratot Paolo di Francesco Vaeraza velencei közjegyző erősítette meg.

204 „... e per bastaxi porte leti de le mamole." 1438. február 4. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 18^{v}.

205 AS Venezia. Notarile. Végrendelet.

206 „E die dare 1^{a} peliza fo compra per Adriana la qual habiando la logia maistro Zuane a presso de una bona persona intravene che la se pestilentia e mando la in Nazareto."

207 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 15^{r}. [A kötetben a 13^{v}. oldal a 15^{r}. lapon folytatódik, jóllehet vannak köztük beszámozott oldalak.]

208 Az „Éjszakai Urak" a modern rendőrségi egységek elődjei voltak. Tagjaik jogosultak voltak letartóztatni olyan embereket, akik bűncselekményt követtek el, vagy akiket tanúk vagy áldozatok vádoltak meg. A lefogáshoz nem kellett külön parancs.

dett,[209] de meggyógyult, majd jól összeszedte magát. Később négy hónapra vidékre került, ahol egy másik kór végzett vele.[210]

Armellina járt a legrosszabbul, mert őt nem szabadították fel. A testamentum értelmében el kellett adni egy jómódú embernek.[211] Az utóbbi Costantino de Stadi lehetett, aki egy árverésen 45 aranydukát fejében jutott hozzá.[212] Az utolsó lányról, Giuliáról, akit elvileg Magyarországi Mihály kapott, miként korábban már volt róla szó, a végrendeleti említésen túl semmilyen adat nincs.

A rabnőkről tudunk még egyet-mást. Valamennyien görögök voltak, legalábbis így nevezték őket, valószínűbb azonban, hogy görög közvetítéssel Velencébe került tatárföldiek lehettek, akik nem voltak megkeresztelve és nem számítottak erkölcsösnek, mert Salgai Miklós ágyasaiként *(concubine)* éltek. A végrehajtók szerint nem tudtak beszélni, és bizonyos dolgokat elvégezni.[213] E megjegyzések általános toposznak számítottak. Emiatt úgy döntöttek róluk, hogy előbb megkeresztelik őket, majd valamennyiüket kiváló kolostorokba helyezik. A végrehajtásról szóló forrásokban a *mamola* kifejezéssel utaltak rájuk, amit ibolyának, leánykának, szüzikének is fordíthatunk.[214] Novella és Polissena a végrehajtók asszonyaitól apróságokat kaptak „isteni szeretetből".[215] Azért küldték őket zárdába, hogy ott a tiszteletreméltó asszonyoktól megtanulják a jó szokásokat, a szép beszédet, a munkát, a varrást, a kenyérsütést és a háztartási ismereteket.[216] A zárdai nevelés után a végrehajtók házába kerültek, hogy megmutassák, mit tanultak.[217]

A konstantinápolyi áruk és a velencei holmik sorsa

A magyar báró Konstantinápolyban sikerrel járt. Számos ládában hozta magával a felvásárolt dolgokat. Ezekről halála után Alessandro Bono készített leltárt, majd mindet elhelyezte azokban a raktárakban, amelyek a Piazza di Signori Procuratori téren álltak. Később ezeket kiárusították a Piazza di San Marcón.[218] Legalább két raktárt béreltek hat és fél hónapig.[219] A ládákban lehettek többek között a már említett finom negropontei és konstantinápolyi

209 „... zaxete 13 mesi." Én ebben a *zassér* szót vélem felfedezni. Ennek a jelentése *giacere* [fekszik, hever].

210 A végrehajtók összesen 12 dukátot akartak rákölteni, de ebből 15-nél is több lett. 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 15^{r}.

211 AS Venezia. Notarile. Végrendelet.

212 „1^{a} scalava." 1438. február 16. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 17^{r}. A hölgy kétszer négy soldit kapott, ráadásul egyszer az után, hogy már eladták. 1438. február 4., 1438. február 30. Uo. 18^{v}.

213 1438. Uo. 15^{v}.

214 1438. február 4. Uo. 18^{v}.; 1438. február 23. Uo. 19^{r}. A bejegyzés szerint a mammolák Pietro Tomasitól pénzt kaptak.

215 1438. Uo. 14^{r}.

216 1438. Uo. 15^{v}.

217 „E puo fo redute in caxa nostra e feno certa bonissima prova." 1438. Uo.

218 1438. Uo. 10^{v}.

219 „... per fito de do magazeni in San Marcho dei mexi 6..." 1438. június 12. Uo. 20^{v}. Egy hiba miatt a végleges fizetés csak szeptember elején történt meg.

szövetek is.[220] Az anyagokat fel kellett becsültetni, hogy a vámot megfizessék utánuk.[221] Ettől kezdve a textilek gyakorlatilag eltűnnek a szemünk elől. A konstantinápolyi árukat Alessandro Bono kezelte, akiről kiderült, hogy számos alkalommal elfeledkezett kifizetésekről, talán ezúttal is ez történhetett. Pietro Tomasi szerint néhány dolog hiánya az emlékezet számlájára írható, a szövetek sorsát ez azonban nem magyarázhatja.[222]

A gályáról legkésőbb 1438. január 30-án néhány dolgot a szárazföldre raktak, amelyek az említett raktárakba kerültek.[223] A következő hónap elején fizették ki azokat, akik a vámnál rakodtak.[224] Ezen a napon egy bárkás szintén pénzhez jutott, mert a raktárhoz hajózott. Agostino Morosini kérésére a biztonság kedvéért a rakományt a Signori della Notte egyik hivatalnoka kísérte.[225] Fuvarozásra utoljára február 4-én került sor, amikor a Contarinától a magyar báró házához szállítottak egy clavét, azaz egy emelőféleséget.[226] Számos alkalommal fizettek vízi szállítóknak, akik a gályától hoztak ezt-azt.[227]

Salgai Miklós a rakományt egyértelműen Velencében gondolta értékesíteni, jelentős hasznot remélve az eladásokból. Pietro Tomasi leírja, Alessandro Bono életében sem neki, sem pedig Giovanni Calderának nem volt közük az ebből származó pénzekhez.[228] A számlát *(conto)* is ő kezelte („tene de sua mano"). A Piazza San Marcóhoz kapcsolható ügyletekben fiatalok segítették, Biagio Balzano pap, Piero Davanzo és Matteo Pampano, amiért fizetést ígért nekik.[229]

Pietro Tomasi a bevételi és a kiadási összegek felsorolásával zárja a végrehajtásról szóló beszámolóját. Leírja, ezeket miből állapították meg. Elsőként a Giovanni Rizzo által Salgai Miklós halála után leltárba vett könyveket említi. Salgai inventáriumából ismerték meg a házban fellelhető dolgokat is, majd a Konstantinápolyból származó ládák következtek, melyekről Alessandro Bono készített jegyzéket. Ezeket, miként említettük, árverésre bocsátották.[230] A lap alján található összegzés alapján a bevételi tétel 833 dukátja állt szemben a 400 dukátnyi kiadással.[231] Mivel Pietro Tomasinál nem egyértelmű, mit

220 AS Venezia. Notarile. Végrendelet.

221 Munkájuk fejében egy aranydukátot kaptak. „... contadj astimadori de chommun pro far stimar panni." 1438. február 5. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 18^{v}.

222 1438. Uo. 10^{v}.

223 1438. január 30. Uo. 18^{r}.

224 1438. február 3. vagy március 3. Uo. 18^{r}. ; 1438. Uo. 19^{r}. A szöveg nem egyértelmű, mert az előző dátum a hónap 28. napja, míg a rá következő február 23.

225 1438. február 3. vagy március 3. Uo. 18^{r}.

226 „... una 1^{a} clave a la chasa che vene da galia la qual invuola Vicenzo." 1438. február 4. Uo. 18^{v}. A *clave=cavria* egy emelőszerkezet-féle. Árbócokhoz és gerendákhoz használják.

227 Néhány példa: 1438. február 4. Uo., február 5. Uo., február 12. Uo.

228 „E tuti denari ne may tochassemo in suo vita soldo alcuno." 1438. Uo. 10^{v}. Arra utalnak, hogy Alessandro Bono a végrehajtás során meghalt.

229 Uo. Egy másik helyen Giovanni Rizzo segítsége fejében nyolc aranydukátot kapott. 1438. február 8. Uo. 18^{v}.

230 1438. Uo. 10^{v}. Erre engedélyt kellett kérni, és esetünkben 16 soldit fizetni. 1438. február 12. Uo. 18^{v}. Az árverési segítők *(de chomandadori e de bastaxi)* sem ingyen dolgoztak. 32 soldit (1438. március 23.), majd egy lírát meg 15 soldit (1438. március 30.) kaptak. Uo. 20^{r}. Az év áprilisában 19 soldi (1438. április 18.) ütötte a markukat. Uo. 20^{v}.

231 1438. Uo. 10^{v}. A Pietro Tomasi által közölt részletes számadás ellenőrzése megerősíti a bevételi és a kiadási tételek eredményét. 1438. Uo. 17^{r}–20^{v}.

számoltak bele a végösszegbe, megnéztem, mit adtak el vagy bocsátottak kikiáltásra. Ezeket nem csupán a számtan, inkább az érdekesség kedvéért sorolom fel tételenként.

1438. január 24.	Taliga, három ezüstöv.[232]
1438. február 16.	Fegyverek, 138 darab könyv, ezüstmedál, egy rabszolganő.
1438. február 24.	Drágakő, kis értékű kövek.
1438. február 9. vagy március 9.[233]	Fegyverek.
1438. március 20.	Fegyverek és egy silány páncél, egy fenyőfa láda, zafír egyszerű keretben.
1438. március 23.	Fegyverek,[234] kabátkiegészítő, cikcakkos szegély.
1438. március 29.	Türkizes gyűrű.
1438. március 30.	Sok fegyver.
1438. április 3.	Aranyozott ezüstöv.
1438. május 18.	Fegyverek, Magyarországi Mihálynak árverésre átadottak.

Ezek a tárgyak nem Konstantinápolyból érkeztek, hanem Salgai Miklós házából kerültek elő. Kiárusított tárgyai között a két legnagyobb bevételt hozó tételt a könyvek (280 dukát) és a fegyverek (282 dukát) jelentették. A kiadás részbe kerültek többek között a végrendeletben meghagyottak törlesztése, a betegséghez és a temetéshez kapcsolódó kiadások, a szállítás költségei, a velencei hivataloknak történő kifizetések, az esetleges tartozások fedezése, a végrendelet végrehajtói utazási kiadásainak rendezése.

Salgai Miklós vagyoni helyzete

Azonnal felmerül a kérdés, hogy miből tudta Salgai utazását és vásárlásait fedezni. Mint már szó volt róla, velencei vagyonát három forrásból táplálhatta. Az alapot a Magyarországról hozott ingóságai alkothatták, ebből azonban nem származott bevétele. Jövedelmezett azonban a végrendeletben említett *imprestitum*.[235] Nem volt ugyan még velencei polgár, de talán így is engedélyezhették pénze elhelyezését, vagy egyszerűen megvette valakitől mint államkötvényt. Maximum 350 aranydukátról beszélünk, ezt viszont, miként végrendeletében kikötötte, semmilyen körülmények között nem lehetett értékesíteni.[236] Ez Konstantinápolyban amúgy sem ért semmit, oda készpénz kellett. Ezt a hagyományosan jól működő zálog intézményén keresztül teremtette elő. Azt is tudjuk, hogy mit, mikor, kinek adott zálogba: drágaköveket, öveket, ruhákat.[237] Erre még konstantinápolyi útja

232 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 17r. Valamennyi adatot erről az oldalról idézem.

233 Nem lehet kideríteni, melyik hónapra utal.

234 1438. Uo. 17v. Innentől valamennyi adatot erről az oldalról idézem.

235 AS Venezia. Notarile. Végrendelet.

236 „Ordinans, quod de ducatis trecentis quinquaginta auri emantur imprestita, que nunquam vendi." Uo.

237 „... toto el bon el mior de le sue cosse de caxa, zoe zoie, centure, e veste."

előtt került sor. Egy részét a mestrei zsidóknak, a másikat Agostino Morosininek hagyta zálogban.[238] A mestreiek elmondták, hogy amikor Salgai Miklós végrendeletet készített, 400 dukátot akart a zálogban levő tárgyak kiváltására költeni, de a végrehajtóknak itt nem volt minden teljesen világos, mert a báró familiárisai eltűntek.[239] Az egyik tárgy sorsát ismerjük. A több darabra tört, összeragasztott, ezüstözött kristálykupa, amit tulajdonosa talán átadna, megtetszhetett Pietro Tomasinak. Kérte, hogy legyen az övé. Agostino Morosininál számos különlegesség és szép kövek vártak a kiváltásukra.[240]

Mivel alkalmanként kölcsönzött is, az ebből származó kamatok tovább gyarapíthatták vagyonát. Pénzbeli kintlevőségeiről már volt szó. Adósai valamennyien a fontos tengeri kikötőnek számító kereskedelmi központban éltek, Zenggben, Trauban, ahová a Magyarországra szánt áruk is érkeztek. Zenggi kapcsolatait az magyarázhatja, hogy pénzét már jóval Velencébe érkezése előtt idemenekítette.

Az eddigiek ismeretében a végrehajtókhoz hasonlóan már mi sem csodálkozhatunk azon, hogy Salgai, miután visszatért Konstantinápolyból, milyen kevés „denari contadi" felett rendelkezett. A magyar báró a megérkezését követően rendszertelenül kezdett költeni. Sem vásárlásra, sem pedig gyógykezelésre nem volt elég pénze. Erre végrehajtói azt a magyarázatot találták, hogy azért maradt pénz nélkül, mert javait zálogba tette.[241] A készpénz hiányát tehát nem foghatjuk csupán Magyarországi Mihály és Vince hathatós közreműködésére, amelyről még lesz szó. Adóhátraléka mindössze 12 aranydukátnyi volt.[242] A szabónál hagyott megrendeléséről és az azért járó öt aranydukátról már volt szó.[243] Adósságait egy nyerges, Zilio mester ki nem fizetett munkadíja sem növelte jelentősen. Őt utazása előtt bízta meg nyerge és kantára rendbehozatalával.[244] Bizton lehettek hátasai, de a lószerszámokon kívül semmilyen utalást nem találtam az állatokra, amelyeket ekkor még beengedtek Velencébe. Az adósságok közül a legnagyobb összegnek az a 40 aranydukát számított, amit a végrehajtók küldtek a Banco di Sovanzihez a tanai gályák kapitányának.[245] Ennyibe került Salgai Miklós útja Konstantinápolyból Velencéig.[246] Emellett a Banco di Balbinál a bíráknak 23 aranydukátot fizettek a végrehajtók, mivel a Contarini gályán ennyit költöttek rá.[247] Ugyancsak szó volt háza bérletéről, ami valamivel több volt, mint 22 dukát.[248]

238 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 11^{r}. A mestrei zsidóknál hagyott zálogokról a végrendeletben is olvashatunk.

239 1438. Uo. 11^{r}–11^{v}.

240 1438. Uo. 11^{v}.

241 1438. Uo. 10^{r}.

242 A végrehajtók ezt „Piero de Salen" kezéhez fizették ki. 1438. március 4. Uo. 19^{v}.

243 1438. június 15. Uo. 20^{v}.

244 Egy aranydukátot fizettek neki. „... per conzare de sele e de brene." 1438. április 18. Uo. 20^{r}.

245 A *banco* szó itt rakpart értelmében szerepel. Sem ezt, sem pedig a Banco di Balbit nem tudtam lokalizálni.

246 A szövegben a *per lo nolo* kifejezést használják. Salgai Miklósnak ennyit kellett volna a visszaútért fizetnie. 1438. február 28. Uo. 19^{r}.

247 Uo.

248 Pontosabban két líra, négy soldo, öt denar, 18 grosso. 1438. április 28. Uo. 20^{v}.

Gondok a testamentum végrehajtásánál

Nem véletlenül tartották a végrehajtók munkáját általában fáradságosnak, munkájuk során számos akadályba ütköztek. Bonyolította a helyzetet Alessandro Bono 1438. augusztusi halála, aki a hónap egyik vasárnapjának reggelén, még utolsó órái előtt, Pietro Tomasiért küldetett. Felesége és annak leánytestvére jelenlétében elmondta, úgy érzi, az Úr hívja.[249] Átadott egy kis ládikát („casseta picola"), amiben a végrehajtói iratait tartotta valamint egy jegyzéket, továbbá pénzeket, köveket, valamint két topázt. Kérte, hogy az egyiket Pietro Tomasi juttassa el a gastaldóhoz, aki sürgesse meg a három drágakövecske eladását Marco Mezzónak.[250] Valójában egy újabb végrendelet szakadt a végrehajtók nyakába.

Pietro Tomasi lemásolta Alessandro Bono végrehajtásról szóló jegyzékét, ahol azonban összegek nem szerepeltek, mivel Bono azokat nem jegyezte fel. Marco Mezzo ékszerésztől készpénzt kapott azoknak a köveknek a fejében, amelyeket a kézműves Marco di Zazi pisai polgártól vett át, melyek egykoron Salgai Miklós tulajdonában voltak.[251] A két topázért szintén fizettek neki. Ezeket egy német szerezte meg. Egy páncél ellenértékét is átadták neki.[252]

A végrehajtók az ügyintézés során felmerülő költségeket és vásárlásokat ugyancsak elszámolták. Pénzükhöz csupán a Procuratoria di San Marco döntése után juthattak, mintegy két hónappal Salgai Miklós halála után.[253] Ténykedésük oroszlánrészét nyáron fejezték be.[254] Ez nem azt jelenti, hogy végleg lezárták volna Salgai Miklós végrendeletének ügyét, mert még 1439 januárjában írtak róla.[255] A velencei adminisztráció alaposságára utal, hogy mások is szerepet kaptak a végrendelethez kapcsolódó ügyekben. Ők elsősorban a Procuratoria di San Marco emberei voltak, valamint számos bíró, közjegyző, nemes, becsüs.

A legnagyobb nehézséget a kinnlevőségek visszaszerzése jelenthette. Nem tudni kitől, de Zenggből kaptak némi pénzt. Amikor Alessandro Bono kijelentette, hogy nem jutott hozzá a zenggi útja után neki járó 50 dukátjához, érdekesen fizették ki. Giovanni Caldiera Salgai Miklós halálakor egy vászonzsákban 21 dukátra bukkant, és ezt átadta neki, a fenti összeg részeként.[256] Az orvos azt is felfedte, hogy Vincénél bizony dénárokat látott. Ezeket később keresni kezdték, és 24 dukára leltek. Pietro Tomasi elismerte, hogy ezt abban a zsákban találták, amelyben Giovanni Caldiera bukkant a fentebb említett 21 dukátra.[257] Bono azt kérte, hogy ezt is adják át neki, mert zenggi útja még így sem térül meg.[258]

Mestrében több alkalommal hivatalos úton próbálkoztak, míg végül a zsidók előadták azokat a zálogba helyezett holmikat, amelyeket a Sopraconsoli dei Mercanti hatóságánál jegyezhetnek be egy új könyvbe. A végrehajtók egy zsidót sem találtak, aki hajlandó lett

249 Tehát a hónap 3., 10., 17., 24. napjai közül valamikor. Augusztus 31-et kizárhatjuk. 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 12^{r}.

250 Uo.

251 Marco di Zazi 14 aranydukátot adott át Pietro Tomasinak „pro resto". 1438. április 3. Uo. 17^{v}.

252 A Signori della Notte hivatalától kapta. 1438. Uo. 12^{v}.

253 1438. március 22. Uo. 20^{r}.

254 1438. július 1. Uo. 20^{v}.

255 1438. Uo. 13^{r}.; 1439. január 10. Uo. 13^{v}.

256 „... in un sacheto de tela ne la scarsella." 1438. február 20. Uo. 10^{r}.; 1438. Uo. 17^{r}.

257 1438. Uo. 10^{r}.

258 „... fosse lassadi perche li era sta fedel al suo missier per avanti." 1438. Uo. 10^{r}–10^{v}.

volna arra, hogy a saját eredeti nagy köteteiben utánanézzen annak, hátha más, Salgai által zálogba adott tárgynak is nyomára bukkannak. Azt mondták, ők ilyen könyveket nem használnak, másrészt ők becsületes emberek. Egy írnoktól tudták meg, hogy a tárgyakat 300 dukát fejében vették be, és ezt mások is megerősítették.[259] A zsidók azonban csak a kamattal emelt összeget, a kiváltás fejében járó 400 dukátnyi összeget adták meg a végrehajtóknak, akik azt el is fogadták.

Agostino Morosinitől Salgai Miklós még életében ki akarta váltani a nála zálogba tett tárgyakat, amelyek értéke nem volt több 40 dukátnál.[260] Morosini a végrendelet egyik kedvezményezettje volt, a végrehajtók között azonban vita keletkezett, amit március közepén sikerült csak elsimítani.[261] Azt gondolom, erre az alább ismertetett körülmény adta az okot. Salgai még élt, amikor megajándékozta őt egy hozzávetőlegesen öt pondus *(ponderis untiarum)* súlyú, aranyozott ezüstdobozzal, amit a végrehajtók adtak át neki.[262] 1438. március 21-én a végrehajtók tíz aranydukátot kaptak Agostino Morosinitől, aki így fizette ki az egykor Salgai Miklós tulajdonát képező, hozzávetőlegesen 15 márka súlyú aranyozott ezüstöv, egy drágakövekkel kirakott arany kígyó, öt kicsi gyűrű, valamint egy ezüsttel díszített kristályból készült kupa, továbbá egy nyereg árát.[263]

A magyar familiárisok

A vártnál nehezebben ment az egyezkedés Salgai Miklós két emberével, jóllehet kezdetben nem ezt várták tőlük, hiszen miként Pietro Tomasi megemlítette, miután a két familiáris szép hagyatékhoz jutott, és azt mondták a végrehajtóknak, hogy ők bizony megkeresnék azokat, akiknek a magyar nemes még életében ígért valamit. Mi több, a Procuratoria di San Marco bíráinak átadták uruk bizonyos iratait, amelyek saját kezűnek tűntek, mi több, az ő pecsétjét vélték rajta felfedezni. Ezekről a végrehajtók már lemondtak, akik mindet átadták az Avogaria de Comun hivatalának.[264] Ennek ellenére valami ellentét adódhatott, mert a végrehajtók és a két familiáris két döntnököt kértek fel a vita eldöntésére. Erre viszont nem került sor. Pietro Tomasi, Giovanni Caldiera meg Alessandro Bono új döntnököket kért fel. Michele Morosini *(utriusque iuris doctor)* és Stefano Trevisan személyében egyrészről, Magyarországi Mihály és Vince másrészről, a következőkben

259 „... el scrivan de lo officio quelli pegni." 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 11^{v}.

260 Uo.

261 Agostino Morosino oklevele. 1438. március 12. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120. Az iratot Bartolomeo Tomasi velencei közjegyző erősítette meg. 1438. március 12. Uo. Busta 118. 19^{v}.

262 Agostino Morosini oklevele. 1438. március 23. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120.

263 1438. március 21. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 17^{r}.; Pietro Pietro Tomasi, Giovanni Caldiera és Alessandro Bono oklevele. 1438. március 22. Uo. Busta 120. Az iratot Bartolomeo Tomasi velencei közjegyző erősítette meg. Erről szól még: Agostino Morosini oklevele. 1438. március 22. Uo. Az iratot Bartolomeo Tomasi velencei közjegyző erősítette meg.; Andrea Morosini és Benedetto Morosini bírák oklevele. 1438. március 22. Uo. Az iratot Bartolomeo Tomasi velencei közjegyző erősítette meg.

264 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 8^{v}–9^{r}. Az Avogaria de Comun tagjai a várost irányító patrícius családok érdekeinek védelmével voltak megbízva. Az *avogador*ok jelentős ellenőrzési és felügyeleti jogkörrel rendelkeztek mint vádhatóság, de bizonyos bírói feladatokat is elláttak a polgári és a büntetőeljárásokban egyaránt.

egyeztek meg. Vince megkapja a végrendeletben ráhagyott dolgokat, köztük egy nagy aranyozott ezüstövet, amit a végrehajtók nagyobb értékűnek tartottak 50 dukátnál, mint amit ura szintén neki szánt. Emiatt neki csupán 35 aranydukát jut.[265] Azzal sem voltak tisztában, vajon két familiárisa milyen kárt tett a magyar báró vagyonában. Az utóbbi ellen valamikor a Signori della Corte di Foresteria elmarasztaló ítélettel pert indított.

Pietro Tomasi vetette papírra Salgai két familiárisának későbbi történetét. Mihály és Vince egykori uruk dolgait titokban saját barátaik házába szállították, mire a végrehajtók perelni kezdtek, és a Signori della Notte hivatalhoz fordultak. Ennek egyik tisztviselője megpróbálta a két magyart és másokat tanúként kihallgatni, de aztán felhagyott vele.[266] Tomasi azt írta, hogy a gyalázat elkövetőire úgy tekintettek, mint Salgai Miklós kedves familiárisaira („cari famei"), akikkel az elhunyt jól bánt. A magyar származású Jakab borbély jelentette fel egykori honfitársát, Simont, hogy bizonyos ládikákban nála vannak az elhunyt holmijai. Jakab arra számított, hogy jutalmul megkapja majd a bennük rejlő kincs negyedét. A végrehajtók a Signori della Notte embereivel az oldalukon megjelentek Simonnál, és amit ott találtak, bemutatták a hivatalnak. Ezek nem értek sokat.[267] Ennek ellenére egy dobozt *(cassa)* a szabó otthonából csónakon elszállítottak.[268]

A két magyar 1438 júliusa és októbere között szedhette össze a házban maradt dolgokat, majd ezt követően örökre eliszkoltak.[269] Először Vince, majd Mihály.[270] Ez utóbbi jelentős mennyiségű dukáttal a zsebében szökött el.[271] Ezt onnét tudjuk, hogy mielőtt elhagyta Velencét, eldicsekedett vele Jakab borbélynak, aki mindent jelenthetett róla. Salgai Miklós familiárisa Portogruaro felé indult, de útközben egy fás részen *(boscho)* társai megölték. Mindenét elvették, majd elmenekültek.[272]

265 Pietro Tomasi, Giovanni Caldiera és Alessandro Bono oklevele. 1438. március 13. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120. Az iratot Bartolomeo Tomasi velencei közjegyző erősítette meg.; Michele Morosini („utriusque iuris doctor") és Stefano Trevisan bírák oklevele. 1438. március 21. Uo. Az iratot Bartolomeo Tomasi velencei közjegyző erősítette meg. A pénzt Vince két részletben kapta meg. Először 15 aranydukátot (1438. március 25.), majd 20 aranydukátot (1438. április 3.). Uo. Busta 118. 20^{r}.

266 „... ntrovava esser sta scalada una camera." 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 8^{v}. A szöveg nem egyértelmű. Egyrészt a *scalada* szó lehet valamilyen mászóeszköz, másrészt nekem nagyon hiányzik az 'in' az *una camera* elől.

267 1438. Uo. 8^{v}.

268 A Signori della Notte hivatalába. 1438. október 9. Uo. 13^{r}. Megjegyzem, egy másik bejegyzés értelmében a hivatal embere Jakab magyar borbélynál talált bizonyos apróságot. Pietro Tomasi utólagos kifizetése. 1438. december 1. Uo. 13^{v}.

269 Az összegeket nem írták le. 1438. október 9. Uo. 13^{r}.

270 1438. Uo. 9^{r}. Vincéről februárban van pontosabb velencei adatom. 1438. február 4. Uo. 18^{v}. Márciusban pénzt utalnak ki neki. 1438. március 24. Uo. 20^{r}. Hasonlóan áprilisban is. 1438. április 30. Uo. 20^{r}.

271 „... el reduxe el suo tuto in ducati che fo grande nomero." 1438. július 1-én még 65 aranydukátot kapott a végrendelet végrehajtóitól. 1438. július 1. Uo. 20^{v}. Folyamatosan adtak neki pénzt a ház kiadásaira. Így 1438. január 21-én egy aranydukátot (uo. 18^{r}), majd február 4-én ugyanannyit kapott (uo. 18^{v}). Február 28-án két aranydukátot fizettek neki (uo.). 1438 szeptemberének végén már úgy tudták, vagy elhagyta Velencét, vagy erre készül. 1438. szeptember 24. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120. Pietro Tagliapetra, Andrea Cornaro és Andrea Bembo a Procuratoria di San Marco bíráinak a döntése. Az iratot Valentino Torre velencei közjegyző foglalta írásba.

272 1438. Uo. 9^{r}.

Pietro Tomasi valamit tudhatott Magyarországi Mihály tervéről. 1438 szeptemberében, amikor a Procuratoria di San Marco bírái meghallgatták, kijelentette, Salgai Miklós emberének átadták a szöveteket, a fegyvereket és a pénzeket. Az ő részükről eleget tettek a testamentumnak, de a tudomására jutott, hogy a familiáris a beleegyezésük nélkül el akarja hagyni Velencét, vagy már meg is tette. Kérte, hogy segítsenek az általa a végrehajtóknak okozott kár, 200 aranydukát, valamint 28 grosso megszerzésében.[273]

Három kérdés

A tanulmány végéhez közeledve fel kell tennünk azt a kérdést, hogy valójában mennyi vagyona volt halálakor Salgainak. Azt láthattuk, jelentős vagyonnal érkezett, ebből rabszolgákat, ruhákat, könyveket és fegyvereket is vásárolt, házat bérelt és legalább kilenc embert eltartott. Zenggi kinnlevőségeire minimum 2600 dukátot számolhatunk. Zálogait 400 dukátra becsülték. Drágakövei 300 dukátot értek.[274] Egyéb kincsképző tárgyainak (ékszerek, fegyverek, ruhák stb.) árát reménytelen vállalkozás meghatározni, kizárólag arra a 833 dukátra hagyatkozhatunk konkrétumként, amit dolgaiból kiárultak. A végeredménybe viszont nem számolhatjuk bele a testamentumban szétosztott 1985 dukátot. A végrendelet azt mutatja, hogy biztos volt abban, ekkora összeget bőven fedez majd a vagyona. Pénzének jelentős része kölcsönként dolgozott, tehát nem a zsebében tartotta. A halála után kiárusított tárgyai minden bizonnyal sokkal többet értek, mint amennyiért elkeltek, az eredmény így is 4133 dukát lett. Konstantinápolyi utazásának – a kalandvágyat nem számítva –, két oka lehetett: vagy fogytán volt a vagyona, és így akarta anyagi helyzetét javítani, vagy pénzügyi gondoktól mentes életét akarta luxus szintre emelni.

Mit keresett Velencében Salgai Miklós? A tanulmányban többször említettem a fejés jószágvesztés tényét. Vajon ilyen könnyen ki lehetett játszani a szigorú magyarországi büntetést? Ezt kizártnak tartom. Lehetséges, hogy valamikor felmentést kapott az ítélet alól, de ezt az iratot nem ismerjük. Ebben én egyébként sem hiszek: miért épp ez az oklevél veszett volna el? Óhatatlanul Rátóti Tari Lőrinc jut az eszembe, akit Luxemburgi Zsigmond Velencébe küldött tárgyalni, akinek otthonos mozgolódásából látszott, nem magánútra érkezett, hanem politikai kapcsolatfelvételre készült. Számomra az Óváry Lipót által használt titkos követ kifejezés a valóságnál túlzóbbnak tűnik.[275] Inkább a fedett szót használnám, hiszen látogatását vallási célokkal indokolták. Tari látszólag lelkiségét akarta megerősíteni,

273 A 28 grosso az ügyintézés költsége. Pietro Tagliapetra, Andrea Cornaro és Andrea Bembo a Procuratoria di San Marco bíráinak a döntése. 1438. szeptember 24. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120. Az iratot Valentino Torre velencei közjegyző foglalta írásba.

274 „Et finaliter con autorita del zudega de procuratore convegnessemo conprometter in missier Andrea Moresini e missier Benedetto Moresini, qual determina che ogni cossa romagnisse e che el refondesse a la comessaria solo ducati X. El morto haveva dicto e fo confermado per altri che quelle zoie valevano ducati 300." 1438. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 118. 10r.

275 Óváry: *A Magyar Tudományos Akadémia,* I. 265. sz. Azért nem adom meg a teljes jelzetet [eredeti, kiadás, regeszta], mert itt kifejezetten Óváry Lipót kivonatára utalok.

és a város templomait e miatt szerette volna meglátogatni.[276] A magyar király akár némi kémkedéssel is megbízhatta, hiszen a velencei háború idején jelent meg az ellenségnél, és ha már ott volt, az uralkodó nevében tárgyalt a Köztársaság vezetőivel is.[277]

Amikor Salgai Miklós megjelent Velencében, a magyarok és a velenceiek éppen nem harcoltak egymással. A *nota infidelitatis* terhével a vállán a bárónak olyan szegényen kellett volna utaznia, mint nagyböjtben a péntek. Láthattuk, ez egyáltalán nem így volt. Nyugodtan levelezgetett, kölcsönöket adott, számottevő vagyonnal érkezett. Ezek szállítására szekerekre, majd hajóra is szüksége volt. Azért ez csak feltűnt volna Magyarországon. Két magyarázatot tartok lehetségesnek. Családja, barátai, familiárisai segítségével kijátszották a törvény végrehajtóit, erre utal az is, hogy számos ingatlanja Garai László kezére került zálogként. Zenggi pénzvagyonát is az magyarázhatja, hogy azokat már érkezése előtt kihelyezte. Netán minden Luxemburgi Zsigmond engedélyével történt, aki bizony némi felderítéssel bízhatta meg, ezért a nagy engedékenység, a fej- és jószágvesztés gyakorlatával gyökeresen ellentétes módszer? Talán ezért félt az esetleges mérgezéstől? Végrendeletében így elmélkedett: „Ne gondolja az én atyámfia, hogy a betegségem mérgezésből eredt vagy ered, és ne tartson miatta senkit vétkesnek, hanem vegye tudomásul, hogy Isten hozta azt rám, én pedig megnyugvással fogadom."[278]

Nem maradt más hátra, mint a címben feltett kérdés megválaszolása.[279] Salgai Miklóshoz hasonló társadalmi, gazdasági és kulturális váltás nem lesz egyedi históriánkban. A teljesség igénye nélkül gondoljunk csak az 1849-es generáció tagjaira, vagy az 1956-ban hazájukból elmenekülő tömegekre. Hasonlóan sikeres, netán kudarcos helykereső utat kellett bejárniuk. A magyar báró utolsó éveinek különlegessége abban rejlik, hogy az övé az első, jól dokumentálható emigrációs történet. Végrendeletéből számomra kettős identitás tükröződik vissza, jóllehet maximum három évet élt Velencében. Nem feledkezik meg az előző életéhez kapcsolható emberekről. Hazai egyházi adományai talán arra utalnak, az említett templomokat látogathatta, az ott töltött órákat nem feledte. Testamentumából rokonait sem hagyta ki, habár ezt tekinthetjük egyszerű praktikumnak is. Egyrészt, mert a birtokok sorsát mindig rendezni kell, másrészt a kedvezményezett egy darabig bizton nem fog elfeledkezni kirótt feladatainak végrehajtásáról. Azonosságtudatának átalakulását mi sem mutatja jobban, mint gyors beilleszkedése a velencei társadalomba. Nagyon hamar ráérzett a lagúnák városa által nyújtott gazdasági lehetőségekre,

276 1413. február 7. AS Venezia. Senato. Deliberazioni. Secreti. Registri 5. 109^{v}–110^{v}. [Kiad. Šime Ljubić: *Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i mletačke republike.* I–X. Zagreb, 1868–1891. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 12) VII. 70–76. Ebben a kötetben nem számozzák az iratokat, jelen esetben az oldalszámot adom meg.] Regesztája: Óváry: *A Magyar Tudományos Akadémia,* I. 265. sz.; ZsO IV. 73. 138. sz.

277 1413. február 7. AS Venezia. Senato. Deliberazioni. Secreti. Registri 5. 109^{v}–110^{v}. [Kiad. Ljubić: *Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i mletačke republike,* VII. 70–76.] Regesztája: Óváry: *A Magyar Tudományos Akadémia,* I. 266. sz.; ZsO IV. 73. 139. sz.

278 Engel: Salgai Miklós, 22. [Engel Pál fordítása.]

279 Tompa Mihálynál: „Szivet cseréljen az, aki hazát cserél"! Tompa Mihály: Levél egy kibujdosott barátom után. In: *Verstár – ötven költő összes verse.* Https://www.arcanum.com/en/online-kiadvanyok/Verstar-verstar-otven-kolto-osszes-verse-2/tompa-mihaly-9406/lirai-koltemenyek-940B/1851-997E/level-egy-kibujdosott-baratom-utan-997F/. (Legutóbbi megtekintés: 2024. június 19.)

egykori hazájától gyökeresen eltérő férfi-nő kapcsolatokban rejlő örömökre és bánatokra, valamint a korai reneszánsz kultúra ízére.

A gyökeres váltásban két tényező segíthette. A „csakazértis" megmutatom, valamint műveltségének köszönhető nyitottsága. Nem ismétlem meg az utóbbira utaló adatokat, de Salgai Miklós példája egy újabb bizonyíték a magyar arisztokrácia kulturálatlanságát bizonygatókkal szemben. Nyitott, befogadásra kész személyiségű lehetett, de ne felejtsük el, a magával hozott vagyonkája átsegíthette a kezdeti nehézségeken. Engel Pál szerint otthoni kortársai nem szerették, ellenben akikkel közeli kapcsolatba került, azok kedvelhették.[280] Mindenesetre Velencében elfogadták. Tudatosan nem a befogadták szót választottam, hiszen idegenként, pénzzel a zsebben, távol a szülőföldtől, erre még napjainkban is nagyon kevés az esély.

280 Engel: Salgai Miklós, 23–24.

FORRÁSKÖZLÉS

Salgai Miklós végrendelete[1]

In nomine Dei eterni. Amen. Anno ab incarnatione domini nostri Jehsu Christi Millesimo Quadringentesimo Trigesimo Septimo, mensis Ianuarii die decimo octavo, indictione prima, Rivoalti. Cum vite sue terminum unusquisque prorsus ingnoret et nil certius habeamus, quam quod mortis periculum evitare non possumus, quia egue omnibus moriendum est. Recte igitur unicuicque imminet precavendum, ne incautus occumbat et bona sua inordinata et indisposita derelinquat. Eapropter ego Nicolaus de Salgo de genere Ktiz,[2] baro Ungarie et miles de confinio Sancti Symeonis prophete, sanus Yesu Christi gratia mente ac intellectu, licet corporea imfirmitate detentus premedittans superius expressa, cupiensque dare ordinem factis meis, dum ratio regit mentem meam. Accersi[3] feci ad me presbiterum Iohannem Rizo, Sancte Marie Formose Venetiarum notarium, quem diligenter rogavi, ut hoc meum ultimum scriberet testamentum et post obitum meum illud in publicam reddigeret formam compleretque et roboraret cum clausulis et addictionibus opportunis et consvetis secundum mores Venetiarum. Primo et ante omnia omnes villas, castra, opida et alia bona immobilia, que de iure a me ad dominum Ladislaum de Sichen, germanum meum dilectum et condivisionalem fratrem volverentur iure regni Ungarie, eidem dimitto. Item, villa Sochol, que fuit condam ecclesie de ordine, ut puto, Sancti Benedicti, eidem ecclesie restituatur. Et rogo suprascriptum dominum Ladislaum amore omnipotentis Dei, ut et partem suam ipsi ecclesie restituat, ne anime pedecessorum nostrorum et nostre detrimentum aliquid patiantur, quia et ipsi semper in testamento ipsam villam religaverunt cum omnibus pertinentiis prioris ecclesie et constituat unum pauperem abbatem ibi, ut Deum pro animabus nostrorum predecessorum et nostris Deum deprecari teneatur. Item, omnia, que antecessores nostri tenuerunt iniuste, quibus competunt, viso iure restituantur et si ipsi repettere ignorararent, seu ausi non fuerint, visis cartis nostris eisdem restituantur, vel sint ville vel particule terre. Item, quinque villas, que michi contingunt, in quibus nil iuris habet prefatus germanus meus, relinquo ecclesie parochiali Sancti Ladislai de Sichen, scilicet duo Niyech, Nechlinc, Cestue et Suneg ad edificationem et utilitatem ipsi ecclesie pro una eterna missa pro[4] anima mea et meorum progenitorum celebranda. Item, omnes impignoraticias, quas habui a condam domino Sigismondo, rege Ungarie, recuperet totis viribus idem germanus meus et in subsidium ecclesie predicte Santi Ladislai erogare procuret. Item, medietatem unius domus in castro Budensi posite ex opposito palacii Friç dimitto domino Ladislao, sororio meo de Losonç, quia ad ipsum pertinet. Altera medietas, quam totam domum nunc teneo, nichil

1 A latin szöveget Szovák Kornél (Pázmány Péter Katolikus Egyetem és HUN-REN BTK Moravcsik Gyula Intézet) lektorálta és javította. Köszönet érte. Ha hiba maradt benne, az az én felelősségem.

2 Értsd: Kacsics.

3 Recte: *accersciri*.

4 Utána áthúzva: n. Elválasztójel is lehet.

sibi dando. Item, omnes alias domos meas, tam in castro Budensi, quam in suburbio penes Danubium et in latere montis et etiam in Veteri Buda existentes relinquo ecclesie Sancte Marie Magdalene in castro Budensi, ut pro anima mea et genitorum meorum missa perpetua in honore Sancte Trinitatis in eadem ecclesia celebretur. Rogo suprascriptum dominum Ladislaum de Sichen, quatenus omnes fautores et fideles meos debeat manutenere et fovere. Item, non dubitet idem germanus meus[5] de huiusmodi mea infirmitate, quod fuerit aut sit venenata, nec aliquem occasione huius culpabilem redat,[6] sed cognoscat ipsam michi a Deo fuisse illatam, de qua bene contentor. Et[7] de hiis omnibus adimplendis et exequendis constituo iandictum dominum Ladislaum, germanum meum, volens, quod hoc sit et esse debeat meum ultimum testamentum et mea ultima voluntas.[8] Et si valere non posset iure testamenti, quod valeat iure codicillorum et donationis causa mortis, seu cuiuscunque alterius ultime voluntatis omni meliori modo, iure et forma, quibus possum et quibus valere potest et poterit in futurum de iure. Comissarios vero meos in recuperandis bonis meis a quibuscunque michi dare debentibus, tam in Segna, tam Venetiis et ubique locorum et a domino Ladislao de Gara, filio condam domini Nicolai de eadem Gara, palatini regni Ungarie et in exequendis, que inferius continetur, constituo discretum virum ser Alexandrum Bono de Iudecha et Moysem eius filium, eximiumque artium et medicine doctorem, magistrum Petrum de Thomasio ac magistrum Iohannem Chaldyera, intimos meos et cordiales amicos, qui seu maior pars quorum hanc meam comissariam debeant administrare. Primo. Animam meam summo creatori comendans dimitto rectam decimam de omnibus denariis michi spectantibus a domino Ladislao de Gara et a Thomasio Ludovici de Segna et a Nicolao Tragurino, compatre meo. Et volo corpus meum sepeliri in ecclesia Sancti Petri de Castello et si ibidem fieri non poterit, fiat in ecclesia Sancti Paulis ordinans, quod de ducatis trecentis quinquaginta auri emantur imprestita, que nunquam vendi, aut aliquo modo alienari possint, sed perpetuo prode[9] illorum detur uni sacerdoti seculari honeste vite,[10] qui quotidie missam in ecclesia, in qua sepultum fuerit corpus meum, pro anima mea debeat celebrare, dicendo in omni ebdomada primam de Trinitate, secundam de resurectione Domini, tertiam Beate Virginis et quartam pro mortuis. Et in omni mensi unam in honore Sancti Nicolai et unam in honore Sancti Martini. Et quia huiusmodi legatum est perpetuale, volo, quod spectabiles et egregii domini procuratori Sancti Marci post obitum dictorum comissariorum meorum sint comissarii mei. Item, volo missas Beate Virginis et Sancti Gregorii celebrari pro anima mea. Item, dimitto presbitero Francisco, qui fuit hoc anno cum galea Contarena veniendo Venetias, qui in foro confessionis me audivit,[11] ducatos sex auri, ut roget Deum pro anima mea. Item, dimitto suprascriptis magistris Petro et Iohanni comissariis meis ducatos centum,

5 Utána áthúzva: n. Elválasztójel is lehet.
6 Recte: *redeat*.
7 Utána áthúzva: h.
8 A szövegben ezt olvashatjuk: „meam ultimam voluntatem. Az utolsó szóban a második ’t’ ’s’-re javítva.
9 A *prode* olasz szó. Itt talán ’haszon’ értelemben.
10 A „honeste vite” szavak a sor felé írva.
11 Utána: u.

scilicet quinquaginta pro quolibet eorum. Item, predictis ser Alexandro et Moysi, comissariis etiam meis, dimitto ducatos centum. Item, ratiffico donationem, quam feci Micaeli Ungaro, fideli famulo meo, de Iulia, alias serva mea et eidem famulo meo dimitto ducatos centum et vestem meam litfanicam rubeam gebelinis suffultam et duas capssas, quas sigilabo seu sigilari faciam cum omnibus rebus, que in ipsis continebuntur. Item, Vincentio, famulo meo, dimitto ducatos quinquaginta et unam meam zornettam rubei veluti suffultam cendato et unum par mearum calligarum auro consutum et balteum meum argenteum deauratum tabullatum. Item, dimitto Novellam, Polissenam et Adryanam, servas meas, liberas et franchas ab omni vinculo servitutis et ducatos quinquaginta pro qualibet pro suo maritari. Et usque fuerint coniugio copulate, vivant de bonis mee comissarie et eas dictis comisariis meis recomendo, quia fideliter michi servierunt. Insuper eisdem dimitto omnia vestimenta et res, que et quas illis feci et Polissene ematur una socha similis illi, quam habet Novella. Item, dimitto suprascripto Micaeli, unum de servis meis masculis, quem maluerit. Alterum vero servum meum dimitto viro nobili ser Augustino Mauroceno, amico meo carissimo, cum hoc, quod post annos duodecim sit liber a vinculo servitutis. Item, volo, quod Armellina, serva mea, vendatur cuidam persone bo[12] condicionis et eius tractum distribuatur pro anima mea in discretione comissariorum meorum. Item, dimitto loco Sancte Marie de Nazareth ducatos quinque pro anima mea. Item, dimitto suprascripto Micaeli, famulo meo, unam curaciam ex meis, quam maluerit. Et alteram cum gallea dimitto dicto Vincentio. Item, habeo in duabus capssis omnes cartas et scripturas loquentes de omnibus bonis meis et suprascripti domini Ladislai, germani mei, extra Venetias existentibus, quas omnes, exceptis illis, in quibus sit mentio de bonis per me, ut supra ordinatis, volo eidem germano meo restitui et consignari, ita tamen, quod primo deponat et consignet dictis quatuor meis comissariis ducatos mille auri, quos ipsi comissarii pro anima mea in piis elemosinis debeant distribuere. Item, dimitto suprascripto Micaeli, famulo meo, palium meum rubei coloris loviçernieri suffultum et palium meum rubeum,[13] pluvialem et biretum meum scarlatinum ac caputheum. Vincentio vero predicto dimitto tunicam meam suffultam pelibus blavis et biretum rubeum quotidianum et unum ex caputheis meis. Insuper volo, quod antequam prefatus germanus meus recipiat et habeat scripturas et cartas, quas sibi restitui et dari, volo, det etiam ultra suprascriptos ducatos mille ducatos centum auri prefato ser Alexandro Bono et eius filio Moysi et precor eundem ser Alexandrum et ceteros comissarios meos, quod omnes litere missive de amore, que in dictis scripturis et alibi forte reperientur, in igne ponere debeant, ut comburantur. Et similiter omnia privilegia, que ad domum meam non pertinent, quibus spectant, restituantur, sunt etiam quedam parva privilegia, que pertinent domino Ladislao de Gara et volo, quod sibi restituantur, sed non alio modo, nisi omnes impignoraticias et domos empticinias, quas eidem elligeram servandas et omnes alias res, quas de ratione mea habet, restituat. Item, volo, quod omnes res et bona,

12 Recte: *bone*.

13 A szó a sor felé írva.

quas et que apud Iudeos in Mestre habeo in pignere,[14] exigantur et exinde, quam melius fieri poterit, vendantur, illarum pretium pro anima mea distribuendo. Et si inter libros meos et cartas aliquis seu aliqua contra ius et animam reperiretur, comburi debeat et comburatur. Item, dimitto ducatos quatuor capitulo ecclesie Sancti Trinitatis, penes quam iam habitavi, et ducatos octo fabrice ipsius ecclesie pro anima mea. Item, dimitto capitulo ecclesie Sancti Symeonis ducatos octo, ut Deum pro anima mea ipsi de capitulo precari teneantur. Residuum vero omnium bonorum meorum mobilium et stabilium inordinatorum presentium et futurorum michi seu huic mee comissarie quovismodo spectantium et pertinentium, volo et mando distribui per meos comissarios in missis, pauperibus, viduis, noviciis et orphanis aliisque piis operibus misericordie secundum eorum discretionem. Dando ex ipso ducatos quatuor presbitero Blasio Balanzano, Sancte Marie Formose, pro missis pro anima mea celebrandis. Et volo, quod suprascripte serve mee, quas, ut supra, franchari mandavi et franchavi, habere debeant letum unum pro qualibet cum suo stramatio pro suo maritari. Alios vero letos meos dimitto sepedictis Micaeli et Vincentio. Eisdem etiam servis meis, quas maritari volo, dimitto illam peciam telle[15] subtilis de Nigroponte, quam habeo super galea Contarena, cum qua veni, et tres alias petias telle de Constantinapoli pro earum maritari. Item, dimitto prefato ser Augustino Mauriceno unam peciam telle nunc in capssa mea in galea existentem, quam maluerit. Preterea plenissimam virtutem et potestatem do, tribuo et conferro sepedictis commisariis meis, aut eorum maiori parti, post obitum meum comissariam meam intromittendi, administrandi et furniendi, petendi, exigendi, et recipiendi denarios, res et bona quelibet a quibuslibet mihi seu huic mee comissarie nunc et in futurum dare debentibus racionibus et de causis quibuscunque ubicunque et apud quoscunque poterunt quomodolibet reperiri cum cartis et sine cartis, per curiam et extra curiam. Item, in quacunque curia et iudicio partium quarumcunque pro premissis exigendis et exequendis, comparendi, placitandi, agendi et respondendi, inquirendi, interpellandi, advocandi et advocatos tollendi, legem petendi, interdicta et sententias ac determinationes quaslibet fieri et exequtioni mandari, tam realiter, quam personaliter faciendi, appellandi et appellationem prosequendi, ex presens petendi et recipiendi, necnon in animam meam iurandi, cartas securitates[16] de receptis et omnes alias cartas et scripturas necessarias et opportunas fieri faciendi et rogandi, et omnia alia et singula faciendi, procurandi et exercendi, que quilibet verus et legiptimus[17] comissarius de iure facere potest et debet. Firmum et ratum statuens quidquid per dictos meos comissarios, sive eorum maiorem partem in premissis et circha premissa factum fuerit quoque gestum. Et hoc meum ultimum iudico et esse volo testamentum, quod robur obtineat perpetue firmitatis. Si quis igitur ipsum infringere vel corrumpere presumserit, iram omnipotentis Dei, Beati Iohannis Baptiste et Omnium Sanctorum se noverit incurssurum. Insuper componat cum suis heredibus et successoribus prefatis

14 Recte: *in pignore.*
15 Utána áthúzva: *de Constantinapoli.*
16 Recte: *securitatis.*
17 Recte: *legitimus.*

comissariis meis et successoribus suis auri libras quinque. Et nichilominus hec mei ultimi testamenti carta in sua permaneat firmitate. Signum suprascripiti magnifici domini Nicolai de Salgo de genere Ktiç, baronis Ungarie et militis de confinio Sancti Symeonis prophete, qui hec fieri rogavit.

Ego presbiter Franciscus Sancti Symeonis prophete testis subscripsi.

Ego Zanninus condam Ioannis lanarius testis subscripsi.

Ego presbiter Iohannes Rizo Sancte Marie Formose capelanus ecclesie Sancti Marci et Venetiarum notarius complevi et roboravi.[18]

M°IIII°XXXVII° mensis Januarii, die XXIII recepi contatus a suprascripto magistro Petro de Thomasio comissario dicti condam domini Nicolai, quos ipse et ceteri comissarii mihi pro mea solutione huius testamenti dare disposuerunt ducatos quinque auri.

Testis presbiter Franciscus Rizo Sancti Symeonis et ser Zanninus de Johanne lanarius Sancti Symeonis. [19]

Ego presbiter Johannes Rizo notarius suprascriptus subscripsi.[20]

Obiit die XVIIII mensis Ianuarii 1437.[21]

18 A mondat előtt az irat bal oldalán egy közjegyzői jel.
19 A bejegyzés az irat legalján, a bal oldalon található.
20 A bejegyzés az irat legalján, középen található.
21 Értsd: Salgai Miklós. A bejegyzés az irat legalján, a jobb oldalon található. Salgai Miklós végrendelete. 1438. január 18. AS Venezia. Procuratoria di San Marco de citra. Busta 120.

SZERBEK A MAGYAR KIRÁLYI UDVARBAN A 15–16. SZÁZADBAN

VARGA SZABOLCS

SERBS AT THE HUNGARIAN ROYAL COURT IN THE 15TH–16TH CENTURIES

At the beginning of the 15th century, the Serbian prince became an important figure in the Hungarian royal court. Under Ottoman military pressure, he sought to acquire lands in Hungary, where he held his own princely court, and he had a residence in Buda, the Hungarian capital, too. The army of the Serbian despots was a formidable force, which further enhanced their role within the Hungarian aristocracy. In the middle of the 15th century, there was even talk of the Serbian Branković dynasty giving the Hungarian ruler. After the loss of Serbia in 1459, the power of the Serbian despots rested only on their possessions in Hungary, their political importance diminished, and they were important players at court mainly for their military power. The Branković, Berislavić, Belmužević and Jakšić families generally kept their distance from Hungarian officialdom, tried to intermarry, maintained lively contacts with the Orthodox monasteries of Sriem and Mount Athos, and corresponded in Slavic. This, together with their ***Hungarus*** sense based on their possessions in Hungary, gave them a distinctive character.

After the fall of Belgrade in 1521, the Serbian military nobility was permanently squeezed between the Ottoman and the Hungarian sides. Some of them were forced into Ottoman mercenary service, while others, such as the Bakić family, were resettled in the territory of the Kingdom of Hungary. After the campaign of 1526, the Serbian nobility mainly supported John of Szapolyai, and their new self-proclaimed charismatic leader, Jovan Černi, swore allegiance to him. Although in the first half of 1527, some of them, including the Serbian despot Stjepan Berislavić of Grabarja and Jovan Černi, accepted Ferdinand Habsburg's tempting offer to change sides, Černi and his army were annihilated by Szapolyai's forces in several battles. This had a negative impact on the presence of the Serbs in both royal courts, as their role became increasingly marginal. After the death of Berislavić in 1535, this was particularly noticeable at the Habsburg court, where by the middle of the 16th century only one member of the most distinguished Bakić family was admitted to the court, and the Serbian presence at certain ceremonies was reduced almost only to symbolic functions. There were more Serbian nobles at the King John's court, but he gave the title of despot to none of them. Many of the Serbian nobles converted to Catholicism and then to Lutheranism, which prevented the militant Orthodox population

Varga Szabolcs, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály. *A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00896/20), a bécsi Collegium Hungaricum, és az NKFI K 134690 azonosító számú,* A magyar királyi udvar személyi összetétele a Mátyás- és a Jagelló-korban (1458–1526). Életrajzi lexikon *című pályázat támogatta. Kutatótársaim szócikk-kéziratait „Életrajzi lex." rövidítéssel hivatkozom. Továbbá itt szeretném megköszönni Kasza Péter és Pálosfalvi Tamás segítségét.*

from accepting them as their leaders. Nevertheless, King John's cousin, Petar Petrović, ruled the Serbs living in the area bordered by the Maros, Tisza and Danube rivers as de facto ruler until his death in 1557, but by the 1560s, the Serbian nobles had also disappeared from the Szapolyai court.

Key Words: Central European aristocracy, Ottoman conquest, Branković family, Berislavić family, Belmužević family, Jakšić family

A középkori magyar–szerb kapcsolatokról szóló tanulmányok sok esetben mintha két külön dolgot tárgyalnának e téma alatt. Egyrészt úgy tűnik, mintha a szerbek csak és kizárólag az oszmánok elleni határvédelem részeiként lettek volna jelen a magyar történelemben, azaz szerepük pusztán a hadtörténetre korlátozódna.[1] Másrészt pedig olyan, mintha a szerb despoták idegen testként tevékenykedtek volna a magyar királyi udvarban és csak ideiglenesen itt állomásozó emigráns uralkodókként vettek volna részt a politikai életben. Mindkét irányzat annak a nemzetközpontú történelemszemléletnek az eredménye, amely a középkori államokra nemzeti entitásként tekint. Pedig az Anjouk, a Luxemburgiak, a Habsburgok, a Brankovicsok, a Jagellók és a Hunyadiak országaiban az elit és a kiváltságok nélküli lakosság számára is sokadrangú kérdés volt az etnikai hovatartozás, egyszerűen nem ez alapján szerveződött a társadalom. Éppen ezért a késő középkori magyar–szerb kapcsolatok nem csupán a „mi és ők" különbségtételen alapultak, főleg hogy Szerbia végleges bukását követően (1459) az „ők" hiányában ez a szemlélet teljesen tarthatatlanná is vált. Onnantól, hogy a szerb despota a kíséretével megjelent Zsigmond király udvarában, a szerb nemesség ugyanúgy a Magyar Királyság történelmének részévé vált, mint az itáliai Ozorai Pipo, a horvát Korbáviaiak, a krajnai Cilleiek és a román Hunyadiak. Ez a jelenlét nem ért véget a Brankovicsok kihalásával (1502) vagy a mohácsi csatával (1526), hanem tovább élt I. Ferdinánd (1526–1564) és a Szapolyaiak udvarában is. Mivel mind a magyar, mind a szerb történetírás inkább a Bakicsok történetével foglalkozott,[2] így sokáig úgy tűnt, hogy a szerbek zöme a Habsburg oldalon találta meg a számítását, az elmúlt évek kutatásaiból azonban kirajzolódik egy másik kép is. Ez alapján I. (Szapolyai) János király udvarában ugyancsak számos szerb nemes szolgált, sőt, tisztségeik alapján inkább itt tapintható ki a középkori gyakorlat tovább élése.

A középkori európai királyi udvarok általában az uralkodó személyi kíséretéből álltak, így elsősorban a dinasztia mindennapi életét szervezték. Az adott államhoz mindössze annyiban kötődtek, hogy a király bizalmából és parancsára államigazgatási feladatokat is

1 Ferenc Szakály: Phases of Turco–Hungarian Warfare before the Battle of Mohács (1365–1526). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (1979) 65–111.

2 A teljesség igénye nélkül lásd Aleksa Ivić: *Istorija Srba u Ugarskoj od pada Smedereva do seobe pod Carnoievicem. 1459–1690*. Zagreb, 1914.; Szakály Ferenc: Szerbek Magyarországon. Szerbek a magyar történelemben (Vázlat). In: *A szerbek Magyarországon*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1991. 11–50.; Nenad Lemajić: *Bakići, porodica poslednjeg srpskog despota.* Novi Sad, 1995. (Filozofski fakultet u Novom Sadu. Odsek za istoriju; Istorijski arhiv »Srem«. Sremska Mitrovica. Monografije 36); Uő: The Bakićes as an Example of the Social Rise of Vlach Families in the early Ottoman Period. *Istraživanja Journal of Historical Researches* 31 (2020) 93–111.

végeztek.[3] Emiatt általában soknemzetiségű, poliglott, multikulturális közösségek voltak, amelyek biztosították az uralkodói dinasztiák nemzetközi kapcsolatait.[4] Ezek az udvarok ugyanakkor a nyugati keresztény egyházi és világi kultúra legfőbb színtereinek számítottak, így komoly szerepük volt a latin nyelvű keresztény kultúra széles körű európai elterjedésében. A latin kultúrkör határán levő udvarok membránként működtek az iszlám, a pogány és az ortodox világ államai felé, ami hol fegyveres konfliktusokban, mint például a keresztes háborúk, hol pedig békés dinasztikus kapcsolatokban nyilvánult meg.[5] Viszonyukban általában e két elem váltakozott, és ritkaságnak számított, ha valahol kizárólag háború dúlt vagy éppen állandó béke honolt.[6]

A fentiek szinte tökéletesen illenek a Magyar Királyság és Szerbia középkori kapcsolatára a 12. századi kezdetek óta. Amikor II. István magyar király megszerezte a Vukanović-házból származó Ilonát unokatestvére és kijelölt utódja, a gyermekkorában megvakított Béla számára, a fiatal arával együtt a szerb előkelők is megjelentek a magyar királyi udvarban.[7] Mivel II. István házassága gyermektelen maradt, más rokon és testvér híján az Árpád-ház kizárólag II. Béla és Ilona házasságának köszönhetően maradt fent. Velük kezdődött a szerb és a magyar elit kapcsolata, melyben békésebb időszakok és háborús konfliktusok egyaránt előfordultak. Az ambivalens viszony a földrajzi fekvésből és az eltérő geopolitikai helyzetből fakadt, ami a középkor folyamán mindvégig meghatározó volt. A Kárpát-medencét kitöltő Magyar Királyság ugyanúgy a Balkán-félsziget nyugati területét igyekezett a fennhatósága alá vonni, mint Szerbia, így gyakran ütköztek az érdekeik. Másrészt Szerbiának folyamatosan tekintettel kellett lennie a déli határainál elterülő erős Bizánci Birodalomra, amellyel szemben pedig sokszor a Magyar Királyság támogatására szorult. A 12–13. század fordulóján egymást követték a magyar–szerb háborúk és szövetségek,

3 Zsoldos Attila: Királyi udvar. In: *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerk. Kristó Gyula. Bp., 1994. 358.

4 Az angol–normann–francia viszonyra lásd Michael Prestwich: Englishmen and Foreigners. In: uő: *English Politics in the Thirteenth Century*. New York, 1990. 79–95.; William Rothwell: The Role of French in Thirteenth-Century England. *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 58 (1975) 445–466.; Wojciech Kozłowski: Dynastic Relations between Hungary and Poland 1240–1600. In: *On the Common Way. Budapest and Krakow in the Middle Ages. The Exhibition Catalog of the Joint Exhibition by the Budapesti Történeti Múzeum and the Muzeum Historyczne Miasta Krakowa*. Ed. Benda Judit et al. Bp., 2016. 99–105.

5 Grischa Vercamer – Dušan Zupka: *Rulership in Medieval East Central Europe. Power, Rituals and Legitimacy in Bohemia, Hungary and Poland*. Boston–Leiden, 2021. Elsősorban szicíliai, kasztíliai és angolszász példákkal lásd Manuel Alejandro Rodríguez de la Peña: *The Cultural Power of Medieval Monarchy. Political Ideology, Court Culture and Patronage of Learning in the Royal Courts of Europe (1000–1300)*. New York, 2024.; Paul Srodecki: Humanistischer Wissens- und Kulturtransfer im östlichen Mitteleuropa und sein Einfluss auf das Diplomatiewesen an den Höfen der Jagiellonen und Hunyadis. In: *Poland and Its Eastern Neighbours at the Turn of the 16th Century*. Ed. Tetiana Grygorieva. Marburg, 2017. 327–345.

6 Darius von Güttner-Sporzyński: *Poland, Holy War and the Piast Monarchy 1100–1230*. Turnhout, 2014. (Europa Sacra 14); Uő: Holy War and Proto-Crusading. Twelfth-Century Justifications for the Campaigns against the Pomeranians and Prussian. In: *Crusading on the Edge. Ideas and Practice of Crusading in Iberia and the Baltic Region 1100–1500*. Ed. Torben K. Nielsen – Iben Fonnesberg-Schmidt. Turnhout, 2016. 225–244.

7 Andrija Veselinović: *Држава српских деспота*. Beograd, 2006.; Makk Ferenc: *Magyar külpolitika 896–1196*. Szeged, 1996. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2) 175–199.

melyek során 1202-ben bekerült a magyar királyi titulatúrába a *rex Servie,* azaz a Szerbia királya cím is, amely aztán 1918-ig ott is maradt a politikai helyzettől függetlenül.[8]

A magyar–szerb kapcsolatokban az Oszmán Birodalom balkáni terjeszkedése hozott hatalmas változást. Amíg a 14. század elején még leginkább a hagyományos magyar–szerb rivalizálás volt jelen az Észak-Balkánon,[9] később pedig a virágkorát élő Bosnyák Királyság okozott fejtörést mindkét királyi udvarban, addig az 1370-es évektől az egyre agresszívabb oszmán támadás jelentette a legfőbb problémát.[10] 1389-ben Rigómezőnél a szerbek, 1396-ban Nikápolynál a Luxemburgi Zsigmond magyar király vezette európai keresztény seregek szenvedtek vereséget I. Murád (1362–1389), illetve I. Bajezid (1389–1402) szultántól.[11] Az oszmán katonai jelenlét innentől kezdve állandósult a Balkánon. A katonai kudarcok azonban nem a keresztény uralkodók összefogását eredményezték, hanem sokkal inkább egy újabb politikai szereplőként tekintettek az oszmánokra a helyi hatalmi játszmák során kirobbanó belháborúkban.[12] A katonai vereségek a magyar–szerb kapcsolatokban sem hoztak változást, továbbra is együttműködés és rivalizálás jellemezte azokat. A 15. század elején a fokozódó oszmán nyomás miatt a szerb elit egyre kiszolgáltatottabb helyzetbe került. A kényszerpályára sodródott ország ambiciózus előkelőinek mindegyike megtalálta a saját pártfogóját Budán vagy Edirnében, miközben a térségben állandósult a polgárháború.[13]

Luxemburgi Zsigmond és Lazarevics István szerb despota [Stefan Lazarević] 1403–1404 fordulóján hűbéri szerződést kötött, és innentől Szerbia a magyar Balkán-politika stratégiai területévé vált.[14] A magyar királyi udvarban ugyanis felismerték az offenzív külpolitika kudarcát, és Zsigmond egy defenzív stratégiával igyekezett megóvni országa határait. Ehhez azonban egy pufferzónát kellett létrehozni a balkáni fejedelemségek és királyságok területén Havasalföldtől egészen Albániáig. A szerbiai befolyásért cserében hatalmas

8 Gál Judit: IV. Béla és I. Uroš szerb uralkodó kapcsolata. *Századok* 147 (2013) 472–473.; Јованка Калић: Држава и црква у Србији XIII века. *Зборник радова Византолошког института* 46 (2009) 129–137.

9 Boris Stojkovski: A szerb–magyar viszonyok 1321-ig középkori szerb elbeszélő források tükrében In: *Micae mediaevales.* IV. *Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról.* Ed. Gál Judit et al. Bp., 2015. (ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola Tanulmányok, Konferenciák 8) 229–240.

10 Engel Pál: A 14–15. századi bosnyák–magyar kapcsolatok kérdéséhez. In: uő: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* Szerk. Csukovits Enikő. Bp., 2003. (Millenniumi Magyar Történelem) 494–511. Galambócot már I. (Anjou) Lajos király megpróbálta beépíteni a magyar határvédelembe. Aleksandar Krstić: Uloga i mesto tvrđave Golubac u vojnoadministrativnom sistemu na južnoj granici Ugarske tokom 14. veka. In: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*. Гл. Ур. Гордана Јовановић. Деспотовац, 2016. 81–94.

11 Tamás Pálosfalvi: *From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman–Hungarian Warfare, 1389–1526.* Leiden–Boston, 2018. 51–65.

12 Pálosfalvi Tamás: A szentszávai hercegek Magyarországon. In: *Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon*. Szerk. Zsoldos Attila. Székesfehérvár, 2014. (Közlemények Székesfehérvár Történetéből) 114.

13 Aleksandar Krstić: "Which Realm Will You Opt for?" The Serbian Nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th Century. In: *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*. Editors in chief Srđan Rudić – Selim Aslantaş. Beograd, 2017. 129–163.

14 Nenad Obradovic: Zsigmond király és Lazarević István despota. A hűbéri viszony keletkezésének idejéről. *Belvedere* 33 (2021) 1. sz. 48–51.

magyarországi birtokokat adományozott a szerb előkelőknek,[15] Lazarevics pedig a királyi udvar fontos szereplőjévé vált.[16] Megkapta Nándorfehérvárt, ahol berendezte udvarát, 1408-ban a Zsigmond legszűkebb belső körét tömörítő Sárkányos Lovagrend tagja lett, és ezáltal bekerült a Magyar Királyság arisztokráciájába is. Nándorfehérvári rezidenciájában szerb fejedelemként, budai Olasz utcai házában magyarországi előkelőként tekintettek rá.[17]

Lazarevics Istvánnal állandósult a szerb jelenlét a magyar királyi udvarban, ami így is maradt egészen a 16. század közepéig. A szerb fejdelem az országban szétszórva elterülő hatalmas birtokokért cserében katonai segítséggel tartozott. Az oszmánok elleni háborúban ugyanis felértékelődött a szerb könnyűlovasság, amely ekkor már évtizedes katonai tapasztalattal rendelkezett. Az 1430-as években nyolcezer lovas felállítását várták tőle, ami némileg túlzó lehetett, ám a szerb fejedelmi haderő a magyar uralkodó után valószínűleg a legnagyobb katonai kontingenst képezte a Magyar Királyság hadseregében.[18] A despota fejedelemként saját udvart tartott, amelyet a magyar királyi udvar mintájára rendezett be, és több esetben is magyar nemesek álltak a szolgálatában. Tárnokmestere *(magister tavernicorum)* például remetei Himfi István volt, míg Lazarevics utóda, Brankovics György[19] (1427–1456) a szintén magyar Geszti Lászlót alkalmazta.[20] Hatalmának és presztízsének köszönhetően Brankovics teljes jogú szereplőként vett részt a dinasztikus családi szálak szövögetésében. Ő maga az előkelő bizánci görög családból származó Irénét (a szerb folklórban Despotica Jerina) vette feleségül, Mara lánya II. Murád szultán, Katalin pedig a krajnai Cillei Ulrik felesége lett.[21] Az ő frigyükből született az a Cillei Erzsébet, akit ugyan eljegyeztek Hunyadi Mátyással, ám 1455-ben meghalt, így a közös Hunyadi–Brankovics–Cillei-dinasztia terve meghiúsult. Mindezekből látszik, hogy Brankovics a magyar arisztokrácia csúcsához tartozott, olyannyira, hogy Lázár fia számára 1440-ben még a magyar korona megszerzésével is megpróbálkozott.[22] Hiába támogatták azonban többen is a magyar előkelők közül,[23] terve nem járt sikerrel, alulmaradt I. (Jagelló) Ulászló és ma-

15 A magyarországi birtokokra lásd Pesty Frigyes: *Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországban és a rácz despota czím*. Bp., 1877.

16 Magyar nyelven rövid életrajzát lásd Engel Pál: Zsigmond király bárói. Rövid életrajzok. Lazarevics István szerb despota. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*. I–II. Szerk. Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde. Bp., 1987. I. (Tanulmányok) 430–432.

17 Aleksandar Krstić: Szerb despoták és nemesek Magyarország államszerkezetében 1404 és 1459 között. In: *A keresztény Európa határán: fejezetek az ezeréves magyar-szerb együttélés történetéből*. Szerk. Hornyák Árpád. Újvidék, 2020. 73–88. A budai házra lásd Végh András: *Buda város középkori helyrajza*. I–II. Bp., 2006–2008. (Monumenta Historica Budapestinensia 15–16) I. 236–237.

18 Franciscus Dőry: *Decreta Regni Hungariae/Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Bp., 1976. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 11) 426.

19 Momčilo Spremić: *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*. Belgrade, 1994.

20 Krstić: Szerb despoták, 77. További adatokkal: Uő: Familiares of the Serbian despots in and from the territory of Banat (1411–1458). In: *Politics and Society in the Central and South-Eastern Europe (13th –16th centuries)*. Ed. Zoltan Jusztin. Cluj-Napoca, 2019. 93–111.; Nada B. Zečević: Familiares, egregii and homines despoti nonnulli: the retinue on the Hungarian estates of Despot George Branković and its social capacity (1427–1456). *Temas Medievales* 29 (2021) 2. sz. 1–19.

21 Thallóczy Lajos: *Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok*. Bp., 1909. 62.

22 Pálosfalvi Tamás: Egy Brankovics a magyar trónon? Egy királyválasztás kérdőjelei (1440). In: Hornyák: *A keresztény Európa határán,* 89–98.

23 Pálosfalvi: *From Nicopolis to Mohács,* 85.

gyarországi támogatóival szemben, az új uralkodó pedig minden birtokától megfosztotta.[24] Bár javait végül megtarthatta, az esemény jelezte, hogy a szerb despota pozíciója Szerbia 1439. évi elestével jelentősen meggyengült. Katonai és politikai ereje miatt természetesen továbbra sem lehetett figyelmen kívül hagyni, és komoly jelentőséggel bírt, hogy miként cselekszik az 1440-es években. Az 1443. évi hadjáratban közel ötezer fővel vett részt Hunyadi János oldalán.[25] A következő két hadjárat (1444, 1448) sem a szerb despota magatartása miatt végződött kudarccal, ám a Hunyadiakkal rokonszenvező magyar történetírás mégis Brankovics távolmaradásának és árulásának tudja be a rigómezei vereséget. Mindez a téma szempontjából most mellékes, a lényeg ugyanis az, hogy a szerb despota a 15. század középső évtizedeiben kiemelt státusban volt a magyar királyi udvarban, és ennek elsősorban nem a Hunyadiakkal való ellenségeskedés, hanem a György után uralkodó Brankovics Lázár (1456–1458)[26] halála és az utolsó szerb királyi fővárosnak tekintett Szendrő [Smederevo] 1459. évi eleste vetett véget.[27]

A középkori Szerbia bukását követően átalakultak a magyar–szerb kapcsolatok. A lemondatott vak Brankovics István [Stefan Branković] szerb despota (1458–1459) és a bosnyák Kotromanić-dinasztiából származó Tomasevics István [Stefan Tomašević] pár hónapos uralmát (1459) követően a despota cím névlegessé vált. Évtizedes szünetet követően az 1464-ben Magyarországra menekülő Brankovics Vuk [Vuk Grgurević Branković], György unokája, Vak Gergely [Grgur Branković] törvénytelen fia használta ismét e címet. Őt I. (Hunyadi) Mátyás fogadta a szolgálatába, felkarolta és komoly birtokokat adományozott neki elsősorban Baranyában, Szlavóniában, Pozsegában és a Szerémségben. Vuk kitűnő katona hírében állt, részt vett Szabács ostromában, a kenyérmezei diadalban és az 1480-as évek szerbiai hadjárataiban.[28] Ekkoriban, valamikor 1471 után alakult ki Kölpény [Kulpinovo] központtal egy új szerb fejedelmi rezidencia. Halálát követően unokaöccsei, az 1441-ben szintén megvakított István [Stefan Branković] fiai, György [Đorđe Branković, 1485–1496] és János [Jovan Branković, 1496–1502] töltötték be a fejedelmi posztot, megalapították a krušedoli ortodox kolostort,[29] és fennhatóságuk alatt a tömeges szerb beköltözésnek köszönhetően megkezdődött egy „új Szerbia" kiépítése a tágabb Szerémségben.[30] Aragóniai Beatrix királyné György számára megpróbálta feleségül kérni a saját nővérét, ám a frigy végül kútba esett.[31] György Maxim néven ortodox szerzetes,

24 Novák Ádám: Sokpecsétes oklevelek a Cillei család levéltárából. *Aetas* 37 (2022) 2. sz. 89.

25 Colin Imber: *The Crusade of Varna, 1443–45*. Ashgate, 2006. 167–168. Idézi Pálosfalvi: *From Nicopolis to Mohács,* 110.

26 Momčilo Spremić: Despot Lazar Branković. *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 50 (2013) 2. sz. 899–912.

27 Thallóczy: *Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok,* 33–39.; Miloš Ivanović: The Nobility of the Despotate of Serbia between Ottoman Empire and Hungary (1457–1459). In: *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe*. Amsterdam, 2018. 167–177.

28 Fenyvesi László: „Vuk despota dárdájával segítségül gyakran ott volt…" Mátyás király törökverő szerb hadvezérének emlékezete. *Honismeret* 14 (1986) 6. sz. 30–32.; Veszprémy László: Szabács ostroma (1475–1476). *Hadtörténelmi Közlemények* 122 (2009) 40–41.; Pálosfalvi: *From Nicopolis to Mohács,* 267.

29 Miroslav Timotijević: Sremski despoti Brankovići i osnivanje manastira Krušedola. *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti* 27–28 (1991–1992) 127–150.; Uő: *Manastir Krušedol*. I–II. Beograd, 2008.

30 Aleksander Krstić: Akt sremskih županijskih vlasti o istrazi protiv despota Đorđa i Jovana Brankovića i njihovih familijara (Vrdnik, 22. avgust 1497). *Initial. A Review of Medieval Studies* 5 (2017) 157–179.

31 Szakály: Szerbek Magyarországon, 17.

majd belgrádi metropolita, János pedig az Athos-hegyi Hilandar-kolostor bőkezű donátora lett. Mindketten a krušedoli zárdában temetkeztek, és halálukat követően az ortodox szentek közé kerültek.

Vukkal együtt érkeztek Szerbiából a Jaksics testvérek, István és Demeter. Először 1465-ben említik őket a források, ekkortól kezdve udvari szolgálatban, királyi huszárkapitányként tevékenykedtek az egymást követő hadjáratokban. Kitűnő katonaként jellemezték a családot, István fia Demeterről még magyar nyelvű ének is fennmaradt.[32] Vitézségükért megkapták a nagylaki uradalmat, itt rendezték be rezidenciájukat,[33] majd a Valkó megyei Kórógy birtokot is elnyerték.[34] A család a Jagelló-korban tovább gyarapodott. Istvánnak Milica nevű feleségétől öt gyermeke született: István és Márk nevű fia, valamint Ilona, Irén és Anna nevű lánya. Irén Mátyás szentszávai herceg, Ilona pedig Brankovics János szerb despota felesége lett. Demeter házasságából négy fiú és egy lány született, utóbbi ugyancsak előkelő házastársat kapott 1504-ben IV. (Nagy) Radu havasalföldi fejedelem unokatestvére, Pârvul személyében. E frigyek jelezték, hogy a Jaksicsok balkáni fejedelmi családokba igyekeztek beházasodni, ami a hasonló birtokállománnyal rendelkező magyar nemesi családokra nem igazán volt jellemző. A négy fiú (János, Demeter, György, Péter) közül az első kettő volt aktívabb a 16. század első évtizedeiben, akik István, valamint Márk nevű unokatestvéreikkel közösen egy 1504-ben készült fizetési előirányzat szerint 1800 lovasra kaptak zsoldot. Ez valószínűleg túlzó, ennyi katonájuk nem volt. A békeévnek számító 1511-ben ötszáz lovast tartottak fegyverben, ami azonban még így is tekintélyes haderőnek számított.[35] A Brankovicsokhoz hasonlóan ők is nagylelkű adományokkal gazdagították az Athos-hegyi Hilandar-kolostort és a frissen alapított krušedoli zárdát.

Brankovics János 1502-ben örökös nélkül hunyt el, így vele végleg kihalt a család. A despota cím azonban fennmaradt, miután II. Ulászló 1504. január 21-én grabarjai Beriszló János szreberniki bánt nevezte ki erre a tisztségre.[36] Ennek okait csak találgathatjuk, hiszen Brankovics János özvegye, Ilona még ebben az évben feleségül ment Beriszlóhoz, ám a kinevezés pillanatában az oklevél még özvegyként említette.[37] Persze nem kizárt, hogy az új házasságról már a kinevezés előtt döntöttek,[38] de a legvalószínűbb mégis az,

32 W. Salgó Ágnes: Jaksics János epitaphiuma. Egy 16. századi görög gyászvers művelődéstörténeti háttere. *Magyar Könyvszemle* 116 (2000) 70–77.; Gerézdi Rabán: *A magyar világi líra kezdetei*. Bp., 1962. (Irodalomtörténeti Könyvtár 7) 39–42.

33 Borovszky Samu: *A nagylaki uradalom története*. Bp., 1900. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből) 16–22.

34 Aleksander Krstić: Posedi Jakšića u Slavoniji i Sremu. *Istorijski časopis* 70 (2021) 177–213.

35 Adrian Magina: Acta Jakšićiana. Documents Regarding the Jakšić of Nădlac Family in Romanian Archives. *Initial. A Review of Medieval Studies* 6 (2018) 159–188. Szaszkó Elek – Aleksandar Krstić: Jaksics Demeter (nagylaki) *Életrajzi lex.*; Uők: Jaksics Márk (nagylaki) *Életrajzi lex.*. Itt köszönöm meg a szerzőknek, hogy használhattam megjelenés előtt a kéziratait.

36 Thallóczy: *Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok,* 66–67.

37 MNL OL DF 282621. fol. 93a–94a.

38 Szerepet játszhatott benne az is, hogy János nagybátyjának, Ferencnek a felesége Brankovics Vuk özvegye volt, azaz a két család között már volt kapcsolat. Marija Karbić: Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije. *Povijesni prilozi* 31 (2006) 71–85.

hogy udvari[39] és katonai érdemei miatt esett rá a választás. Beriszló János ekkor már tíz éve irányította a Szreberniki bánságot,[40] talán nem járunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy épp e bánság védelmét kívánta az uralkodó megtámogatni azzal, hogy hátországában jelentős birtokokat adományozott a vezetőjének.[41] Halála után (1520 júniusában már néhaiként említik)[42] fia, Beriszló István viselte tovább a despota címet,[43] aki anyjával, öccsével, Brodi Miklóssal, és két ismeretlen nevű lánytestvérével együtt Kölpényben [Kupinovo][44] és Brodban élt egészen az 1526. évi oszmán hadjáratig.[45]

A magyar királyi udvarban nem ők képviselték egyedül a szerb nemesi elitet, e körbe tartoztak például a Belmosevicsek is. Milos vajda fiatalon oszmán szolgálatban állt, és 1480 körül költözött át Magyarországra, ahol kisebb Temes, Csanád és Bács megyei birtokokat kapott. Részt vett Mátyás sziléziai hadjáratában, illetve az 1490-ben kitört trónharcokban, 1494-ben Kinizsi, 1495-ben Somi Józsa seregvezéreként ismert.[46] 1496-ban Bács vármegye alispánjaként említették, azaz valószínűleg Váradi Péter kalocsai érsek és bácsi ispán szolgálatában állt, és ezzel ő volt az egyetlen, aki szerb előkelőként a vármegyei közigazgatásban szerepet kapott.[47] Két fiát oszmánellenes hadjáratokban veszítette el, majd egy sebesülést követően 1500-ban ő is meghalt. Szerb nyelvű végrendeletében – melyet a hilandari Timotija szerzetes előtt tett és II. (Jagelló) Ulászló király is megerősített – édesanyjára, Veronika[48] nevű feleségére és Milica nevű leányára[49] hagyta birtokait. Özvegye később a szlavóniai Bradács Istvánhoz ment feleségül, míg Milica a Hunyad

39 Neumann Tibor: Névhasználat és ragadványnevek a középkor végi királyi udvarban. *Századok* 156 (2022) 1179–1180.

40 *Magyarország világi archontológiája 1458–1526.* I. *Főpapok és bárók.* Szerk. C. Tóth Norbert et al. Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 154.

41 További érvként az is felmerülhet, hogy báni időszaka alatt János komoly összeget hitelezett az uralkodónak, amelyet például részben a kezébe került kölpényi harmincadvámmal fizettek vissza. A kölpényi vámon keresztül intenzív só-, szarvasmarha- és lókereskedelem zajlott. Simon Zsolt: A baricsi és kölpényi harmincadok a 16. század elején. *Századok* 140 (2006) 866.

42 Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL OL) Diplomatikai Levéltár (= DL) 33637.

43 A cím nem automatikusan öröklődött, hiszen János halála után Lajos király egy oklevelében csak a néhai despota fiának nevezte Istvánt: „magnifico Stephano filio illustris quondam Iohannis Berizlo de Grabarya aliter regni nostri Rasciae despoti". MNL OL DL 33643.

44 1521-ben a család az oszmán támadás elől először elmenekült, majd visszatértek és a következő évben innen keltezettek levelet. MNL OL DL 23602.

45 Margalits Ede: *Szerb történelmi repertórium.* I. Bp., 1918. 660. Felmerült, hogy az 1520-as években István még kiskorú volt, így valójában anyja kormányzott.

46 Neumann Tibor: *Registrum proventuum Regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495).* Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) 731.

47 *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék.* Szerk. C. Tóth Norbert et al. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) (= Arch. II.) 39. Jellemző, hogy Szerém és Temes megyékben sem vállaltak hivatalt, ahol pedig biztosan számos szerb nemesi család élt.

48 Demsusi Árka László, Hunyad megyei birtokos lánya. Aleksandar Krstić – Adrian Magina: The Belmužević Family. The Fate of a Noble Family in South East Europe during the Turbulent Period of the Ottoman Conquest. (The 15th and the First Half of the 16th Centuries.) *Revue des Études Sud-est Européennes* 59 (2021) 114.

49 A magyar és a szerb történeti szakirodalomban is felmerül, hogy nagylaki Jaksics István felesége Belmosevics Milica volt, ám a névazonosság ellenére Milos lánya és Jaksics felesége nem ugyanaz a személy. Adrian Magina: Milica_Belmužević_l'histoire_d'une_noble_dame_du_XVIe_siècle. *Initial. A Review of Medieval Studies* 2 (2014) 145–162.

megyei malomvízi Kendeffy Miklós hitvese lett.[50] A sor nem túl hosszú, az évszázados harcokat követően a szerb nemesi elit ekkorra nem lehetett túlságosan népes. Ám a despota családján keresztül vagy más módon néhányan mégis eljutottak udvari szolgálatba.

A mohácsi csatában Beriszló despota nem vett részt, mivel Pozsega megye védelmére rendelték,[51] nem úgy, mint a Szerbiából 1525-ben átmenekült Bakicsok, akik a Magyar Királyságban kezdtek új életet 1526 után.[52] Ez az ütközet is beillett abba a sorba, amelyben a magyarok és szerbek együtt harcoltak az oszmánok ellen. A különbség annyi volt, hogy ezt a küzdelmet nem a Balkán-félszigeten, hanem Magyarország szívében vívták. A vereség keserű következményeiben ugyancsak osztozniuk kellett, sőt, a szerbeket annyiban még mélyebben érintette a dolog, hogy a hadjáratot követően éppen az ő otthonuknak számító Szerémség maradt oszmán kézen. Azaz számukra a helyben maradás az oszmán fennhatóság elfogadását is jelentette volna. Azét a hatalomét, amely elől elmenekültek szülőföldjükről. A mohácsi csatát követő időszak tehát nem csupán a magyaroknak, hanem a szerbeknek is sorsdöntő volt, hiszen ugyanúgy a túlélésükért küzdöttek. Ennek tudható be a magyar és a szerb történettudomány által alaposan feltárt Cserni Jován-féle mozgalom, és annak 1527. évi leverése.[53] Ez volt magyar területen az első magyar–szerb fegyveres konfliktus, így valóban vízválasztónak tekinthető sok szempontból.

A mohácsi csata után a Magyar Királyságban élő szerbeknek az ország többi lakosához hasonlóan döntenie kellett, hogy milyen túlélési stratégiát követnek. Három lehetőség állt előttük: I. (Habsburg) Ferdinánd oldalára állnak, I. (Szapolyai) Jánost követik vagy I. Szulejmán szultán szolgálatába szegődnek. Nem volt ez másképp a magyarok esetében sem, akiknek csupán annyiban volt könnyebb a helyzetük, hogy a Szerémségben élőket leszámítva az oszmán főhatalom elismerése nem volt törvényszerű, így nekik ekkor még elég volt a két király között választaniuk.

A források alapján elmondható, hogy 1526 őszén a szerb nemesség a magyarokhoz hasonlóan János király mögött sorakozott fel. Szeptemberben megjelent nála Tokajban egykori lovásza,[54] az ekkor üstökösként felemelkedő Cserni Jován tíz lovasával, aki szolgálataiért cserében engedélyt kapott, hogy a Szerémségből elmenekült szerbekkel Bács megyében telepedjen le.[55] Karizmatikus személyiségével a mohácsi csatát követően ő lett a helyét kereső szerbek vezetője, ami jól mutatja a kétségbeesést, amely eluralkodott

50 Krstić–Magina: The Belmužević Family, 114–116.

51 *Örök Mohács. Szövegek és értelmezések.* Szerk. B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas. Bp., 2020. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) 187.

52 Lemajić: *Bakići;* Uő: *Srpska elita na prelomu epoha*. Sremska Mitrovica – Istočno Sarajevo, 2006. 209–336. Tomori Pál úgy jellemezte, hogy előkelőbb Belmosevicsnél és a Jaksicsoknál: „Is si exibit, est maior persona quam condam Helmostwyth fuit, vel domini Jazith nunc forent." Fraknói Vilmos: Tomori Pál kiadatlan levelei. *Magyar Történelmi Tár* 3/5 (1882) 88.

53 Barta Gábor: Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után (Szapolyai János király kormányzása 1526. november – 1527. augusztus). *Századok* 111 (1977) 635–680.; Uő: Illúziók esztendeje (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez). *Történelmi Szemle* 20 (1977) 1–29.; Szakály Ferenc: Honkeresők (Megjegyzések Cserni Jován hadáról). *Történelmi Szemle* 21 (1979) 227–261.

54 Smolka Szaniszló: „Fekete" Iván. *Századok* 17 (1883) 4.

55 „Posthec dominus Joannes vaiuoda donauit cum equis et cum expensis et de aliis; et precepit sibi, vt vltra equitaret Tisciam flui ad desolatam terram Bachmegye, quia adhuc in Bachmegye multa aliomonia apparebat per villas aceruos et pecora, que ad sortem Dei permansisset; et sic emisit eum." Szerémi György:

a körükben. Az oszmán hadjárat nyáron Buda felé és valószínűleg ősszel visszafelé is megtizedelte őket, előkelőik pedig nem voltak képesek megvédeni őket. Ebben a világvége-hangulatban bukkant fel a testi hibájából előnyt kovácsoló Jován, aki magát a Mrnjavčević-ház, azaz a legendás Marko király leszármazottjának hirdette.[56] Cserni a hűségesküt követően visszatért a Duna–Tisza közére, Szabadkán rendezte be rezidenciáját, és novemberben visszafoglalta Cserögöt [Čerević] a Duna jobb partján. Ezzel egy időben Beriszló István rác despota csapatai megszerezték a közeli Bánmonostort [Banoštor].[57] Sajnos a despota pontos hollétére nincs adatunk, és valószínűleg nem vett részt János király koronázásán. Ám több, 1527-ben kelt irat arról tanúskodik, hogy ezekben a hónapokban ő is János király híve volt. A vele kapcsolatos források hiánya jelzi, hogy nem nagy befolyása maradt, és nem őt tekintették a szerbség legfőbb vezetőjének.

Szapolyai János mellett tűnt fel Tokajban a mohácsi csatát túlélt Bakics Pál is, ő volt az, aki októberben kétszáz lovas élén elfoglalta Székesfehérvárt. Részt vett II. Lajos király temetésén, majd azt követően a koronázáson.[58] Ezen a jeles eseményen ugyancsak jelen volt Radics Bosics [Radić Božić], a szávaszentdemeteri[59] és mohácsi veterán, a naszádosok kapitánya, aki a törökellenes harcokból érkezett Fehérvárra.[60]

A középkori magyar királykoronázások történetében minden bizonnyal János király november 11-i koronázásán jutott a legelőkelőbb hely a részt vevő szerb nemeseknek és katonai kíséretüknek. Ebben persze szerepet játszott a magyar arisztokrácia vérvesztesége a mohácsi csatában, illetve a Habsburg trónkövetelő oldalára állók távolmaradása is. A koronázás során az új uralkodó kilovagolt a városból, hogy Szent István kardjával különböző helyeken suhintson egyet-egyet, és a kíséretében ott volt Bakics Pál is a rác lovasokkal, akik Szerémi György elmondása szerint a magyarokkal ellentétben méltóságteljesen vonultak. Az otthonos érzést tovább erősítette, hogy János király sziléziai édesanyja révén tudott velük kommunikálni az anyanyelvükön. Szintén Szerémitől tudjuk, hogy Bosics szerbül beszélgetett az uralkodóval.[61] Összességében tehát elmondhatjuk, hogy 1526-ban a szerb előkelők a katonai tapasztalatuknak köszönhetően kitüntetett szerepbe kerültek a Szapolyai-udvarban, így e tekintetben a mohácsi csata nem tekinthető cezúrának. Szabadkán új fe-

II. Lajos és János királyok házi káplánja Emlékirata Magyarország romlásáról, 1484–1543. [Közli Wenzel Gusztáv.] Pest, 1857. (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores 1) 126.

56 Smolka: Fekete Iván, 6.; Đokica Jovanović: From Myth to Ideology. The Case of Serbia (Some Manifestations). *Myśl Polityczna. Political Thought* 5 (2022) Nr. 16. 47–48.

57 „Hodie accepimus litteras a despoto Rasciae, in quibus scribit eum civitatem quoque et sedem episcopatus mei, Banmonostrha vocata a Tureis liberasse et milites suos ibi imposuisse, scribit praeterea despotus eum a se petere bombardas, velle transire Savum, invadere terras hostiles." Brodarics István Andrzej Krzycki és Jan Tamowski részére. [Pozsony, 1526. november 11. előtt.] Stephanus Brodericus: *Epistulae*. [Ed. Péter Kasza.] Bp., 2012. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova 14) 165.

58 Legújabban lásd Varga Szabolcs: Három esztendő alatt három uralkodó birtokában: koronánk vándorlása Mohács után (1526–1529). In: *A Szent Korona magyarországi kalandjai (1301–2001)*. Szerk. Pálffy Géza. Bp., 2023. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 137.

59 Margalits: *Szerb történelmi repertórium,* I. 44.

60 Bosics októberben még csak egy török rabot küldött Jánosnak, azaz nem volt vele. Szerémi: *II. Lajos és János királyok,* 128. Szentkláray szerint a naszádos kapitány Pozsonyból, Mária királyné környezetéből érkezett Budára. Szentkláray Jenő: *A dunai hajóhadak története*. Bp., 1885. 102.

61 Szerémi: *II. Lajos és János királyok,* 138., 142.

jedelmi udvar formálódott,[62] és a szerbek abban reménykedtek, hogy János király vezetésével vissza tudják szerezni a Szerémséget.

1527-ben azonban kiderült, hogy János királynak még arra sem volt elég ereje, hogy a vele szemben megválasztott Habsburg Ferdinándot távol tartsa az országtól. Az új uralkodó ugyanis Mária királyné segítségével szinte azonnal megkörnyékezte János király híveit. 1527 január 26-án egy feljegyzésben már az állt, hogy Mária magához hívta Beriszló István szerb despotát, hogy kifizesse katonái zsoldját.[63] Február 3-án közel nyolcvan levelet küldtek szét a legfontosabb előkelőknek, amelyben a hűségüket kérték, és többek között a despota is kapott egyet.[64] Ezzel több hónapos alkudozás vette kezdetét, melynek során áprilisban Beriszló is megfogalmazta a saját feltételeit. Ezer lovas tartását, testvérének, Brodi Miklósnak a titeli prépostságot, Valkó és Boró várakat, a despotai tisztségében való megerősítését kérte, valamint Szávaszentdemetert és Redneket, amennyiben sikerül azokat visszafoglalni.[65] Az uralkodó ezek többségét elfogadta, és ezzel maga mellé állította a despotát.[66] Ennél is fontosabb volt azonban, hogy Habardanec János 1527. április 13-án azzal a hírrel tért vissza Szabadkáról, hogy Jován cár letette Ferdinándnak a hűségesküt.[67] E hónap 19-én Ferdinánd elküldte Podvinyai Tamást Bosicshoz, hogy őt is a pártjára vonja, ám a naszádosok kapitánya kitartott János király oldalán.[68] Sőt, ura parancsára megpróbálta a fekete embert is Szapolyai hűségén tartani, ám ebben az ügyben nem járt sikerrel.[69] Bakics hollétéről nem tudunk, feltehetőleg a tokaji vereséget követően állt Habsburg oldalra. 1528 márciusában Hans Katzianer alatt szolgált Kassán,[70] 1528. október elején pedig szintúgy a Habsburgok híve volt.[71]

1527 nyarán a Duna–Tisza közén egyszerre zajlott a polgárháború és egy magyar–szerb konfliktus, amelynek során július 22-én megölték Jován cárt a Szabadkához közeli Tornyoson [Tornjos].[72] Bár a hír János királynak kedvezett, a helyzet valójában tragikus

62 Smolka: Fekete Iván, 12.

63 Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Länderabteilungen. Ungarische Akten (= UA) Allgemeine Akten (= AA) Fasc. 3. Konv. A. fol. 76.

64 Smolka: Fekete Iván, 16.; Aleksa Ivić: *Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniju tokom XVI i XVII stoljeća. Prvi Djelo: od 1527 do 1600 godine*. Novi Sad, 1910. (Knjige Matice Srpske broj 36–37. Zbornik istorijskih dokumenata III) 1.

65 ÖStA HHSTA UA AA Fasc. 4. Konv. A. fol. 31. Kiad. Emilij Laszowski: *Monumenta Habsburgica regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae.* I–II. Zagreb, 1914–1916. (Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium 35, 38) I. (1526–1530) 50–51. 1527. február 22-én Ferdinánd megemlítette Pemflinger Istvánnak, hogy Bakicsot és Bosicsot is át akarja csábítani. ÖStA HHSTA UA AA Fasc. 3. Konv. B. fol. 81.

66 A fentiek mellett még Fejérkő váruradalmát is odaígérte, amennyiben Keglevics Péter zálogbirtokostól sikerül visszaváltania. Ezt persze könnyű szívvel ajánlotta fel, hiszen esze ágában sem volt a zálogösszeget lefizetni. ÖStA HHStA Reichshofkanzlei (= RHK) Reichregisterbücher Ferdinand I. Bd. 1. fol. 102.; Ivić: *Istorija Srba u Ugarskoj,* 55.

67 ÖStA HHSTA UA AA Fasc. 4. Konv. A. fol. 35. Laszowski: *Monumenta Habsburgica,* I. 56–58.; Szentkláray Jenő: Levelek Csernoevics Nenád Iván czár a „fekete ember" történetéhez. I. közlemény. *Magyar Történelmi Tár* 3/8 (1885) 506–508.

68 ÖStA HHSTA UA AA Fasc. 4. Konv. A. fol. 59.; Ivić: *Spomenici Srba,* 2–3.

69 ÖStA HHSTA UA AA Fasc. 4. Konv. A. fol. 86. Idézi Ivić: *Istorija Srba,* 56.

70 Margalits: *Szerb történelmi repertórium,* 699.

71 ÖStA HHStA UA AA Fasc. 9. Konv. B. fol. 15. 1528. okt. 5.

72 Szakály: Honkeresők, 236.

volt, amelyet békés eszközökkel nem lehetett megoldani. A Szerémségből elűzött szerbek földet kerestek maguknak, és erre éppen a János király fő támogatói közé tartozó Bács megyei nemesek területét látták alkalmasnak. Ők azonban kellő erőt képviseltek ahhoz, hogy megvédelmezzék birtokaikat, így a vezér halálát követően nem maradt más lehetőség a szerbek számára, mint elfogadni a helyzetet, ezt tette a többség, vagy visszaköltözni az oszmán oldalra, ahogy erre is volt példa. A mohácsi csatát követően az volt a szerbek nagy tragédiája, hogy felmorzsolódtak, és a határ két oldalára szorultak, miközben már nem létezett olyan hatalmi elit, ami a területi veszteségek ellenére egyben tudta volna őket tartani – ahogy erre a 15. században számos példa akadt. Igaz, a szerb despota 1527. november 3-án még magasba emelhette az egyik – talán éppen a horvát – országzászlót,[73] és a koronázási lakomán is odafért az asztal végére Török Bálint, Erdődy I. Péter és Korbáviai János társaságában.[74] A fejedelem 1528-ban mindent megtett az oszmán támadás elhárításáért, még a szerémségi kapitányi *(partium Syrmiensis capitaneus)* címet is megkapta.[75] Ám 1529 elején támogatás híján átadta Bács és Félegyháza várát a törököknek,[76] ezzel pedig kivívta Ferdinánd haragját. Édesanyja, Jaksics Ilona „despotissa" előbb Móré László, majd Perényi Péter túsza lett, és így esett fogságba július 25-én Kajdacsnál.[77] Az uralkodó megbízásából Habardanec János márciusban vagy áprilisban elfogta a despotát,[78] akit májusban Budán tartottak őrizet alatt.[79] Innen 1529. augusztus 22-én Esztergomba küldték, hogy ott átadják a király embereinek,[80] ám ő útközben megszökött, és a szultán táborában kötött ki.[81] Innen később kiszabadult, 1530 márciusában János környezetében tartózkodott,[82] júliusban Császmán tanácskozott Erdődy Simonnal,[83] novemberben pedig az a hír járta, hogy Kobasnál [Kobaš] ő vezette át a Szlavónia pusztítására érkező oszmán csapatokat a Száván.[84] A következő év júliusában a Száva és az Una össze-

73 Varga: Három esztendő, 146.

74 Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. *Századok* 138 (2004) 1005.

75 ÖStA HHStA UA AA Fasc. 8. Konv. B. fol. 15.

76 Uo. Fasc. 10. Konv. A. fol. 21.

77 „... idem dominus Petrus se movisset unacum uxore et liberis et captiva matre domini dezpot, ut Budam veniat cum curribus octo oneratis suis rebus argenteis." MNL OL P 1314. No. 18147. Idézi Varga: Három esztendő, 149. Van egy irat, mely szerint az özvegy despotát *(relictam despotissam)* Ferdinánd Móré László raholcai [Orahovica] várában akarta őriztetni, amit Móré elutasított, és inkább Tatát vagy Komáromot javasolta. Móré László Ferdinándnak. Palota, 1529. június 16. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 11. Konv. C. fol. 54–56. Kiad. Laszowski: *Monumenta Habsburgica,* I. 177–178. Bár a kiadó itt Beriszló feleségeként oldja fel a személyt, a megfogalmazásból kiderül, hogy Jaksics Ilonáról van szó. Ezek alapján valószínűnek tűnik, hogy az asszony Mórétól került Perényihez Siklósra, majd így került a János-pártiak kezére.

78 Ivić: *Spomenici Srba,* 15.

79 Ferdinánd arra kérte a budai Helytartótanácsot, hogy küldjék hozzá a despotát. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 11. Konv. B. fol. 73.

80 Uo. Fasc. 12. Konv. B. fol. 43–44.

81 Margalits: *Szerb történelmi repertórium,* 661.

82 Uo. 708.

83 Thallóczy: *Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok,* 75.

84 Laszowski: *Monumenta Habsburgica,* I. 454–455.

folyásánál tartózkodott naszádosaival,[85] 1532 áprilisában pedig Tahy János azon a véleményen volt, hogy a despota szívesen teszi rá a kezét más javaira.[86] A következő években egyszerre tűnt János király hívének és a szultán alattvalójának. Azonban mivel nem adta át pozsegai várait Hüszrev bégnek, 1535-ben oszmán katonák megölték.[87] Halálával véget ért a szerb despoták története. Igaz, János király Beriszló hűtlenségét követően 1527. június 18-án Bosics királyi naszádoskapitánynak *(capitaneus nasadistarum nostrorum)* adományozta a címet *(Rasciae despotatus),*[88] ám mivel ő rövidesen elhunyt, nem volt alkalma azt felhasználni a szerbek megszervezésére. Így járt az a Bakics Pál is, akit Ferdinánd 1537. szeptember 20-án nevezett ki erre a tisztségre.[89] Ez volt az utolsó olyan momentum, amikor a magyar uralkodó a szerb fejedelmi címet kívánta felhasználni az országban élő szerbség megszervezésére.

Bakics kinevezésével az uralkodó ösztönözni kívánta a szerbeket a készülő nagy Dráva menti hadjáratra. Persze feltehetjük a kérdést, hogy erre miért most került sor, hiszen Beriszló már régóta megbízhatatlan volt a Habsburgok szemében, ám ennek ellenére haláláig megmaradhatott a posztján. Ennek minden bizonnyal összetett okai voltak. Az azonban elgondolkodtató, hogy Ferdinánd a despota címhez hasonlóan a horvát-szlavón báni tisztség betöltését is figyelmen kívül hagyta, és Korbáviai János 1531. évi halálát követően csak báni helytartókkal próbálta betölteni a hivatalt, amihez nem kellett a helyi rendek beleegyezése. Bánokra azonban szükség volt, amire épp az 1537. évi hadjárat kudarca világított rá, így a Habsburg uralkodó visszatért a késő középkori gyakorlathoz Keglevics

85 Laszowski: *Monumenta Habsburgica,* II. (1531–1540) 56.

86 „Despotus ad plures partes tabernaculam figit et se in bonis aliorum fovet, terretque…" Laszowski: *Monumenta Habsburgica,* II. 105–106.

87 Marija Karbić: Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije. *Povijesni Prilozi* 25 (2006) Nr. 31. 83–84.

88 MNL OL E 148. Fasc. 938. No. 13. Idézi Szentkláray: *A dunai hajóhadak,* 107. Köszönöm Szabó András Péternek, hogy felhívta a figyelmemet a forrásra. Karbić: Hrvatsko plemstvo, 81.; Margalits: *Szerb történelmi repertórium,* I. 699.

89 „Unde repetentes nobiscum non modo apertissima syncerae fidei, summae affectionis et perpetuae constantiae haud obscura testimonia magnifici fidelis nobis dilecti Pauli Bakyth, Hussaronum nostrorum capitanei, quae ille omni rerum euentu erga sacram regni nostri Hungariae coronam ac nos per plures annos in plerisque laudabilibus, fidelissimisque offitiis et obsequiis prosecutus est et etiam in horas totis viribus magnaque animi cum integritate et fidelditate adhuc impendere non desistit et in posterum poterit. Sed etiam eiusdem et actam in bellicis experientiam, fortitudinem, strenuitatem, sagacitatemque nostrarum partium esse duximus illum ipsum Paulum de regno nostro praefato ac nobis tam benemeritum, digno quopiam honore offitioque exornare. Itaque animo deliberato, motu proprio et ex certa scientia nostra eundem Paulum Bakyth in verum et legitimum despotum regni nostri Rasciae deputauimus, ordinamus et constituimus, prout tenore praesentium deputamus, ordinamus et constituimus decernentes et praesenti edicto nostro regio statuentes, ex nunc in antea omnibus et singulis honoribus, praeeminentiis, iuribus et libertatibus uti, frui et gaudere debeat, quibus Rascianorum despotus uti, frui, gaudere et potiri debet et potest quomodolibet consuetudine vel de iure. Quocirca universis et singulis Rascianis in praefato regno nostro et alias ubilibet existentibus harum serie strictissime mandamus, quatenus praefatum Paulum Bakyth pro eorum vero et legitimo despoto, in tali offitio et dignitate a nobis constitutam, debita reverentia ament et observent, eique in omnibus licitis et honestis obediant praecipientique ea, quae ex offitio suo fuerint, fideliter obtemperent, illaque exequantur." Jovan Radonić: *Prilozi za istoriju Srba u Ugarskoj u XVI, XVII, i XVIII, veku.* I. Novi Sad, 1909. (Zbornik Istorijskih Dokumenata 2) [25–26. kiad./Knjige Matice srpske 25–26.] XXVIII–XXIX. Újabban részleges kiadását lásd Lemajić: *Bakići,* 315. Csak megemlítette Margalits: *Szerb történelmi repertórium,* I. 720.

Péter és Nádasdy Tamás év végi kinevezésével.[90] Elképzelhető, hogy a szerbség esetében Pozsega 1536. évi eleste, az azt követő pánik és a terület visszafoglalására indított hadjárat kudarca volt az a döntő momentum, amely Ferdinándot a despota cím újbóli használatára sarkallta, Bakicsra pedig annak hűsége, katonai tapasztalata és a szerbek közötti tisztelete miatt eshetett a választása.

Mivel azonban Bakics 1537. október 9-én elesett a gorjáni ütközetben, az idő rövidsége miatt a kinevezés híre ez alkalommal sem terjedt el, és a mohácsi csatát követő években egyedül Beriszlót emlegették despotaként. Ezt követően már nem volt olyan fajsúlyos arisztokrata, aki a Habsburg-udvarban pótolni tudta volna őt.

Az emlékezet persze teremtett új kultuszokat, elég csak Stiljanovics Istvánra [Stefan Štiljanović] gondolni, aki az 1530-as években Móré László, majd Perényi Péter szolgálatában állt. Fő állomáshelyei Marót, Raholca, Valpó, Siklós voltak, és karrierje csúcspontját várnagyi kinevezése jelentette. Valamikor 1543-ban hunyt el, és a szerémségi Šišatovac kolostorában 1545-ben már „szerb despotaként" és „igaz fejedelemként" emlegették.[91] Ezzel egyrészt a szerb haza végleg a „magasba", az ortodox kolostorok liturgiájába került, másrészt pedig a magyar királykoronázási ceremóniákon 1563-ban megjelent a szerb zászló, és az átöröklődő magyar királyi titulatúrában a „rex Serviae" cím is megmaradt.[92] Mindehhez még hozzávehetjük, hogy az 1530-as években Bakics Pál, Péter és Mihály is bekerült Habsburg Ferdinánd udvari huszárjai közé. Előbbi 1533-ban száz lovasra kapott zsoldot, akárcsak Péter 1537 végén. Nem kizárt, hogy utóbbi testvére, Pál halála után vette át helyét a fizetési listán. 1538 áprilisában Péter és Mihály összesen 150 lovasra kaptak fizetést. Utóbbi fia, ifjabb Mihály bekerült I. (Habsburg) Miksa udvartartásába, és 1572-ben királyi étekfogóként vett részt Rudolf koronázási ünnepségén.[93] Ez persze jóval fényesebb karrier volt, mint a Jován cár hadvezéreként ismert Radoszláv Cselniké [Radoslav Čelnik], aki az 1530-as években udvari huszárként nyolcvan, majd tizenhat lovasra kapott zsoldot.[94] Persze ez szintén udvari szolgálatnak számított, ám nem lehetett egy lapon említeni a szerb despoták 15. századi befolyásával a magyar királyi udvarban. Beriszló István 1535. évi halálával a szerb uralkodók végleg kiestek Közép-Európa koronás családjai közül, ami a dinasztikus államok korában komoly veszteséget jelentett. Európa stabilitása ugyanis a királyok rokoni kapcsolatain nyugodott, Szerbia pedig területét követően fejedelmi családja vérvonalát is elveszítette.

Ezzel végeztünk a szerb részvétel bemutatásával a Habsburg királyi udvarban. Nem esett azonban szó arról, hogy 1529 után Szapolyai János királyi udvarában is beszélhe-

90 Varga Szabolcs: Nádasdy Tamás horvát-szlavón bánsága (1537–1539). *Századok* 144 (2010) 793–822.

91 Erdős Zoltán: Emlékezeti rétegek és hatalmi igények a Štiljanović-hagyományban. In: *Örökség, történelem, társadalom. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2018. évi, szentendrei konferenciájának kötete*. Bp., 2020. (Rendi Társadalom – Polgári Társadalom 32) 26–27.; Petar Seletković: Stefan Štiljanović – od kašteLana do despota i sveca (drugi dio). *Scrinia Slavonica* 23 (2023) 9–44.

92 Pálffy Géza: A Magyar Korona országainak koronázási zászlói a 16–17. században. In: *„Ez világ, mint egy kert…" Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. Bubryák Orsolya. Bp., 2010. 20.

93 Pálffy Géza: Aulicusból Hofdiener. Udvari struktúrák Magyarországon az 1526 utáni átmenet évtizedeiben. In: *„Királyi házunk népe". Királyi és királynéi udvartartás a középkor végén*. Szerk. Neumann Tibor. Bp., 2024. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 397–437.

94 Uo.; Margalits: *Szerb történelmi repertórium*, I. 708.

tünk-e szerb jelenlétről. Azt már láttuk, hogy 1526–1527-ben mindenképp, azonban a későbbi évek szinte teljesen feltáratlanok. A témát más-más okokból ugyanis a szerb és a magyar történetírás is negligálta. Előbbi esetében érdektelenné váltak a János király udvarában felbukkanó szerb előkelők, mivel a legtöbbjük katolikus, majd az 1530-as évek végén a lutheri tanok követője lett. Ha hihetünk Szalaházy Tamás kancellárnak, halála előtt még Radics Bosics is áttért katolikus hitre.[95] Ennek valóságtartalmát nem tudjuk ellenőrizni, ám az bizonyos, hogy más szerb előkelők, mint például Jaksics János és Petrovics Péter még katolikusként is elsők között lettek a protestantizmus követői.[96] Közülük talán előbbi a meglepő, hiszen ő maga Brankovics Irén unokája volt, és Márk nevű nagybátyja ezzel egy időben bőkezűen patronálta az Athos-hegyi és a krušedoli zárdákat.[97] Jaksics János vallásváltásában talán édesanyja, Csáky Katalin játszott szerepet, mindenesetre kései sírversében már pannonként emlegették a korán elhunyt ifjút.[98]

A vallásváltásnak tehát személyes okai lehettek, de az tény, hogy ezek az előkelők már korántsem ápoltak olyan meghitt kapcsolatot a szerémségi ortodox kolostorokkal, mint korábban a Brankovicsok és a Beriszlók, vagy éppen a szerb püspököket patronáló Bakicsok.[99] Ez minden bizonnyal komoly akadályt jelentett az ortodox vallású szerb tömegek számára, és ennek következményeként később nem kerültek be a szerb nemzeti kánonba sem.

A magyar történetírás más módon volt érzéketlen a téma iránt. A 16. századi magyar–szerb viszonnyal kapcsolatos dualista kori magyar történeti gondolkodást plasztikusan szemlélteti az alábbi rövid novella, amelynek főszereplője Werbőczy István, a szerb Bosics és Perényi Péter. A történet János udvarában játszódik a fekete ember megölése után, ahol a magyar előkelők a szerb sajkást dicsérik.

> „Külön is meg kell említeni hűséges társunkat, aki [...] magáévá tette a szerb nemzet ügyét. Gyere ide, Bosics fiam, rászolgáltál, hogy kezet szorítsunk veled! [...] – Uraim, nem érdemlem a dicséretet, én csak a kötelességemet teljesítettem. – Oh, nem – válaszolja az öreg [Werbőczy] –, te többet tettél mint a kötelességed. Te a saját véred, fajtád ellen harcoltál az ország javáért. [...] A mi diadalunknak te is részese vagy! – Nekem nem vérem az áruló, Radisa Bosics és sajkás hadseregе a hazug, bitor, lázadó embert mindig üldözni fogja, s ha a haza és a király üdve kívánja, a testvére, édesapja ellen is kardot fog."[100]

95 „Radich paulo ante, quam moreretur, ritu nostro baptisatus datur..." ÖStA HHStA UA AA Fasc. 9. Konv. A. fol. 124.

96 Jaksics János az 1540-es években például két részre osztotta a nagylaki birtokán levő egyházat. Az egyikben a görögkeletiek, a másikban az evangélikusok (lutheránusok) tartották az istentiszteletet. Ivić: *Istorija Srba,* 41–42. A földesurak, mint a birtokon levő templomok kegyurainak a vallási hovatartozása alapvetően nem befolyásolta az ott élők felekezetét. Sok ortodox templom kegyura katolikus és evangélikus földesúr volt. Péter Katalin: *A reformáció. Kényszer vagy választás*. Bp., 2004. (Európai Iskola) 33–34.

97 Szaszkó–Krstić: Jaksics Márk.

98 W. Salgó: Jaksics János epitaphiuma, 70–77.

99 Margalits: *Szerb történelmi repertórium,* I. 713.

100 Sziklay Ferenc: A Fekete Ember. Történeti regény. A Prágai Magyar Hírlap eredeti regénye 23. *A Prágai Magyar Hírlap* 1924. december 7. 47.

Több rétege van ennek az irodalmi szövegnek, hiszen egyszerre olvasható ki belőle a szerbeket lekezelő magyar nemesi szemlélet és a magyar állam pusztulásáért felelősnek tartott Szapolyai-párti politika.

Nem véletlen, hogy Szekfű Gyula magyar történész lesújtó véleményt fogalmazott meg János király kormányzatáról az 1930-as években. Szerinte Mátyás udvarához képest Szapolyai környezete rendkívül provinciális volt, ahol csak másodvonalbeli művészek és humanista értelmiségiek voltak jelen. Az ítélet mögött kimondatlanul ott volt az a vélemény, hogy a „szláv" király a saját közegéből szervezte meg udvartartását. Ennek alátámasztására elég volt csak felsorolni Brodarics István, Frangepán Ferenc, Verancsics Antal, Fráter György és Petrovics Péter nevét, akik valóban Szlavóniából, Horvátországból, Dalmáciából és Pozsegából származtak.[101] Magyar szemszögből a 20. században könnyű volt egy kalap alá venni ezeket a személyeket és figyelmen kívül hagyni a nagyon is fontos származásbeli és etnikai különbségeket. Mindez elég volt ahhoz, hogy a szerb mellett a magyar historiográfia is negligálja János király udvarának ilyen szempontú kutatását.[102]

Ma már nem kérdés, hogy Szapolyai János udvara nem volt másodrendű. Az sem állja meg a helyét, hogy az uralkodó környezetét csak szlávok alkották, hiszen magyarok, itáliaiak és lengyelek is nagy számban jelen voltak udvarában. Azaz itt is ugyanolyan multietnikus közegről beszélhetünk, mint bárhol máshol Európában. Az viszont tény, hogy János király édesanyja révén anyanyelvi szinten beszélt csehül és így természetesen jól értette a többi szláv nyelvet, akárcsak elődei, II. Ulászló és II. Lajos is. Sőt, mivel a Szapolyaiak Pozsega vármegyéből származtak, így a család a horvát mellett a 15. századi beköltözések révén élő szerb kapcsolatokkal rendelkezhetett ott. Így nem meglepő, amint azt már feljebb láttuk, hogy a magyar területekre menekült szerbek zöme elfogadta őt urának Jován cár halálát követően. Igaz, nem is igen tehettek mást, hiszen a Duna–Tisza köze és a Temesköz egészen az oszmán hódításig az ő fennhatósága alatt állt.[103] Különösen Solymos és Lippa környékén telepedtek le nagy számban a Szerémségből menekülő szerbek, ahol a várak Bosics kezében voltak egészen annak 1528. szeptember 9-én bekövetkezett haláláig.[104]

A kérdés az, hogy ezt követően ki képviselte a szerb elitet János király udvarában.[105] A Jaksicsokról már sok szó esett, és közülük Márk komoly katonai tapasztalattal bírt, illetve Lajos király udvarának is a tagja volt. A mohácsi csatát követően jelen volt a tokaji országgyűlésen, és János királyt támogatta. Katonai műveletekben azonban nem vett

101 Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–V. Bp., 1935. III. 27. Idézi Varga Szabolcs: A Szapolyaiak emlékezete. In: *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia. A Szapolyaiak*. Szerk. Fodor Pál – Varga Szabolcs. Bp., 2020. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) 363–364.

102 Varga Szabolcs: Hatalom és reprezentáció János király udvarában. In: *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia,* 285–286.

103 1528 végén az a hír járta, hogy a katonai sikerek hatására (Becse, Becskerek és Temesvár megszerzése) a szerbek nagy része hozzá csatlakozott. Margalits: *Szerb történelmi repertórium*, I. 703.

104 „Radich feria quarta ante festum exaltationis sanctae crucis e vivis excessit et publice sepultus est…" ÖStA HHStA UA AA Fasc. 9. Konv. A. fol. 84. Lásd még Ivić: *Istorija Srba,* 76.

105 A Szapolyai család szolgálatában állók között Kubinyi András nem talált szerb származásút. Kubinyi András: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica* 13 (2008) 3. sz. [Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről] 227–265.

részt, valószínűleg egészségi állapota már nem engedte. Itáliai származású feleségétől, Polyxenától egy fia és hat lánya született, akik közül az egyiket Bakics Pál szerette volna eljegyeztetni Mihály nevű öccsével, a frigy azonban János király tiltakozására meghiúsult.[106] Jaksics Márk az 1530-as években már birtokai öröklését próbálta biztosítani, és a kormányzatban nem vett részt.[107]

1531-ből fennmaradt egy János király familiárisait tartalmazó lista, ami talán közelebb vihet bennünket a szerb udvari jelenlét megértéséhez. Sajnos a felsorolás nem teljes, és leginkább a királyi bandérium tagjai ismerhetők meg belőle, akik az udvar alacsonyabb beosztású tagjai voltak. Ebből 112 katonát ismerünk név szerint, akik összesen 943 lovasra kaptak fizetséget. Közülük a neve alapján körülbelül húsz fő lehetett szláv. Sajnos pillanatnyilag nem tudjuk, hogy kit rejt az udvari huszárok között a Sztoján és a Pribék név, akik közösen száz könnyűlovasra kaptak zsoldot. Őket követte Petrovics Péter [Petrowyth] immár csak 12 lovassal, majd a szintén ismeretlen Sebestyén despota [Sebastianus Dezpoth] ugyanennyivel. Bosics Péter és Lázár [Petrus Bosyth, Lazar Bosyth] 6-6, Farkas [Farkas Bozyth] pedig 8 lóval képviseltette magát.[108] Közülük egyedül Petrovics az, ha egyáltalán róla van szó, aki később még felbukkan a forrásokban, és később itt is szóba kerül. A Bosicsokról jó lenne tudni, hogy a néhai naszádos kapitány családtagjai-e, de sajnos erről nem szól az irat. Közülük 1542. szeptember 1-én Bosics Péter részt vett Temeshódoson egy gyűlésen, ahol mások mellett Radics Radolca, Cserepovics Miklós, Bracsilics Péter, Szabó István, Milota vajda, Herlics Péter, Deák Iván (!), Vincsics György és mások őt küldték követségbe Ferdinánd királyhoz, hogy beszámoljon a Temesközben élő szerbek helyzetéről.[109] Ezek szerint a János király halálát követő hektikus időszakban a temesi szerb nemesek is puhatolóztak a Habsburgok felé, ám ez hamar lekerült a napirendről. Az aláírók közül kétségkívül a radnai és sásvári előnévvel is szereplő Cserepovics a legismertebb. Ő 1551-ben részt vett a Losonci István által összehívott temesvári gyűlésen, az ő feladata lett a termények beszállítása a környékről, 1552-ben Lippán állomásozott a csapatával, ahol ugyancsak a vár ellátása volt a legfőbb feladata.[110] A Temesköz elveszte után elmenekült a családjával, és 1562. április elején a Fehér megyei Monorán [Mănărade] hunyt el.[111]

106 Margalits: *Szerb történelmi repertórium,* I. 713.

107 Szaszkó–Krstić: Jaksics Márk.

108 Simon Zsolt: Szapolyai János familiárisainak egy lajstroma 1531-ből. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica* 13 (2008) 3. sz. 324–326. Húsz évvel később Fráter György familiárisai között már egyikük neve sem szerepelt. Oborni Teréz: Fráter György szervitorainak és familiárisainak jegyzéke a Castaldo-kódexben, 1552. *Fons* 25 (2018) 435–451.

109 „... vestre serenissime maiestati fideles capitanei Rascianorum Radyt Radoza, Nicolaus Chrepwith, Petrus Wrachylyth, Stephanus Szabo, Milota wayda, Petrus Herlyg, Iwan Deyak, Georgius Plynchyth, ac universi Rasciani ad partes inferiores servitores perpetuales fideles..." ÖStA HHStA UA AA Fasc. 48. fol. 2. Idézi Ivić: *Istorija Srba,* 148.; Margalits: *Szerb történelmi repertórium,* I. 717.

110 *Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata. [1548–1552.]* Közread. Szakály Ferenc. [Ford. Scholz László.] Bp., 1986. 203–204. Ebben a lippai események kapcsán Mihály néven szerepel, de ez nyilvánvaló elírás. Lásd még Kenyeres István: A temesvári udvarbíró utasítása (1552). Adalékok az 1551/52. évi temesvári és temesközi eseményekhez. *Fons* 4 (1997) 136.

111 Adrian Magina: Nikola Crepović. A Serbian Nobleman and his Family in 16th Century Transylvania. *Историјски часопис* 72 (2023) 316–317.

Említettük, hogy az 1531. évi lista nem teljes, és ezt támasztja alá az is, hogy hiányzik róla Ovcsárovics [Ovčarević, Olcsárovics, *Olcharowith*] Péter és Radics [Radić] Radoszlav neve, akik 1538-ban udvari familiárisok *(aule nostre familiares)* voltak.[112] Utóbbiról 1536-ból ismerünk egy adatot, azt, hogy Bodrog vármegyéből származott.[113] Ez persze még nem bizonyítja, hogy 1531-ben Radics is királyi szolgálatban állt volna, ám egy másik jegyzékben, amely a Buda ostromakor vitézségükkel kitűntek neveit tartalmazza, szerepel Petrovics Péter, Mikola Radowan és mások között.[114] Ovcsárovics egy 1532-ben (vagy ezután) kelt töredékes számadás alapján több ügyben is eljárt János király megbízásából. 1528 novemberében kétszáz aranyforintot kapott tőle Makón, ahol az uralkodó Mehmed béggel találkozott. Később Becse vár ügyében tárgyalt a törökökkel „tempore ieiunii", azaz böjt idején, feltehetően 1529-ben, és ezért 26, majd költségeire további 12 forintot kapott.[115] Tudjuk róla, hogy a későbbi években is aktív volt, jó kapcsolatot ápolt Bakics Pállal, akit 1533. január 31-én személyesen is meglátogatott.[116] Kettejük kapcsolata ekkor már évtizedes múltra tekintett vissza. Péter ugyanis 1521-ben Nándorfehérváron szolgált naszádos kapitányként,[117] majd a vár elfoglalása után ugyanitt katonáskodott oszmán zsoldban. 1526-ban Báli bég martalócainak kapitányaként ő volt Bakics egyik informátora.[118] Valamikor a mohácsi csatát követően János király szolgálatába szegődött, és 1530-ban nyolcszáz szerb katona élén ő is ott volt Buda védői között. 1531. január 21-én Hieronym Łaski kíséretében ő is részt vett a visegrádi tárgyalásokon Stjepan Ratkovics és más naszádos vajdák oldalán.[119] Verancsics Antal személyesen ismerte, és emlékirataiban két helyen is pozitívan említette: olyan szerb származású nemesként írta le, aki fiatalkorában török fogságba esett, majd visszatért a keresztények közé, ahol kitűnt katonai tudásával, és 1541-ben a magyar flotta kapitánya volt.[120] 1542. március 4-én már nem élt, ekkor ugyanis Belmosevics Milicát az özvegyeként említették, akinek az első férje (1538-ban már néhai)

112 Adrian Magina: *Acta et Documenta partes Regni Hungariae inferiores concernentia 1500–1552*. Cluj-Napoca, 2020. 172.

113 „... egregii Radoza Radich de eadem Bodrogh..." Magina: Acta Jakšićiana, 175.

114 Barabás Samu: Két adat Buda 1531-iki (!) ostromához. *Magyar Történelmi Tár* 3/11 (1888) 799.

115 Magina: *Acta et Documenta,* 133.

116 Margalits: *Szerb történelmi repertórium,* I. 713.

117 Szakály Ferenc: Nándorfehérvár 1521-es ostromához. Egy királyi adománylevél köztörténeti tanulságai. *Hadtörténelmi Közlemények* 25 (1978) 484.

118 Thallóczy Lajos – Áldásy Antal: *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*. Bp., 1907. (Magyarország Melléktartományainak Oklevéltára/Codex Diplomaticus Partium Regno Hungariae Adnexarum 2) 365.

119 „... ex Rascianis Petrus Olcsarovics, Stepko Ratkovics, alii potiores vojvodae nazadistae..." ÖStA HHStA UA AA Fasc. 17. Konv. A. fol. 45. Idézi: Margalits: *Szerb történelmi repertórium,* I. 709.

120 „Petrus Owcziarevivis gente rasciana oriundus, qui in juvenili aetate a turcis captus, apud eosdem longa usus militia, postea christianis restitutus, apud nos etiam non ultimus inter fortes et militares viros habitus, tunc vero (1541.) temporis praefectus classis, omneque in consilium communitatis, rerumque gerendarum adhibitus." Illetve „Petrum Ouchiareum Rascianum, unum ex ducibus militum, insignem virum in re bellica praeteream..." *Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái.* I–XIII. Közli Szalay László – Wenzel Gusztáv. Pest–Bp., 1857–1875. (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores 2–6, 9–10, 19–20, 25–26, 32) I. (Történelmi dolgozatok deák nyelven, 1490–1551) 184. A szöveget kiadó Szalay László szerint Ovcsárovics nem más, mint a pozsegai ispán kerekszállási Markos Péter, de ez tévedés, ugyanis utóbbi Komárom megyei család sarja volt. Vö. Arch. II. 186.

Kendeffy Miklós volt. Ovcsárovicsnak Milica előtti házasságából született Mara, aki a fentebb említett Cserepovics Miklóshoz ment férjhez, nászukból született Jelena és Katalin. Előbbit 1563. augusztus 22-én Szebenben feleségül vette Petru cel Tânăr havasalföldi fejedelem, és bár a frigy rövidesen felbomlott, az eset jól mutatja, hogy a szerb előkelők a 16. század második felében is igyekeztek beházasodni uralkodói családokba.[121]

Egy személlyel nem foglalkoztunk eddig részletesen, Petrovics Péterrel, János király közeli rokonával. Közismert, hogy a középkori államokban minden uralkodó igyekezett a legbensőbb híveivel irányítani az országot. A hűség egyik legfontosabb elemét a szoros családi kapcsolatok jelentették, így nem meglepő, hogy mindenki a rokonságából próbált híveket toborozni a legfőbb kormányzati pozíciókba. Ezt látjuk I. Mátyás kormányzati rendszerében is, melyben nagy szerepet kaptak a család lebelsőbb rokonai és familiárisai.[122] János király esetében ez a gyakorlat azonban kevésbé egyértelmű, igaz, a Szapolyaiak nem tartoztak a népesebb famíliák közé. Jánosnak három testvére ismert: öccse, György örökös nélkül halt meg a mohácsi csatában, húga, Borbála Jagelló Zsigmond lengyel király feleségeként szintén fiatalon hunyt el 1515-ben, harmadik testvére, Magdolna ugyancsak fiatalon halálozott el. Borbála két leányt hagyott hátra, akik nagybátyjuk politikájában már csak koruk miatt sem vehettek részt. Az 1513-ban született Hedvig Lengyelországban nevelkedett, a magyar politikai eseményektől mindvégig távol tartották, Anna pedig 1520-ban alig ötévesen elhunyt. Így János elsőfokú rokonságában nem volt olyan személy, akit maga mellé vehetett volna.[123]

A Szapolyaiak oldalági rokonságában azonban már számos olyan családtag felbukkan, amelyek ideig-óráig fontos szerepet játszottak János király kormányzatában. Közéjük tartoztak például másodfokú unokatestvérekként a Homonnai Drugethek, Ferenc, István és Antal – aki az Ung és Zemplén vármegye ispánja címet viselte különböző időkben –, Gábor pedig éveken át győri püspökként szolgált. A másik fontos családnak a szuraklini Petrovicsok számítottak, akiken keresztül a Lévai, a Patócsi és a Kendi rokonság is a Szapolyaiak rokoni hálózatának részévé vált, bár ők inkább már János király 1540-ben bekövetkezett halála után jutottak fontosabb szerephez. A király közeli rokonai közül kétségkívül az annak ismeretlen nevű nagynénje és Petrovics Mihály házasságából született Petrovics Péter jutott fel a legmagasabb tisztségekbe, és állt mindhalálig rendíthetetlenül János király, majd fia és örököse, II. János mellett.[124]

121 Magina: Nikola Crepović, 317.

122 Lásd Pálosfalvi Tamás: Hunyadi-familiárisok Mátyás király udvarában. In: *Királyi házunk népe,* 147–185., valamint Kubinyi: A Szapolyaiak és familiárisaik, passim.

123 A családról összefoglalóan lásd Tibor Neumann: Two Palatines and a Voivode, or the Szapolyai Family's Journey to the Royal Throne. In: *A Forgotten Hungarian Royal Dynasty. The Szapolyais*. Ed. Pál Fodor – Szabolcs Varga. Bp., 2020. (Mohács 1526–2026. Reconstruction and Remembrance) 21–55. [Magyarul Neumann Tibor: Két nádor és egy vajda, avagy a Szapolyaiak útja a királyi trónig. In: *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia,* 13–45.]

124 Erre részletesen lásd Varga Szabolcs: A hűséges rokon. Petrovics Péter a Szapolyaiak szolgálatában. In: *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia,* 147–148. Élete második felére koncentrálva lásd Szabolcs Varga: Péter Petrovics (1487–1557) in the Service of Queen Isabella. In: *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*. Ed. Ágnes Máté – Teréz Oborni. Bp., 2020. (Mohács 1526–2026. Reconstruction and Remembrance) 327–347.

Petrovics Péter 1487 körül látta meg a napvilágot egy Orbász megyei köznemesi család sarjaként. A boszniai határ mellől származó rokon 1514-ben már Szapolyai mellett szolgált, ám az 1520-as évek végéig nem számított János szűkebb környezetéhez. Karrierje 1529 után ívelt fel, az 1530-as években egyre komolyabb tisztségeket és mind nagyobb birtokokat kapott. Kitüntette magát Buda védelmében, 1531-ben már övé volt a Temesközben Lippa, Solymos és Becse vára, és legkésőbb 1533-ban a király kinevezte temesi ispánná és az Alsó részek főkapitányává, amivel bekerült a bárók rendjébe.[125] A király bizalmát mutatja, hogy Petrovics a kinevezés révén az ország egyik stratégiailag fontos részének, a Temesköznek az élére került.

Kinevezését követően Petrovics Temesvárra tette át a székhelyét, amely már ekkor is jelentős szerb lakossággal bírt.[126] A szakirodalomban konszenzus van a tekintetben, hogy a temesközi rácok vezetőjének számított, aki így katonai erejével verekedte fel magát János udvarának legfontosabb tagjai közé.[127] Petrovics jelenléte és pozíciója valójában a magyar világ kereteinek tovább élését jelentette a magyar etnikumát és nemességét rohamosan elveszítő tartományban. Talán nem teljesen túlzó az a megállapítás, hogy János király egykori országából „a ráczok és a temesi végvidék Petrovics személye és erélye által tartattak meg hűségben".[128]

Ugyanakkor ez a hatalom korántsem volt korlátlan, a Temesköz konszolidációja éveken keresztül elhúzódott, hiszen például Lippa környéke sokáig ingadozott a két király között. Balintics István [Stjepan Balintić] 1530-ban a rácok főkapitányaként *(supremus capitaneus Rascianorum)* kitüntette magát Buda védelmében,[129] 1531-ben elfoglalta Becsét Werbőczy Istvántól, majd János oldalára állt, Bakics Pál halálát követően pedig ismét a Habsburg uralkodóhoz közeledett. Állhatatlanságáért „Szteppant Balintithyot, rácot, fő szemílyt, János király megfogatá Lippán és Váradra hozatá. Vígre ugyan ott sulyokban megölletteté", azaz rabláncon halt meg.[130] Az előbb említett 1542. évi hódosi szerb találkozó mutatja, hogy Petrovicsot korántsem fogadta el a temesközi rácság egésze, de kétségkívül ő bírt a legnagyobb katonai erővel, 1540-ben ezer rác katona élén ment Budára, illetve telelt Mehmed bég társaságában Kalocsánál.[131]

A szláv eredet, a hosszú főkapitányi, majd temesi ispáni hivatalviselés és a királyi rokonság ellenére Petrovics körül nem alakult ki olyan kultusz, mint a 15. századi despo-

125 Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból"). *Történelmi Szemle* 39 (1997) 275.

126 Kinizsi Pál 1481-ben a balkáni hadjáratát követően 25 ezer szerbet telepített le Temesvár környékére. Berkeszi István: *Temesvár szabad királyi város kis monographiája*. Temesvár, 1900. 12. Újabban Adrian Magina: *Acta et Documenta*.

127 „Zápolya hatalmas embere, a szerb Petrovics Péter, Temesvár grófja, az ott lakó szerbek jó részét biztosítá urának." Dudás Gyula: *A bácskai és bánsági szerbek szereplésének története 1526–1711*. Zombor, 1896. 6.

128 *Erdélyi országgyűlési emlékek.* I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1875–1898. (Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae 1–21) I. (1540–1556) 97.

129 Kretschmayr Henrik: *Gritti Lajos élete. 1480–1534*. Bp., 1901. (Magyar Történeti Életrajzok) 147. [Hasonmások szövege. Az országgyűlési követek 1530 deczember 31-iki hűséglevele. (Melléklet a 43. laphoz.)]

130 *1504–1566. Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete*. S. a. r., utószó, jegyz. Bessenyei József. Bp., 1981. (Bibliotheca Historica) 47., 167.

131 *Memoria rerum,* 51.

ták, vagy éppen a Jaksicsok körül. Ennek fő oka abban keresendő, hogy részéről semmilyen kapcsolatot nem látunk a korabeli szerb egyház irányában, illetve nem tett nagylelkű adományokat a szerémségi, esetleg az athosi kolostornak. Nem állt kapcsolatban a szerb ortodox egyházi intézményhálózattal, nincs utalás a szerb fejedelmi udvar bármilyen jellegű tovább élésére a környezetében, és semmilyen szálat nem látunk a Magyarországra átköltöző Bakicsok vagy Jaksicsok felé. Igaz, agglegényként nem is volt sok adu a kezében családi kapcsolatokat építgetni. Temesvári udvartartása sajnos nemcsak Bécs és Krakkó szellemi pezsgésétől állt távol, de vajmi kevéssé hasonlított a szerb despoták fejedelmi központjaira is. Petrovics központja fizikai és kulturális értelemben is inkább Belgrádhoz és Szendrőhöz volt közel – ez pedig kijelölte politikai manővereinek a mozgásterét. Nem tudunk róla, hogy bármikor is ellentmondott volna János törökbarát politikai akcióinak, sőt úgy tűnik, hogy egész életében kitartott a mellett a politikai elv mellett, hogy a Szapolyaiak magyarországi uralmát csak az oszmán szultán képes biztosítani. Talán éppen ez hozta meg számára a mindinkább felfelé ívelő karriert, ám mindez kevés volt, hogy a szerbség egységesen elfogadott karizmatikus vezetőjévé váljon. Talán a személyisége is alkalmatlanná tette erre a szerepre.

Petrovics Péter ott állt János király halálos ágyánál Szászsebesen [Sebeş], és egyike lett azoknak, akiket az uralkodó kijelölt fia gyámjának. A kortárs beszámolók szerint mellette szólt a rokoni kapcsolat, a hűsége, a szerbekből álló hadserege, illetve saját család híján nem kellett félni attól, hogy utódai érdekeit nézné.[132] János jól választott, Petrovics mindvégig Izabella királyné legbensőbb bizalmasának számított, és haláláig kitartott a Szapolyaiak mellett. II. (Szapolyai) János (1540–1571) választott magyar király érdekében szembefordult az Erdélyben egyre nagyobb hatalmat bíró Fráter György helytartóval. 1549-ben elhatározta egy nemesi kör megszervezését a királyné mellett,[133] majd 1551-ben még a száműzetést is vállalta a család iránti hűségből. 1556-ban ő szervezte meg Izabella királyné és II. János visszatérését, majd végrendeletében minden vagyonát úrnőjére hagyta.[134]

Petrovics és János király kapcsolatát egyértelműen meghatározta a rokoni szál és a katonai szolgálat. Az agglegény főúr mindvégig megmaradt a család iránti hűségben, és nem törekedett komolyabb birtokszerzésre sem. Származása miatt maga mögött tudhatta a Temesközben élő, katonai szolgálathoz szokott szerb lakosság támogatását, és ez felértékelte őt a király – és valószínűleg a szultán – szemében. Talán ennek is köszönhető, hogy 1541-től kezdve egyszerre volt temesi ispánként a Magyar Királyság zászlósura és a szultán kegyelméből temesi szandzsákbég.[135] Mindez akár a Magyar Királyság területére költöző szerbek helyzetét is szimbolizálhatja, akiknek ugyancsak meg kellett felelniük mindkét oldalnak. Mindezt úgy, hogy az udvari jelenlétük a 16. század második felében szinte teljesen megszűnt, és a nemesi rétegét vesztett katonáskodó szerbek mindinkább ellenséget láttak e kiváltságolt rétegben, és szellemi, kulturális értelemben egyre kevesebb kapcsolatot találtak a nekik lakhelyet adó Magyar Királysággal.

132 Varga: Péter Petrovics, 327–347.
133 Magina: *Acta et Documenta,* 215–216.
134 Wolfgangus de Bethlen: *Historia de rebus Transsylvanicis*. I–VI. Cibinii, 1782–1793. [Editio secunda] I. 610.
135 Varga: Péter Petrovics, 332–336.

KIÉ AZ ERDÉLYI FEJEDELMI KINCSTÁR? Brandenburgi Katalin és I. Rákóczi György vagyoni vitája 1630–1636

KISS ERIKA – VISKOLCZ NOÉMI

WHO OWNS THE PRINCELY TREASURY?
PROPERTY DISPUTE BETWEEN CATHERINE OF BRANDENBURG AND GEORGE RÁKÓCZI I. 1630–1636

The marriage of Gabriel Bethlen, the Prince of Transylvania, to Catherine of Brandenburg in 1626 was initially seen as an union that held significant promise, especially in terms of foreign policy and political alliances. Bethlen made provisions for Catherine in his marriage contract, granting her considerable wealth and property. His will further enhanced her rights, theoretically making her the first to inherit the principality of Transylvania after his death in 1629. Catherine became the formal holder of an enormous treasury, however, her claim to this wealth and to political power faced several significant obstacles. The most prominent challenge came from George Rákóczi. A determined and ambitious figure, Rákóczi emerged as a powerful rival to Catherine after Bethlen's death. His ascendancy marked the end of Catherine's political ambitions in Transylvania.

This paper offers an exploration of the prolonged property dispute over Gabriel Bethlen's inheritance. On the one hand, George Rákóczi demonstrated a determined resolve to secure Bethlen's wealth, backed by a well-organized and efficient administrative apparatus. On the other hand, Catherine of Brandenburg was at a disadvantage from the start. Her lack of preparation for the political and legal battles that ensued left her in a vulnerable position.

Catherine's inability to rally sufficient support or effectively counter Rákóczi's claims underscores the precarious position of widowed aristocratic women, even those with significant theoretical rights to wealth and power.

Keywords: Principality of Transylvania, George Rákóczi I., Catherine of Brandenburg, Gabriel Bethlen, princely administration, political marriage, Margraviate of Brandenburg, Hohenzollern-dynasty, 17th century

Bethlen Gábor Brandenburgi Katalinnal kötött házasságát sok szempontból vizsgálta a történeti kutatás. Általános vélekedés, hogy a nagy reményekkel, mindenekelőtt külpolitikai előnyökkel kecsegtető rövid házasság nem hozta meg a felek számára a várt sike-

Kiss Erika, művészettörténész, főmuzeológus, Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Tár. Viskolcz Noémi, egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Történettudományi Intézet.

reket. Az együttélést nem kísérte gyermekáldás, és bár Bethlen Gábor igyekezett minden módon körülbástyázni felesége erdélyi pozícióját, Brandenburgi Katalin sikertelen politikai szerepvállalása után kénytelen volt elhagyni az országot. Katalin helyzete, majdani özvegysége egzisztenciális alapját a férj a házassági szerződésben, majd végrendeletében is rögzített adományok, ajándékok és hagyaték formájában kívánta biztosítani. Bethlen Gábor halála után Brandenburgi Katalin a fejedelemség első birtokosává és egy kiemelkedően gazdag kincstár, benne rendkívüli mennyiségű készpénz birtokosává vált – papíron. Birtokba kerülésének azonban több akadálya is volt, közülük a legerősebb, és végül verhetetlen ellenfélnek egykori *per procurationem* esküvői „vőlegénye", Rákóczi György bizonyult.

Jelen írásban a bethleni örökség, a birtokok mellett főként a pénz és mobiliák körüli hosszú vagyoni vitát tárjuk fel. A szerencsés forrásadottságok alapján az egyes vagyonelemek sorsát is követhetjük, de a két fél és segítőik tárgyalási stratégiája is kibontakozik: Rákóczi nagyon eltökélt szerzésvágya, a mögötte álló adminisztráció olajozott működése egy – a feladatára felkészületlen (felkészítetlen) és magára hagyott – idegen fejedelmi özveggyel szemben tudott győzelmet aratni a közel hét évig húzódó vitában.

A források

Radvánszky Béla báró az 1880-as években összegyűlt hatalmas másolatanyaga alapján egy sorozat kiadását határozta el. A 16–17. századi művelődéstörténet anyagi kultúrával kapcsolatos legfontosabb forrásait kívánta közreadni, udvartartási és számadáskönyveket, inventáriumokat, szakács- és orvosi könyveket. Végül csak két kötet jelent meg: az egyik Bethlen Gábor udvaráról és a vagyona sorsáról tartalmaz dokumentumokat, a másik régi magyar szakácskönyveket mutat be.[1] Számunkra most az első az érdekes, és abból is az, ami meglepő módon azóta is szinte teljesen visszhangtalan maradt: Bethlen Gábor vagyonának sorsa. Bethlen végrendeletében fiatal feleségére, Brandenburgi Katalinra hagyta fejedelemségét és vagyonát, akit azonban mindkettőből fokozatosan kiszorítottak. A fejedelemasszony az őt illető örökségért egészen 1636-ig küzdött Rákóczi Györggyel.

Radvánszky az iratokat az Országos Levéltár két különböző egységében tárta fel: részben érthetően a Rákóczi család levéltárában, részben a Magyar Kamara archívumának Neo-Regestrata Acta gyűjteményben, amely kamarai rendezetlen anyagokból és családi levéltárak anyagából tevődik össze. Mindezeket jól kiegészíti az 1880–1890-es években a pályatárs, Szilágyi Sándor által közzétett, a berlini titkos államlevéltárból, az Országos Levéltárból és máshonnan származó diplomáciai és országgyűlési forrásanyag.[2] Itt sze-

1 *Udvartartás és számadáskönyvek.* I. *Bethlen Gábor udvartartása.* Közli Radvánszky Béla. Bp., 1888. (Házi Történelmünk Emlékei); *Régi magyar szakácskönyvek.* Közli Radvánszky Béla. Bp., 1893. (Házi Történelmünk Emlékei.)

2 *Erdélyi országgyűlési emlékek.* I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1875–1898. (Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae 1–21) VIII. (1621–1629), IX. (1629–1637); *Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez.* Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1883.; Brandenburgi Katalin és a diplomáczia. I–VIII. I. *Történelmi Tár* 18 (1895) 209–229., II. Uo. 433–456., III. Uo. 19 (1896) 458–482., IV. Uo. 20 (1897) 709–732., V.

retnénk megköszönni Kármán Gábor történész kollégánk önzetlen segítségét, aki berlini és itthoni levéltári kutatásainak fotóit és jegyzeteit bocsátotta rendelkezésünkre.

A források jellege

Radvánszky említett forráskiadványának már a harmadik részében is találunk Brandenburgi Katalin vagyoni helyzetére vonatkozó iratokat, így például ékszereinek lajstromát 1628–1629 tájáról, és egy, már az özvegyi állapotában keletkezett hagyatéki összeírást 1629-ből, mindkettőt német nyelven.[3] A kötet negyedik része azonban az, amely a Bethlen Gábor halála utáni hét évben, részleteiben megvilágítja Brandenburgi Katalin vagyonának mozgalmas sorsát. Radvánszky összesen 61 iratot közölt „I. Rákóczy György és Brandenburgi Katalin között folyt tárgyalások iratai az özvegy fejedelemasszonyt illető ingóságokról 1629–1636" fejezetcímmel. A dokumentumok jellege és nyelve vegyes: összeírások, inventáriumok, kötelezvények, missilisek, elszámolások, ingóságbecslések, elszámolások magyarul, latinul és németül.

Ahogy említettük, a kiadott források értékelése még egyáltalán nem történt meg, eltekintve Acsády Ignác egy rövid összegzésétől, amelyben a Katalinnak jutott tárgyak közül az érdekesebbeket – Attila pajzsát, Lehel kürtjét, a Pálffy-serleget és a Báthory-címeres poharakat – maga is felsorolta.[4]

Brandenburgi Katalin vagyona

Brandenburgi Katalin 1626-ban kötött házassága Bethlen Gáborral, az együttélés rövid három éve, a fiatal nő balszerencsés politikai szerepvállalása, végül távozása Erdélyből jól ismert eseményei a fejedelemség történetének.[5] Most csupán a fejedelemasszony vagyoni állapotának szempontjaira összpontosítva elmondható, hogy a házassági szerződés 1625-ben és Bethlen Gábor végrendelete 1629-ben látszólag megnyugtatóan biztosította Katalin helyzetét.

Uo. 21 (1898) 317–332., VI. Uo. 670–698., VII. Uo. 505–531., VIII. Uo. 22 (1899) 89–136.; Okiratok a két Rákóczy György történetéhez. Uo. 10 (1887) 209–242.

3 Bethlen Gáborné Brandenburgi Katalin ékszereinek lajstroma 1628–1629 körül, Brandenburgi Katalin özvegy fejedelemasszony ingóságai. Fogaras, 1629. december 7. *Udvartartás és számadáskönyvek,* 233–238., 238–244.

4 Acsády Ignác: Bethlen Gábor udvara. *Budapesti Szemle* 17 (1889) 55–57.

5 Ötvös Ágoston: Brandenburgi Katalin fejedelemsége. *Magyar Akadémiai Értesítő* 2 (1861) 153–243.; Bánki Judit: Brandenburgi Katalin az Erdélyi Fejedelemségben. *Történelmi Szemle* 36 (1994) 311–327.; Deák Éva: Brandenburgi Katalin és Bethlen Gábor első találkozása. In: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. Erdélyi Gabriella – Tusor Péter. Bp., 2007. 251–266.; Szabó Péter: Brandenburgi Katalin Sopronba költözött udvara (1632–1634). *Soproni Szemle* 64 (2010) 417–428.; Éva Deák: *Expressing Elite Status Through Clothing in Early Modern Europe. The Examples of Gabriel Bethlen and Catherine of Brandenburg*. Saarbrücken, 2010.; Kármán Gábor: Bajor követ Bethlen Gábor esküvőjén. In: *A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Szerk. Dáné Veronka et al. Kolozsvár, 2014. 93–105.; Kármán Gábor: Egy diplomáciai zsákutca. Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal. *Aetas* 30 (2015) 9–35.

A házassági szerződést 1625. október 6-án írták alá Bethlen követei, Kovacsóczy István és Mikó Ferenc, valamint a menyasszony bátyja, György Vilmos brandenburgi választófejedelem, annak rezidenciáján, Köln an der Spreeben.[6] Eszerint Katalin 15 ezer birodalmi tallért és gazdag kincstárt kapott hozományként. Bethlen Gábor nászajándéka (a latin szövegben *morgengaba*) igencsak nagyvonalúnak nevezhető: hitbérként a feleségé lett a 100 ezer forint értékű erdélyi Fogaras vára és minden hozzá tartozó birtok – évi 20 ezer forint jövedelemmel, valamint zálogbirtokként a Magyarországon fekvő, 300 ezer forint értékű Munkács vára minden javaival, városaival – évi 30 ezer forint jövedelemmel.[7]

Házassága révén Katalinnak személyes élete, de egzisztenciája, vagyonbiztonsága is a számára távoli, idegen Erdélyi Fejedelemséghez kötődött. Férjhezmenetele alkalmából ugyanis nyilatkozatot tett fivérének, György Vilmos brandenburgi választófejedelemnek és porosz hercegnek, amelyben lemondott minden szülői, anyai örökségéről, igényéről. Így jövőjének biztosítékai azok az adományok, ajándékok, juttatások lettek, amelyekhez elsősorban házassága alkalmából, illetve jövendő férje, Bethlen Gábor és családja közötti hosszas diplomáciai alkuk következtében jutott, helyesebben melyekre jogot formálhatott. Bethlen halála után a hagyaték tárgyi, anyagi részének felosztása, a jogosultság alapja is erre a helyzetre vezethető vissza. Katalin férje örökébe lépett az 1626-os országgyűlés határozata értelmében, de házastársként.

Brandenburgi Katalin hozományáról részletes német nyelvű irat készült 1626. január 14-én, az inventárium latin nyelvű változata valószínűleg később keletkezett, már Erdélyben. A Berlinből hozott tárgyak leírását olyan pontosan, egybehangzóan követi a latin változat, hogy annak szövege egészen biztosan rendelkezésére állt az ismeretlen összeírónak.[8] Mind a német, mind a latin irat részletesen felsorolja azt a négy ékszert, amelyeket Katalin menyasszonyként Bethlen Gábortól kapott: egy *Kleinod* (drágaköves ékszer, valószínűleg egy függő), 5 darab *Taffel diamant* (táblás csiszolású foglalatlan gyémánt), egy huszonhét tagból álló lánc/nyakék és egy pár karkötő. Valószínű, hogy ezeket még a jelképes berlini házasságkötésre küldte el Rákóczi Györggyel és követtársaival Bethlen, ugyanis az ezüstneműk és más ruhák, háztartási textíliák elé vannak besorolva a jegyzékben. A latin nyelvű összeírás a némethez képest kiegészült egy hosszabb listával: Bethlen Gábor fejedelem és a császár Kassán átadott ajándékainak a felsorolásával. Előbbi tizenkilenc tételt tartalmaz: két nyakéket, hat függőt *(clinodium),* továbbá tizenegy tételben láncokat, egy övet, fülbevaló- és karkötőpárokat. Az ékszereket főként gyémánttal és kevesebb rubinnal díszítették. Nem a ruházat, hanem az ékszerek között tüntették fel

6 Kármán: Egy diplomáciai zsákutca, 14.

7 A hivatkozott házassági szerződést lásd Bethlen Gábor házassága Brandenburgi Katalinnal. [Kiad. Szabó Gyula.] *Történelmi Tár* 1 (1888) 656–663. Bánki Judit Tokajt is Katalin hitbérként megkapott uradalmai közé sorolja, ez azonban a házassági szerződésben nem szerepelt. Bánki: Brandenburgi Katalin, 314. Munkácsra lásd II. Ferdinánd donációs levelét Brandenburgi Katalin átruházására vonatkozóan. Sopron, 1625. november 18. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Neo-Regestrata. Acta Fasc. 746. Nr. 5. [Másolat.]

8 Mindkét irat lelőhelye: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz ([Berlin] = GStA PK) Brandenburg-Preußen Herrscherhaus (= BPH) Rep. 33 W Nr. 62.

a drágaköves-gyöngyös boglárokat, melyeket a felsőruhára, fejviseletre varrva vagy a hajba tűzve is hordhattak.

Bethlen a házassági szerződésben kikötött Morgengabét, a férj házassági ajándékát 1626. március 3-án, a kassai esküvői ünnepségek harmadik napján adta át. Az eseményről a legrészletesebb leírást Katalin jelen lévő nővérének, Anna Zsófiának (Frigyes Ulrik braunschweig-lüneburgi herceg felesége) a kíséretében lévő szemtanú beszámolója őrizte meg: a többi kortárssal egybehangzóan ékszereket sorol fel Bethlen ajándékai között, szám szerint tizenkét darabot, melyek mindegyikét egy-egy *Kämmerling,* udvari ifjú vitte be az esküvői lakoma színhelyére.[9]

Az uralkodó két gyémántos ékszert küldött ajándékul, melyeket a braunschweigi követ 10 ezer, illetve hatezer birodalmi tallér értékűnek ítélt.[10] II. Ferdinánd magyar királyi ajándékát – egy gyémántos láncot – Sennyei István váci püspök, magyar kancellár nyújtotta át. Ez a drágaköves függő követhető az udvari elszámolásokban is: „[ein] diamantstreisel,[11] da dem hochwürdigen herrn herrn Stephan Senney, bischoffen zu Waicz und hungerischen hoffcanzler, solches dem fürsten in Sibenbürgen auf dessen hochzeit zu verehren".[12] A császár az ékszert szállító Jacob Khorn *Hofjubilier*nak azonban csak 2400 aranyforintot fizetett a darabért. Az elszámolás Bethlent nevezi meg az ékszer címzettjeként, a tárgy azonban valószínűleg Katalin tulajdonát képezte később, a Rákóczival való vagyoni viták idején így már nem kerül elő. Ezzel szemben a házasságkötéskor átadott nem ékszer ajándékok – mint a bajor herceg és a kölni érsek által küldött ezüstművek – szerepelnek a gyulafehérvári kincstári inventáriumban, majd később is feltűnnek a Katalin és Rákóczi György közötti, szenvedélyektől sem mentes vagyoni vitában. Az ékszerek és az ezüstművek státusza közötti különbségre az alábbiakban még visszatérünk.

A hozományékszerek és a Bethlen halálát követően német nyelven készült ékszer-inventárium között nehéz átfedést találni. Az ékszerek két külön időpontban készült összeírásakor különféle szempontokat érvényesítettek, de az kiolvasható, hogy a házasság három esztendeje alatt Katalin ékszerkincse nem csak egyszerűen gyarapodott. A technikai, materiális tulajdonságok alapján azt is állíthatjuk, hogy ékszerei erdélyi tartózkodása alatt alapos fazonváltáson estek át. Míg a Berlinből hozott darabok olyan típusokat és technikai megoldásokat mutatnak, amelyek elsősorban az 1600-as évek divatját követik, az 1629 körül készült listákban sokkal inkább a holland, flamand területekről elterjedő, döntően a csiszolt gyémánt látványára épülő ékszerdivatot követő tárgyakat találhatunk. Míg az 1626-os listában a gyémánt mellett hasonlóan fontos szerepet kapott a rubin, sőt, smaragddal, opállal és zafírral díszített tárgyakat is találunk, melyeken a drágakövek-

9 August Jugler: Bethlen Gabor's Hochzeitsfeier. *Zeitschrift für Deutsche Kulturgeschichte* [Neue Folge] 3 (1874) 535.; Kiss Erika: Bethlen Gábor lakodalmi asztalánál. In: *Arte et ingenio. Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapjára.* Szerk. Gálfi Emőke – Kovács Zsolt – P. Kovács Klára. Kolozsvár–Bp., 2021. 339–356.

10 Jugler: Bethlen Gabor's, 535.

11 A forrásokban ritkán olvasható kifejezés mindig sok drágakővel díszített nagyobb ékszereket, vélhetően függőket jelöl.

12 Auszüge aus den Hofzahlamtsrechnungen in der Hofbibliothek. Hrsg. Heinrich Zimmermann. In: *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses.* 29. Hrsg. Leopold Grafen Gudenus. Wein–Leipzig, 1910–1911. II. Teil. XXI. Reg. 19754.

kel egyenrangú szerepet játszottak a gyöngyök is, addig az 1629 körüli időben Katalin ékszereinek szinte kizárólagos dísze a gyémánt, a gyöngyök említése sokkal ritkább, mint ahogyan a tárgyak színessége sem jellemző. Ezzel szemben többször találkozunk a „feketével zománcozott" vagy „fehér zománcos" megjelöléssel. A gyémántkövek csiszolási módjára is sokkal több jelzőt használtak az összeírók. Mindezek pedig ugyanabba az irányba mutatnak, ahová Bethlen, majd Katalin beszerzései is: nyugat-német területekről és Antwerpenből jövő, ottani kapcsolatokkal rendelkező *jubilérek* által forgalmazott ötvösművek beszerzésére, a Bécsben, ugyanebben az időben jelentkező délnémet ékszerdivathoz való illeszkedésre.

Mindezzel együtt, az korántsem állítható, hogy Katalin valamiféle másodosztályú, divatjamúlt darabokkal érkezett volna Erdélybe. Nagyértékű ékszerei alapvetően édesanyja és kicsit idősebb nővéreinek viseletét idézték. Azt az ékszerdivatot, amelynek kiemelkedő, nagyhatású képviselője Jakob Mores, hamburgi ötvös volt. Mores fennmaradt *Kleinodienbuch*ja olyan színezett tollrajzokat tartalmaz, amelyek a dán, svéd királyi, a Hohenzollern, a jülich-clevei, a gottorpi, a szász udvarok, vagyis az észak-német ötvösség központi területeinek ízlését tükrözik. Egy-egy ábrázolása mintha a Katalin hozományában leírt tételek mása lenne (betűs függő, illetve alapvetően a függők).[13] Ezzel szemben a Bethlennek szállító *jubilérek,* Adrian de Briers vagy később Philipp Melkau, akitől Katalin is igen nagy összegek fejében vásárolt, a „legutolsó divat" szerinti ékszereket hoztak el az erdélyi udvarba. Ennek a friss ékszerdivatnak a protagonistái a Rubens és kortársai festette portrékon jelennek meg. Ezen ékszerek elemei, dekorációs rendszere, kompozíciói a francia és délnémet ötvösség tervezői, mintalapkészítői munkásságával mutatnak rokonságot.

Fel kell figyelnünk egy fontos tényre: a Brandenburgi Katalin és Rákóczi közötti vagyoni viták során az ékszer mint tárgytípus soha nem jelent meg, ezek hovatartozása nem volt kétséges. Katalin ékszereinek minden bizonnyal rendkívül gazdag együttese utoljára 1629-ben került elő a dokumentumokban. A beszerzésükre fordított összegek, a hitelező és szállító kereskedők kiegyenlítése ugyan fontos tétel lett Katalin és Rákóczi későbbi elszámolásában, de az, hogy az ékszerek kit illettek, láthatóan egyértelmű volt. Katalin hazájában és jószerivel az egész német nyelvterületen azt a szász jogrendet vették alapul, amely pontosan meghatározta a házasságra lépő felek vagyoni közösségének elemeit. A brandenburgi választói címet is birtokló Hohenzollern-dinasztiában, Katalin családjában a napóleoni háborúig érvényben lévő törvények szerint az asszonyok megjelenését és rangját, testi tisztaságát és díszét meghatározó tárgyak az ő személyes tulajdonukat képezték. Ennek része volt az esküvő alkalmából kapott *Morgengabe,* amely hivatalosan szüzessége elvesztéért kárpótolta az asszonyt. Összetételét a 17. század közepétől jellemzően a német nyelvterületen olyan *Nachtzeug*-készletek képezték, amelyek díszes, reprezentatív asztali edényeket, evőeszközöket és a személyes higiéné számára szükséges –

13 Digitalizált példányát lásd https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/54Y6G7IG7JPHDL3UK6FDKHP64NWOOUQI. (Legutóbbi megtekintés: 2024. augusztus 19.); Richard Stettiner: Das Kleinodienbuch des Jakob Mores in der Hamburgischen Stadtbibliothek. In: *Jahrbuch der Hamburgischen Wissenschaftlichen Anstalten.* 33. Hamburg, 1916.

szintén exkluzív kivitelű – eszközöket, valamint ékszereket, apró *Galanterie* tárgyakat tartalmaztak, többnyire bőr- vagy bársonyborítású, díszes tokba, ládába, esetenként sokfiókos, míves kivitelű kabinetszekrénykébe zárva. Ugyancsak a feleség tulajdonába tartoztak a családtagjaitól, elsősorban szüleitől kapott ékszerek. Ez a tárgytípus különösen jelentős volt, mert nem csupán fontos likvid tőkét is jelentett – bármikor pénzre volt váltható –, de kivitelezése, darabjai az asszony családjának, társadalmi kapcsolatainak elsőrendű megjelenítői, reprezentánsai is voltak. Mindez Katalin Berlinből hozott ékszerein, vagyis azok inventáriumában is kitapintható. Rögtön az egyik első tétele a listának egy olyan nagy méretű drágaköves, és feltehetően zománcos aranytagokból, boglárokból álló nyakék, amelynek központi függő eleme Katalin szüleinek névkezdő betűit ábrázolta drágakövekkel kirakva. Nem tudjuk, hogy Katalin vajon felvette-e a lakodalom alkalmából ezt a nyakéket, de az egyik kortárs beszámoló, mely szerint Bethlen a maga ékszerajándékait átadva ragaszkodott hozzá, hogy az újdonsült asszony azokat viselje, megengedi ezt a feltételezést.[14] Katalin az őt hangsúlyozottan „anyja/apja lányaként" megjelenítő ékszerek helyébe a férje rangját, választását, vagyonát tükröző, nem kevésbé látványos, drága ékességekbe öltözött át.

A vagyon sorsa

A fejedelem 1629. augusztus 31-én kelt végrendeletében bőkezűen gondoskodott feleségéről: készpénzben 50 ezer aranyat, 50 ezer tallért és 50 ezer forintot, emellett arany- és ezüstművet (arany pohárszéki eszközöket, ezüstmívet, kupákat, poharakat, csészéket, mosdókat, tálakat, tányérokat, kanalakat, villákat, gyertya- és sótartókat), ruházatot, lóra való szerszámokat és öltözeteket, köntöseket és dolmányokat hagyott rá.[15]

Bethlen Gábor 1629. november 30-án bekövetkezett halála után a fiatal, csupán 27 éves Brandenburgi Katalin helyzete megváltozott. A rárótt politikai feladatot – Erdélyt fejedelemként irányítani és döntéseket hozni, még ha Bethlen Istvánnal közösen is – a következő év őszéig tudta ellátni, majd 1630. szeptember 28-án lemondásra kényszerült.[16] A közben eltelt mintegy tíz hónap alatt olyan problémákkal szembesült, mint hogy hogyan boldogul az idegen környezetben és hogyan tudja a vagyonát megtartani. Nem tudta, kiben bízhat, kinek hihet. Ezt bizonyítják fivérének, György Vilmos választófejedelemnek írt levelei, amelyekben folyamatosan olyan tanácsadók küldését sürgette, akik a nehéz helyzetben a segítségére vannak.[17] A levelezés nehézkesen folyt, a tanácsok megkésve érkeztek.

György Vilmos 1630. január 17-én keltezett leveleiben értesítette Bethlen István kormányzót, Mikó Ferenc kincstárnokot, Kovacsóczy István kancellárt, Rákóczi Györgyöt és

14 Kármán: Bajor követ, 103.

15 *Bethlen Gábor fejedelem végrendelete.* Kiad. Koncz József. Marosvásárhely, 1878. 35–43.

16 *Erdélyi országgyűlési emlékek,* IX. 49–50.

17 Brandenburgi Katalin György Vilmosnak. Gyulafehérvár, 1630. augusztus 8. Brandenburgi Katalin és a diplomáczia, VIII. 101–102.

számos erdélyi főurat, hogy három emberét küldi Erdélybe húga mellé.[18] Johann von Kospoth, Friedrich von Götz és Christoph Naps felhatalmazást kaptak minden illetékessel való tárgyalásra és a brandenburgi érdekek érvényesítésére. A fiatal, nem túl tapasztalt követek tízpontos emlékeztetővel érkeztek a távoli fejedelemségbe.[19] A második pontban köntörfalazás nélkül a vagyoni viszonyok feltérképezésére kaptak utasítást: megfelelően gondoskodott-e Bethlen a feleségéről, a házassági szerződésben ígérteket teljesítette-e, ezt részleteiben is meg kellett vizsgálniuk. Ezenkívül az örökölt pénzről, ékszerekről, ezüstökről, bútorokról egy hiteles összeírást kellett készíteniük.[20] A harmadik pont szerint jelenteniük kellett azt is, hogy Katalin várai, így Fogaras, Munkács és Alvinc (a forrásokban Vincként szerepel), milyen állapotban vannak, mennyit érnek, van-e rájuk bármilyen jogos követelés, mint ahogy ez utóbbiaknak híre már hozzá, a választófejedelemhez is eljutott.[21] Az aggódó fivér azt is óhajtotta, hogy Katalin bizonyos pénzösszegeket juttasson ki Erdélyből, és Németországban vagy Hollandiában helyezze el, mert jól ismertek azok a súlyos gondok, amelyek a fejedelemséget a múltban sújtották.[22]

Kospoth első, igencsak részletes jelentését március 10-én tette Gyulafehérvárról.[23] Előbb Kassán időztek Alvinczi Péternél, az ottani reformátusok püspökénél, aki tájékoztatta őket a fejedelem halála után történtekről. Többek között megkapták Geleji Katona István levelét másolatban, amely részletezte Katalin pápistaságának és visszatérítésének történetét. Utána Tokajba utaztak, ahol Szikszay Mátyás, a vár és az ahhoz tartozó uradalom intézője azt az aggodalmát osztotta meg velük, hogy a császár katonaságot akar a várba küldeni, ugyanakkor az évi 40 ezer forintnyi bevétel Katalinnál maradhat, igaz, a beszállásolás 12 ezer forintjába fog kerülni.[24]

Nagyváradon keresztül március 1-jén érték el Gyulafehérvárt, ahol a kastélyban szállásolták el őket. Másnap nyilvános meghallgatáson fogadta őket a fejedelemasszony, aki bágyadtság miatt fekvésre kényszerült, így csak a hivatalos üdvözletek átadására kerülhetett sor, de tárgyaltak Bethlen Istvánnal és Weikhard Schulitzcal, a fejedelem orvosával, Katalin tanácsadójával.[25] A beszélgetés során újra és újra szóba került Katalinnak a katolikus párti urakhoz való csatlakozása, különösen Csáky Istvánnal való kapcsolata, és egy lehetséges vérfürdőnek a fenyegető réme.[26] 1630. március 4-én a magánkihallgatáson a követek végre egyedül maradhattak Katalinnal, és ekkor nyugodtan végig tudták venni az örökség kérdését, amelyet így összegeztek: négy év alatt az évi 10 ezer forint helyett

18 Brandenburgi Katalin és a diplomáczia, II. 448–451.
19 Uo. 433–446
20 Uo. 434–435.
21 Uo. 435–436.
22 Uo. 442.
23 Johann von Kospoth, Friedrich von Götz, Christoph Naps jelentései György Vilmos választófejedelemnek. Gyulafehérvár, 1630. március 10. Brandenburgi Katalin és a diplomáczia, III. 464–471.
24 Uo. 464.
25 Uo. 466. Schulitzhoz lásd Kármán Gábor: Külföldi diplomaták Bethlen Gábor szolgálatában. In: *Bethlen Gábor és Európa*. Szerk. Kármán Gábor – Kees Teszelszky. Bp., 2009. 162–165.; Kovács András: *Fejedelmek gyógyítói. Gyógyítók, gyógyszerek és gyógyítás az erdélyi fejedelmek udvarában a 17. század első felében*. Bp., 2018. 19–22.
26 Brandenburgi Katalin és a diplomáczia, III. 467.

összesen 10 ezer forintot kapott a fejedelemasszony,[27] és elmaradt a házasságkötéskor ígért 15 ezer tallér is. A végrendelet szerint azonban 50 ezer magyar dukát, ugyanannyi tallér és forint jár neki, valamint ezüstmű, ruhák, ékszerek. A testamentum eredetije a gubernátornál van, azt nem tudták megszerezni. Munkács és Fogaras mellett az Alvinc nevű uradalommal is megajándékozta Bethlen a feleségét, de ez utóbbihoz még nem jutott hozzá, így az sem tudható, mennyi az onnan származó jövedelem. Tokajhoz hasonlóan Fogaras – Katalin egyébként itt tartotta a legértékesebb holmijait – addig az ő birtoka, amíg a mostani pozícióban (özvegy és fejedelemasszony) marad. Távozása esetén Fogarasért 100 ezer forint illeti. Katalin folyamatosan panaszkodott, hogy nincsenek megbízható emberei, hogy a férje halála után megváltoztak vele szemben a tanácsosok, különösen a gubernátor, Bethlen István.[28]

A német követek három hónap erdélyi tartózkodás után május vége felé indultak vissza. Krakkóban megállva 1630. június 9-én, időben és térben is eltávolodva a fejedelemségtől, készítették el az összegzést tárgyalásaik eredményeiről. Május 22-én búcsúztak el Fogarasban Katalintól, megszerezték a házassági szerződést másolatban, két összeírást, a „dispositio testamentaria"-t magyarul és németül. Ez utóbbi alapján Katalin készpénzt, ékszereket, ezüst- és aranymíveket örökölt. Ugyanakkor fontosnak tartják megjegyezni, hogy az eredeti végrendeletet nem látták, maga a fejedelemasszony sem, az a gubernátor kezében van, Bethlen aláírása nincsen rajta, csak Bethlen Istváné, a kancelláré és Mikó Ferencé. Ezért és más hibák miatt a testamentum nem tekinthető érvényesnek. Megítélésük szerint a fejedelem végrendelet nélkül *(intestatus)* hunyt el, és ezt, valamint Katalin testi gyengeségét kihasználva, jelentősen megrövidítették őt az örökségben. Munkács és Tokaj, a két magyarországi értékes birtok ügyében körültekintően és sokoldalúan eljárva azt állapították meg, hogy Katalin jogait nehezen tudják majd érvényesíteni, mert igényét Esterházy Miklós, a magyar nádor is bejelentette Munkácsra, ugyanakkor az erdélyi rendek fogadkoznak, hogy megvédik a várat. Csáky István szerepét Bethlen István és néhány tanácsos véleményéhez hasonlóan ítélik meg, úgy gondolják, hogy könnyedén ki tudja fosztani a fejedelemasszonyt, s idéznek is egy mondatot Csákytól, hogy „ha a rajta lévő kabátot és szoknyát kérné Katalintól, azt is odaadná neki".[29]

A megmaradt követi jelentések mennyiségét és alaposságát tekintve megállapítható, hogy Kospoth és társai éles szemű, jó megfigyelők voltak, és a magyar nyelv ismeretének hiánya ellenére is pontos képet alkottak az erdélyi állapotokról. S bár azt hitték, hogy a sok beszélgetés Katalinnal annak érdekében, hogy megmaradjon Erdély trónján, sikerrel járt, az események gyorsan felülírták a brandenburgi reményeket. A június 20-án Gyulafehérvárról jelentő Schulitz egyenesen az összeomlás szót használta a helyzet jellemzésére: a követek elutazása után négy nappal ugyanis már megjelent Csáky, aki nemcsak hogy újabb kilencezer tallért vett át Katalintól, hanem Munkács és Tokaj elfoglalá-

27 Itt valószínűleg arról van szó, hogy az 1626. évi országgyűlésen évi adójövedelmekből úgy részesült Katalin, hogy „minden kapu után 1 frtot, a székelyek összesen 2000 frtot ajánlottak" neki. *Erdélyi országgyűlési emlékek,* IX. 65.

28 Brandenburgi Katalin és a diplomáczia, III. 467–469.

29 Johann von Kospoth, Friedrich von Götz és Christoph Naps jelentése György Vilmos választófejedelemnek. Krakkó, 1630. június 9. Brandenburgi Katalin és a diplomáczia, VII. 679.

sára is elindult, s rövidesen egész Erdély lángokban fog állni.[30] Balling János, a munkácsi várkapitány azonban nem engedte be Csákyt, 1630. június 25-én Schulitznak meg is írta, hogy ellen fog állni a fejedelemasszony parancsának.[31]

Katalin befolyásolhatósága, viselkedése és folyamatosan romló kapcsolata a Bethlen-párti urakkal oda vezetett, hogy 1630. szeptember 28-án Kolozsvárott lemondásra kényszerült. Fennmaradt egy 1630. októberi keltezésű saját kezű fogalmazványa arról, hogy a távozásáért cserében mit vár a rendektől: kérte fogarasi birtokának az árát (100 ezer forint volt a házassági szerződés szerint); valamint hogy Fogarasról oda kötelesek vinni, ahová ő óhajtja; továbbá igényt tart évenként 10–20 ezer aranyra és a katonái zsoldjára; ezenfelül, hogy fizessék ki neki a nászajándékát, a megígért 15 ezer tallért, valamint a végrendeletben meghatározott készpénzt, ékszereket és minden mást.[32] Ezt követően Kolozsvárról Gyulafehérvárra utazott, ahol a palota szobáiba már nem tudott bemenni, mert azokat lepecsételték, egyetlen termet és kamrát kivéve, ahol ott volt az a férje által ráhagyott 12 szőtt kárpit („12 tapetczereien da geblieben, welche mir mein herr säliger im testament vermacht hat"), amit most is követel.[33]

Bethlen Istvánék azonban erről tárgyalni sem voltak hajlandók, így két végsőkig elkeseredett és álláspontjából nem engedő ellenfél nézett egymással szembe. Ebben a helyzetben – Bethlen István rövid, két hónapos fejedelemségét követően – érkezett Rákóczi György, akit még az év végén, 1630. december 1-jén fejedelemmé választottak:[34] ezzel nem csupán a feszült politikai helyzet feloldására született megoldás, hanem Brandenburgi Katalin vagyoni helyzetének a rendezésére is alkalom kínálkozott.

Az özvegy fejedelemasszony ingóságait az 1629 – 1631 eleje közötti időben legalább három helyen őrizték:

1. Gyulafehérváron a fejedelmi palota tárházában és termeiben

Még Bethlen életében és minden bizonnyal magának a fejedelemnek az utasítására írták össze a gyulafehérvári fejedelmi palotában található értékeket, két részletben. 1629. augusztus 16-án a készpénzállományt, valamint az alsó tárházban lévő ötvösműveket, drágaságokat és a felső tárházban őrzött fegyvereket, lófelszerelést vették számba. A lista első tételeiként különösen nagy összegű készpénz szerepel különféle pénznemekben, címletekben.[35] A tárházban lévő tételeken kívül gondosan feljegyezték a különböző tisztviselőknél lévő, a kezelésükre bízott és elszámolásra kötelezett összegeket, tehát olyan „kintlévőségeket", amelyek fizikailag nem voltak a kincstárban. Ezt követően leltározták az egészen elképesztő mennyiségű ezüstművet. A tárgyak között voltak kéttucatos nagy

30 Weikhard Schulitz Johann von Kospothnak. Gyulafehérvár, 1630. június 10. Brandenburgi Katalin és a diplomáczia, VII. 685–688.

31 Balling János Weikhard Schulitznak. Munkács, 1630. június 25. Uo. 689.

32 Brandenburgi Katalin és a diplomáczia, VIII. 125–126.

33 Brandenburgi Katalin György Vilmosnak. Fogaras, 1630. november 23. *Okirattár Strassburg Pál 1631–1633-iki és I. Rákóczy György első diplomácziai összeköttetései történetéhez*. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1882. (Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria 26) 10.

34 *Erdélyi országgyűlési emlékek*, IX. 58.

35 A készpénzállományról és annak forrásáról lásd Oborni Teréz: Bálintffy Kristóf generalis perceptor elszámolása az 1621–1630 közötti kincstári bevételekről. In: *A rendtartó történész. Tanulmányok Imreh István születésének századik évfordulójára*. Szerk. Fejér Tamás – Gálfi Emőke. Kolozsvár–Bp., 2021. 309–330.

pohárkészletek, amelyeket formájuk, díszük alapján rendeztek csoportba. A gyulafehérvári kincstárban megtalálhatók voltak a fejedelmi reprezentáció legfontosabb ötvösművei, a pohárszékre való edények is. Itt találkozunk a magyar nyelvű forrásokban csak sporadikusan felbukkanó „arany pohárszék" kifejezéssel is. Az idetartozó edények mind olyan nem használati, hanem csakis a reprezentációt szolgáló *Kunstkammerstück*-művek, amelyek között hegyikristály, jáspis, elefántcsont anyagú, ezüst- vagy aranyfoglalattal készült tárgyakra ismerhetünk. A tárgyak Bethlen és Brandenburgi Katalin házasságkötése előtt kerülhettek a fejedelem birtokába. A braunschweigi szemtanú feljegyzései alapján azonosíthatók ugyanis a kassai esküvői bankettnek helyet adó *große Tafelstube* berendezésében. Az 1626. március 2-án zajlott lakoma helyszínén a szemtanú a tágas teremben felállított két pohárszéket is leír. Az egyiken négy polcon/szinten aranyozott ezüstserlegek álltak, köztük egy 24 darabos augsburgi készlet, összességében több mint 200 ezüstedény. A terem valószínűleg átellenes pontján álltak a gyulafehérvári leltárban az arany pohárszék eszközeiként felsorolt elefántcsont, strucctojás, jáspis- és kristályedények, élükön pedig négy darab színarany, drágaköves pohár.[36] Ez utóbbiakat a bajor követ is megemlíti beszámolójában.[37]

Néhány további tárgytípus, főként asztali ezüstök feltűnően nagy számban voltak jelen Bethlen tárházában. Így például egészen egyedülállóan sok ezüsttál és -tányér (előbbiből 580 [!], átlagosan körülbelül három márka, azaz kb. háromnegyed kilogramm súlyú darab). Közülük harmincra német/marchiai címert, azaz Katalin családjának címerét vésték, ezek tehát Katalin hozományrészeként jutottak Erdélybe. Ennek ellenére Katalin ezeket a tárgyakat valószínűleg nem kapta meg Rákóczitól, mert 1636-ban még mindig a követelt javak között említi a fejedelemasszony.[38] Ugyancsak számos mosdókészlet volt a gyulafehérvári tárházban, melyek között említik a Bethlen második házasságkötésekor a brandenburgi választófejedelem, az ara fivére által küldött borostyán *lavabo*-készletet is. A tárgytípus a porosz hercegek exkluzív diplomáciai ajándéktárgyai közé tartozott, ezek főként az adott birodalom különleges, csak ott termő/található/termesztett javai közül kerültek ki, vagy abból készültek. Az északi-tengeri borostyánból készült tárgyak különös becsben álltak, és a brandenburgi választófejedelmek, majd a porosz uralkodók elsőrendű reprezentációs eszközeivé váltak.[39]

Kicsit később, 1629. augusztus 28-án a különféle tisztségviselőknél (pohárnok, bortöltők, tálmosók), familiárisoknál (bejárók, „magyar frau Czimer") és Katalin kíséretének tagjainál, a német főembereknél kint járó, használatban lévő ezüstneműt összesítették szám és súly alapján is. Ugyanekkor készítettek listát a szintén nagy értéket képviselő,

36 Jugler: Bethlen Gabor's, 530–531.

37 Kármán: Bajor követ, 103.

38 „Az fejedelemasszony ü felsége restantiái, kiket kiván restitualtatni die 28. Martii anno 1636." *Udvartartás és számadáskönyvek,* 359.

39 Itt említhetjük késői példáját, a kalandos sorsú, az egykori berlini kastélyban álló Bernsteinzimmert. A 17. században elsősorban ötvösművek formáját követő tárgyakat ajándékozott a berlini udvar. Hans Ottomeyer: Bernstein und Politik – Staatsgeschenke des preußischen Hofes. In: *Luxus und Integration. Materielle Hofkultur Westeuropas vom 12. bis zum 18. Jahrhundert*. Hrsg. Werner Paravicini. München, 2010. 139–148.

a szőnyeges házban és a palota különféle termeiben lévő kárpitokról.[40] 1629. augusztus 20-án két, frissen a székvárosba érkezett kincsegyüttest is összesítettek: a Csanádi Antal által Bécsből hozott kupákat és kannákat, valamint „az Jubilertől" vett poharakat és a kolozsvári ötvösök által az éppen Portára induló követség számára készített mosdókészletet. Ezek a tárgyak tehát a friss gyarapodást jelentették, amelyek mellé még bevezették a „Somborrol az utrol haza" hozott ötvösműveket. Ez utóbbiakat a fejedelem az 1629 nyarán a zsombori fürdőbe tett útjára vihette magával.[41]

Az 1637-es másolatból ismert nagy gyulafehérvári palotainventáriumban a korabeli Magyar Királyságot és Erdélyt is tekintve egyedülállóan nagy mennyiségű ezüstművet írtak össze: a három napon különböző helyeken összesen 7241 márka és 27 pisetum ezüstművet, nem számítva a fegyvereken és a lófelszereléseken (főként a nyergeken, „czafragokon") említett ezüst-, aranyveretek, -boglárok súlyát. Ez a körülbelül negyed kilogrammot nyomó bécsi márkával számolva 1,77 tonnát tett ki. Ha a szintén példátlan mennyiségű készpénzt is hozzászámoljuk, elmondható, hogy Bethlen Gábor szó szerint teli kincstárt hagyott örökösére.

Maga a fennmaradt vagyonösszeírás Rákóczi György megbízásából készülhetett. Sok tétel mellett szerepelnek különféle betűjelek, melyek vélhetően az átírás, átmásolás idején kerültek oda: „B" (Brandenburgi Katalinnak), „A" (Ajándék), „Guber." (Gubarnátornak), „Portara" megjegyzések olvashatók, de kizárólag a nemesfém tárgyak mellett. A betűk feloldását a kincstári leltár közreadója, Baranyai Béláné Bethlen Gábor végrendeletének tartalmával hozta összefüggésbe. Véleménye szerint a halál közelségével tisztában lévő fejedelem testamentuma elkészítéséhez rendelte el javai összeírását, a listában pedig a tárgyak dezignált örököseit jelölte meg.[42] Az ötvösművekhez hasonlóan nagy értéket képviselő kárpitok vagy díszfegyverek mellől azonban hiányoznak a végrendelettel összefüggésbe hozható hasonló jelölések. Az ötvösművek esetében sok az átfedés a végrendelettel, de a Katalin és Rákóczi közötti egyezkedés iratai alapján valószínűbb, hogy a jelölések a három különböző napon végzett nagy inventáriumok egyesítésekor kerültek a tárgybejegyzések mellé; nem azt jelölik, Bethlen mit, kinek szánt, hanem azt, hogy Rákóczi mit és kinek adott át.

A gyulafehérvári leltárból két nagyon fontos tárgytípus hiányzik: a textíliák – viseletek, a háztartás és az asztal textilneműi: abroszok, ágynemű és ágyra való felszerelések, paplanok, ágyterítők, vánkosok, „superlátok" – és az ékszerek. Az ékszereket minden bi-

40 „Anno 1629 16 Mensis Augusti Albae Juliae Az Eo Felseghe Fehervári Tárházaiban es egyéb házaiban is mindenféle pénz Arany Ezöst és minden egyeb féle marhainak Feo Komornik Miko Ferencz Ur eo Naghsaga által valo derekas Inventalasnak Regestruma." Baranyai Béláné: Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. augusztus 16-án. In: *Művészettörténeti Tanulmányok. Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve.* 1959–1960. Szerk. Dávid Katalin – Németh Lajos. Bp., 1961. 234–257. Bethlen Gábor kincstáráról lásd Kiss Erika: „... derekas inuentalasnak regestruma..." Bethlen Gábor kincstára és kincsei. In: *A Bethlen Gábor trónra lépésének,* 655–705.

41 Bethlen Gábor 1629. július végén és augusztus első felében a Kolozs vármegyei [Magyar]Zsombor fürdőjében kúrálta magát népes udvar kíséretében. Jeney-Tóth Annamária: *„... Urunk udvarnépe..." Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében*. Debrecen, 2012. 120.; Kovács: *Fejedelmek gyógyítói,* 51. és 113–114.

42 Baranyai: Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása, 229.

zonnyal Katalin lakókörnyezetében, a kortárs gyakorlatnak megfelelően a fő *Frauzimmer,* esetleg Katalin főkomornyikja őrizte. A nagy értéket képviselő ruházat szintén az özvegy lakótereiben és talán a másik fontos, tárházzal is bíró rezidencián, Fogarasban volt ekkor. A két egységet valamikor 1629 augusztusa és decembere között egyesíthették, amikor Gyulafehérvárról Fogarasba szállították a javakat. Kemény János nagyon pontosan, a végrendelet ismeretében írta le a helyzetet:

> „... a fejedelemasszony számára aranyakat ötvenezeret, tallért ötvenezereket, jóféle új ötpénzes garasokat ötvenezer forintokat, az kinnjáró aranyakon, mely vala ad numerum 20 000, húszezerig való, egyéb kinnjáró költőpénzen és tallérokon kívül. Annak felette számtalan és gazdag ezüst marhák, lóra való eszközök, férfi- és asszonyemberi gazdag köntösök, köves marhák, többek százezer tallér érőknél. Ezek Fogarasban deponáltatának az atyám keze alá."[43]

A gyulafehérvári palota említett inventáriuma mellett létezik egy 1629. augusztus 30-i német nyelvű leírás a fejedelemasszony gyulafehérvári arany- és ezüstműveiről és ruháiról, ami tulajdonképpen a Bethlen-végrendelet Katalinra vonatkozó részeinek a fordítása.[44]

2. Fogarasban, a tárházban és a vár termeiben

Fogarassal, a hitbérbe kapott várral és uradalommal tehát Katalin rendelkezett. Lemondása után Erdélyből való távozásáig többnyire itt tartózkodott. A fogarasi kincsekről is ismert egy összeírás német nyelven, amelyet ugyancsak Mikó Ferenc készített, feltehetően Brandenburgi Katalin rendeletére 1629. december 7-én, Kemény Boldizsár főkapitány jelenlétében.[45] Az állomány nagyobbik részét egy középső kincstárnak nevezett teremben helyezték el. Két nagyobb, egy vasas és egy fehér ládát, a berlini ajándékok közül való borostyán kabinetszekrényt, valamint az ezüsttálak nagyját azonban Katalin magánkincstárába – *geheime Schatzkammer* – vitték át. A fogarasi inventáriumban az 1629. augusztusi gyulafehérvári lista tartalma köszön vissza, a felsorolás rendje azonban megváltozott: a korábbi sorrendet és sok helyen a csoportosítást is megbontva a tárgyakat ugyanis összecsomagolták, hat ládába rendezték. Itt említjük meg, hogy a gyulafehérvári lista gazdasági, vagyoni funkcióját pontosan mutatja, hogy míg a súlyadatok nagyon pontosak, semmilyen információ nincs benne a tárgyak tárolására vonatkozóan: sem bútordarabra, sem ládára nincs utalás, csak elvétve olvashatunk kisebb tokról (például a tálak, tányérok esetében), sőt, még a tárházi helyiségekre vonatkozó megállapítások is igen hiányosak. A fogarasi inventárium ezzel szemben tagoltabb. Így például a nagy összegű készpénz

43 Kemény János önéletírása. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Kiad. V. Windisch Éva. Bp., 1980. (Magyar Remekírók) 96.

44 „Verzeichnuß der guldenen undt Sielbernen geschieren so woll auch andern Kleynodien, so ihr fürstl. Durchleuchtigkeit zur Weissenburg uberantwort undt auffgehoben worden." GStA PK BPH Rep. 33. W Nr. 72.

45 „Verzeuchnusz aller handsachen von Gold, Sielber, Geld, Kleynodien unndt Kleyder der durch. fürstin unndt frawen Catharina, desz heyligen Römischen Reichsz unndt Siebenbürgen fürstin etc. so alhier zue Fogarasch ihm Jahr 1629 [...] verzeichnet ist..." *Udvartartás és számadáskönyvek,* 238–244.

minden egységének tárolási módját is megemlíti, legyen az hordó, láda, címeres bőrzsák. A fogarasi leltár inkább egy szállítási jegyzék, mint értékleltár: az ötvösművek száma igen, súlyuk viszont nincs említve, az öltözékeknek csak a ládájuk szerepel, a láda pontos tartalma viszont ismeretlen marad.

Ez utóbbi leltár készítésének idejéből ismert egy talányos tartalmú forrás. A kolozsvári városi számadáskönyvekben fennmaradt feljegyzés szerint 1629. december 11-én „Varga János viszi négy ökrén Bakos Gáspárnak ötves műszerét, tégellyel együtt, asszonyunk ő felsége parancsolattyábul".[46] A Fogarasba szállított műszerek és tégelyek rendeltetéséről nem szólnak a források. Utóbbi tárgy a fém olvasztásához szolgált, melyre például az Erdélyben az idő szerint elterjedt fémvizsgálati módszer, a tűzpróba elvégzéséhez is szükség volt. Ez utóbbival az ötvösművek színfém-tartalmát állapították meg, amelyre a tárgyak pénzbeli értékének meghatározásához volt szükség. Brandenburgi Katalin valószínűleg a birtokában lévő kincsekkel kapcsolatban tervezte az ilyesfajta vizsgálatot. Az ötvösművek között voltak magával hozott, külföldi (augsburgi és akár prágai, vagy bécsi) művek is, amelyek fémfinomságát talán ekkor kívánta ellenőriztetni.

A kincstárért felelős Kemény Boldizsár ekkor már idős és beteges volt, ezért mellé rendelték fiát, Kemény Jánost is, hogy felügyelje a fogarasi várat és a kincseket.[47] A fejedelemasszony ellenében azonban nehéz volt megőrizni a tárház integritását. Kemény János számos alkalommal kifakadt, amikor látta az értékek fogyatkozását, sőt, igyekezett is megakadályozni ezek eltékozlását. Különösen Csáky István, Katalin szeretője hordott el nagy mennyiségű pénzt és ékszereket. Kassai István belső tanácsos egy 24 darabból álló „darvas jegyű" régi kupasorozatból akart egyet magának megszerezni, de Kemény nem adta ki neki azt a tárházból.[48] Mikó Ferenc katonákat vett maga mellé és lefoglalta, majd elvitte a fogarasi tárházból a Bethlen végrendeletében nem szereplő tárgyakat. Igaz, addigra már sok mindennek lába kelt:

> „... az mint hogy csak azokról tött vala az fejedelem testamentaria dispositiót, melyek benn az tárházban reponáltatva állanak vala, de az mindennapi expensákra való s naponként érkező jüvedelmek, fejedelmi, sőt királyi méltósághoz illendő és szükséges mindenféle sok szép gazdag jók csak rend kívül és regestrálás nékül az komornikok s egyéb tisztek kezeken forognak vala; fejedelemasszony egyébiránt is mind tékozló s mind gondviseletlen lévén, csak az eltitkolhatatlan részt hadták kezénél, egyebekkel felosztoztanak. Melynek kihordását, mint hallottam, szegény atyám könyves szemekkel nézte."[49]

A tárház maradékát Brandenburgi Katalin vitte magával, amikor távozott Erdélyből 1631 júliusában.

46 Kolozsvári számadáskönyvek. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. Kolozsvár Városa Levéltára. Számadások. C 1. vol. 1–70. 18/a V. 44. (Kovács András jegyzetei alapján.) Kolozsváron sem az adott, sem a későbbi időkből nem ismert Bakos Gáspár nevű ötvös vagy polgár.

47 Kemény János önéletírása, 106.

48 Uo. 121.

49 Uo. 113.

3. Munkácson, a tárházban és a vár termeiben

Az ugyancsak nászajándékba kapott vár a Magyar Királysághoz tartozott, számos falujával a legértékesebb volt Katalin birtokai között. A Rákóczi György befolyása alatt álló Balling János várkapitány többször is megtagadta a fejedelemasszonytól és kísérőitől a belépést. A Munkácsra került javakról is létezik részletes összeírás, melyet Radvánszky Béla 1631-re keltezett. Nem ismert a szerzője, de a fejléce szerint olyan a tárgyaknak a leltára, melyeket a fejedelemasszony/bizalmasa emlékezetből sorolt fel.[50] Katalin Munkácsról való kitessékelését követően a vár különböző helyiségeiben található ezüst- és aranyműveket újra megmérték Rákóczi emberei.[51] Beszédes adat, hogy a korábban több mint 7200 márkányi ezüsttel szemben ekkor már csak mintegy 3600 márkára becsülték az ezüst összsúlyát, de ebbe már a fegyvereken lévő ezüstvereteket is beleszámolták. A Munkácsra vitt vagyontárgyakat, úgy tűnik, 1633 elejéig nem bolygatták. A következő összeírás akkor készült, amikor 1633 februárjában Rákóczi utasítására ládákba csomagolták a kincsek és az értékes ruházat, fegyverek egy nagyobb részét.[52] A korábban együtt mozgó állományt több csoportra bontották: a fehér ládákba rakott kincseket Rákóczi magyarországi birtokára, Sárospatakra vitték.[53] Egy másik kontingenst viszont visszaszállítottak Erdélybe: ezek között találjuk azokat a tételeket, amelyekről a legtovább folynak majd a levelezések, és amelyeket Katalin vagy csak nagyon sokára, vagy egyáltalán nem kapott vissza.[54] Rákóczi Györgynek minden bizonnyal már a Munkácsról való elszállításkor határozott elképzelése volt a vagyon megosztásáról.

Rákóczi György és Brandenburgi Katalin tárgyalásai: út az eperjesi megegyezéshez (1633. szeptember)

1630. szeptember 28-i lemondását követően Brandenburgi Katalin nem hagyta, jobban mondva nem hagyhatta el Erdélyt, 1630 végén és 1631 első felében majdnem végig a fogarasi várában tartózkodott. Ez idő alatt többször tárgyalt Rákóczi Györggyel és embereivel a saját sorsát illetően. Az új fejedelem habozás nélkül nyomás alá helyezte őt, elsősorban a kezén lévő birtokokra vetette ki a hálóját, de a Bethlen-féle ingóságok is érdekelték. A háttérben azonban azok a megfontolások is szerepet játszhattak, hogy Katalin magatartása miatt Erdély nehogy tovább gyengüljön a Habsburgokkal szemben. Már 1631

50 „Az fejedelem asszony ő felsége Munkács várában maradott különb-különbféle drága marháinak számok, melyek eszembe juthattanak szerencsére." *Udvartartás és számadáskönyvek,* 252–262.

51 „Az fejedelemasszonynak Munkács várában hagyott mindenféle ezüst marháinak [...] gira számra mérések, fontolások." 1631. november 22. Uo. 263–265.

52 „Katalin özvegy fejedelemasszonyt illető arany és ezüst mivek ládákba rakása." 1633. február. 20. Uo. 268–270.

53 A későbbiek során mindig a sárospataki vár lesz a gyűjtőpont. A fejedelemasszony képviselőinek történő átadás előtt mindig ide szállítják, itt nézik át, ha szükséges, csomagolják át és összesítik a tárgyakat. Ennek fő felelőse a kiváló Debreczeni Tamás, Rákóczi hűséges embere, aki igazi gondos gazdaként járt el az értékekkel. Uo. 301. Debreczenihez lásd Debreczeni-Droppán Béla: Egy gazdasági szakember a XVII. századból. *Fons* 11 (2004) 447–501.

54 Az Erdélybe visszaszállított értékekről már az eperjesi végzések után kerülhetett sor. Az összeírások is döntően 1633 folyamán keletkeztek, lásd alább.

januárjában létrejött köztük egy megállapodás, mely szerint az alvinci uradalmat Katalin „visszaadta" Rákóczinak, aki ezért 16 ezer forint kifizetését vállalta az év pünkösdjéig. Deák Farkas szerint Katalin soha nem kapta meg ezt a pénzt. Ugyanekkor Rákóczi még hatezer forint kölcsönt is felvett az asszonytól.[55] Emellett Katalin két olyan nyilatkozatot is aláírt, amelyek Rákóczi akaratának érvényesüléséről tanúskodnak. Az elsőben (Medgyes, 1631. május 26.) ígéretet tett arra, hogy a Csákynak adott javait és kincseit fogyatkozás nélkül minél hamarabb visszaszerzi, vagy ha ez nem sikerül, akkor nem gátolja meg ebben Rákóczi Györgyöt. Továbbá Csákytól elveszi Tokajt és annak jövedelmét, a tanácsaira pedig többet nem támaszkodik.[56] A második okiratban (1631. június 27.) Katalin örökbe fogadta a fejedelem kisebbik fiát, Rákóczi Zsigmondot, és ráhagyta Munkácsot:

> „... ha mi özvegységünkben megtalálnánk halni, tehát a munkácsi uraság minden hozzá tartozandó possessiokkal felyül megnevezet Rákóczi Zsigmondra úgy mint fogadott fiunkra, minden igazságával, melyek mi azt bírjuk, szálljon..."[57]

Mindezekről már II. Ferdinánd is tudomást szerzett, akinek a rosszallása elért Erdélybe: nem elfogadható, hogy Katalin fogságban van, nem beszélhet azzal, akivel szeretne, és a Rákóczinak tett nyilatkozatok is nyilván kényszer alatt születtek.[58] Maga Katalin is fogságközeli helyzetéről számolt be fivérének egy levelében.[59] De még egyértelműbbek Katalin Rákóczinak írt sorai:

> „Én mindazonáltal bízván, hogy kegd fejedelmi fogadásáról megemlékezvén engem tovább nem fog tartóztatni, protestálok is, az mire én ajánlottam magamat, azt mind beszédemmel s írásommal meg is akarom tartani, és cselekedni. Most azért immár odamegyek és ha kegdtől elkéredezhetem, nem akarok is még visszajőni Fogarasba, hanem ha kegd fejedelmi szava szerént postaszekereket parancsol számomra és avval megsegít, engem ne is tartóztasson tovább kegld."[60]

Katalinnak végül 1631 júliusában sikerült Beregszászon keresztül Munkácsra eljutnia. Ott Ibrányi Mihály fogadta, a várba is bekísérte, de onnan rövidesen mégis kitessékelték. Ennek során német udvarmesterével, Hans Heinrich Volmarral is haragos viszonyba kerülhetett, mert elbocsátotta szolgálatából, aki erről Eperjesről tájékoztatta György Vilmos

55 Rákóczi György kötelezvénye. Gyulafehérvár, 1631. január 13. Deák Farkas: *Egy magyar főúr a XVII. században. Gróf Csáky István életrajza.* Bp., 1883. 83., 254–255.

56 Brandenburgi Katalin nyilatkozata. Medgyes, 1631. május 26. Deák: *Egy magyar főúr,* 84–85. és 260–262.

57 Brandenburgi Katalin nyilatkozata. Gyulafehérvár, 1631. június 27. Lehoczky Tivadar: Rákóczy György és Bethlen Gábor özvegye közti egyezkedés a munkácsi vár s uradalom iránt 1631. *Történelmi Tár* 1 (1878) 195–196. A dokumentumot kiadta még Deák: *Egy magyar főúr,* 88., 264–265., valamint *Okirattár Strassburg Pál,* 30–32.

58 Ibrányi Mihály I. Rákóczi Györgynek. Munkács, 1631. július 19. MNL OL Magyar Kamara Archívuma. Archivum Familiae Rákóczi. E 190. 4. d. Nr. 770.

59 Brandenburgi Katalin György Vilmos választófejedelemnek. Fogaras, 1630. november 29. Brandenburgi Katalin és a diplomáczia, VIII. 129–137.

60 Brandenburgi Katalin I. Rákóczi Györgynek. Porumbák, 1631. június 22. MNL OL E 190. 4. d. Nr. 812.

választófejedelmet. Hamarosan meg is jött a figyelmeztetés a Spree partjáról Katalinnak, hogy vigyázzon, mert két szék közé eshet („zwischen zweÿ stühlen wir man zu reden pfleget nieder zu sitzen kommen").[61]

Végül Csáky István kérésére Katalin Tokajba ment, és a fennmaradt dokumentumok alapján az év hátralévő részét ott töltötte. Innen is eljárt mindenfelé, Csáky figyelmeztette is, hogy mindig vigyen magával katonai kíséretet.[62] Augusztus végén Ballingot ismét a munkácsi vár átadására akarták rábírni, ehhez szokatlan módszerekhez folyamodtak, ugyanis elfogatták a várkapitány fiát és vejét, de Balling most sem engedett. Közben Katalin Csákynak újabb és újabb kincseket adott át, sőt, Tarcalt is ráíratta.[63] 1631. november 12-én megírta végrendeletét Tokajban, ebben a munkácsi várban lévő férfiruhákat, minden ezüstöt és aranyat, és az összes birtokát Csákyra hagyta.[64]

Innentől kezdve meggyérülnek a források Katalinnal kapcsolatban, de továbbra is Csáky befolyása alatt állt, és Tokajban lakott, innen címezte a leveleit fivérének és másoknak. Ekkoriból, 1632 márciusából ismert egy 15 pontos lista az igényeiről. Ebben a Rákóczi fiának tett donációt semmisnek nevezi, mert az kényszer alatt jött létre, hogy kijöhessen Erdélyből. Követeli, hogy hűséges emberei Munkácsban és Fogarasban az ő és ne Rákóczi parancsainak engedelmeskedjenek. Követeli a Fogarasról Munkácsra vitt javait. Fogarast úgy akarja magáénak, ahogy azt Bethlen Gábor a végrendeletében meghagyta. Rákóczi hirdesse ki Erdélyben, hogy olyan tisztelettel bánjanak vele, mint ahogy az egy fejedelmi özvegynek kijár. A Portától és Rákóczitól is biztosítékot akar a szabad mozgásra. Mikó Ferenc még Bethlen Gábor életében egy inventáriumot készített mindazon dolgokról, amelyek Fogarasban és Déván voltak, de ezt soha nem adta neki a kezébe. Kéri a követet, szerezze meg ezt a jegyzéket, mert látni akarja, hogy a végrendeletben fel nem sorolt tárgyakkal mi történt, olyan híreket hallott ugyanis, hogy néhány tárgyat Fehérvár helyett máshová vittek. Mikónál van egy másik összeírás is a végrendeletbe be nem vett fogarasi pénzekről. Erről neki, Katalinnak, a mai napig nem tett számadást, Mikó most valljon színt a követ jelenlétében. A fejedelemségről való lemondáskor Mikó tanácsára évi 20 ezer aranyat kért az erdélyiektől, amíg Bethlen nevét viseli, a tanácsosok azonban az ígéretük ellenére nem terjesztették az ügyet az országgyűlés elé. Mikó ráadásul 31 ezer forintot elvett a tokaji uradalma jövedelmeiből, mert ezt követelték tőle a tanácsosok az uralkodása első országgyűlésén. Ezenkívül a végrendeletben neki hagyott pénzből 10 ezer birodalmi tallért Gyulafehérvárra vitetett és nem írt róla elismervényt. Vay Péter, korábbi kamarása, a pénzét és ezüstedényeit Munkácsba szállította, erről megint csak nincs

61 Hans Heinrich Volmar György Vilmos választófejedelemnek. Eperjes, 1631. augusztus 6. GStA PK I. Hauptabteilung (= HA) Rep. 11. Auswärtige Beziehungen. Akten (= ABA) Nr. 10201. 15r. Továbbá György Vilmos levele Brandenburgi Katalinnak. Cölln an der Spree, 1631. augusztus 24. Uo. 20r.

62 Deák: *Egy magyar főúr,* 107.

63 Balling János György Vilmos választófejedelemnek. Munkács, 1631. szeptember 1. GStA PK I. HA Rep. 11. ABA Nr. 10201. 22r.

64 Brandenburgi Katalin végrendelete. Tokaj, 1631. november 12. Ötvös: Brandenburgi Katalin, 241–243.; Regesták a külföldi levéltárakból. Brandenburgi Katalin s a Rákóczyak történetéhez. II. [Kiad. Marczali Henrik.] *Történelmi Tár* 3 (1880) 362.

elismervénye, ezt követeli Vaytól és Ballingtól. Kéri továbbá, hogy Rákóczi fizesse meg a neki okozott károkat, a kieső erdélyi és a munkácsi bevételeket.[65]

Az özvegy fejedelemasszony követelései világosak és tömörek, és Rákóczi erőszakosságát is sejtetik. Katalin 1632. május 4-i levele szerint követeket várt mindenfelől, akik közül a magyar kancellár, Sennyei István említése abból a szempontból érdekes, hogy a későbbiekben ő vezette Katalin vagyonáról a tárgyalásokat Rákóczi Györggyel. Katalin közvetlenül Sennyeihez fordult, zaklatott hangvételű levelében segítséget kért, és Csákyhoz fűződő viszonya miatt magyarázkodott, júniusi látogatásakor pedig megajándékozta a kancellárt két virágos öreg kupával.[66] 1632. július 22-én fivérének írt újabb levele panaszokkal teli: Rákóczi György barátságában ne higgyen, hiszen az ő [Katalin] halálára spekulál, Munkácsot és minden javait Zsigmond fiára kellett írnia.[67]

Sennyei István keltezetlen, de feltehetőleg 1632 nyarán Rákóczinak írt levelében az uralkodó, II. Ferdinánd álláspontját közvetítette: „mind jószágának, mind penig az várban való marhának visszaadása felől instál[ok]; tudván Nagod, hogy mind a mü szegény hazánknak törvénye, akinek Nagd is tagja, azt kévánja".[68] Rákóczinak azt kellett ezek után mérlegelnie, hogy ha a kiszemelt birtokokat meg akarja szerezni, akkor mindenképpen meg kell egyeznie Katalinnal, aki pedig egyre türelmetlenebb a tokaji mozdulatlanságban. Mint azt Katalin a diplomata Paul Strassburggal, a svéd király követével tudatta, ha Rákóczi Fogarasért a 100 ezer forintot kifizetné neki, abból Magyarországon venne egy birtokot magának, és soha többet nem menne Erdélybe.[69] Az özvegy végül elszánta magát, hogy pártfogókat keressen magának Bécsben, Pozsonyban és a nádor udvarában. Tokajból Kassára utazott 1632. szeptember 3-án,[70] majd onnan tovább nyugat felé.

1632 októberétől Sopronban látjuk újra Katalint. Az uralkodó utasítására a városnak kellett eltartania majdnem egy éven keresztül a hercegnőt és nem kis méretű udvarát.[71] Katalin a saját ügyében is sikeresen járt el, az uralkodó és Rákóczi György között megkezdődő puhatolózó tárgyalásoknak már az elejétől fogva a részét képezte Brandenburgi Katalin vagyoni helyzetének a megoldása. A király követei egyenesen azzal az utasítással indultak Eperjesre, hogy Munkácsot visszaszerezzék az özvegynek.[72] Az 1633 februárjában megkezdődött ülések többször megszakadtak, végül a megállapodást szeptember 5-én írta alá a két fél, Rákóczi 1633. szeptember 28-án ratifikálta, és az eperjesi béke vagy *tracta* néven vonult be a történelembe. Ennek a nyolcadik pontja foglalkozott a Katalin-féle vagyonnal:

65 A forrást Szilágyi az uppsalai egyetemi könyvtár anyagából adta ki, feltehetőleg Gusztáv Adolfnak szólt. Brandenburgi Katalin igényei. Tokaj, 1632. március 28. *Okirattár Strassburg Pál,* 41–44.

66 Brandenburgi Katalin György Vilmosnak. Tokaj, 1632. május 4. Regesták a külföldi levéltárakból, 360.; Brandenburgi Katalin Sennyei Istvánnak. Tokaj, 1632. május 14. MNL OL Esterházy hercegi család levéltára. Esterházy Miklós iratai. P 123 V. 8. d. a. 112^{r}. Az ajándékról lásd *Udvartartás és számadáskönyvek,* 265.

67 Brandenburgi Katalin György Vilmosnak. Tokaj, 1632. július 22. GStA PK I. HA Rep. 11. ABA Nr. 10201. 36^{r}.

68 Sennyei István Rákóczi Györgynek. Hely és dátum nélkül. MNL OL X 1904. Arhiva Istorică a Filialei din Cluj a Academiei Române. [Erdélyi Múzeum–Egyesület egykori levéltára.]

69 Brandenburgi Katalin Paul Strassburgnak. Turány, 1632. szeptember 13. *Okirattár Strassburg Pál,* 64–65.

70 Rákóczi György Paul Strassburgnak. Szamosújvár, 1632. szeptember 8. Uo. 63.

71 Szabó: Brandenburgi Katalin Sopronba költözött udvara, 422.

72 Frankl Vilmos: Az eperjesi béke 1633-ban. *Századok* 5 (1871) 193.

„Nyolcadik. A Ő császári és királyi Felsége kegyelmes kérésére a fejedelem, a brandenburgi hercegnő, minden ingó vagyonát és ékszerét, amelyek a munkácsi várban és másutt találhatók, az okiratok cseréje után azonnal visszaadja. Ami pedig az adósságokat illeti, amelyeket a fejedelemasszony a fejedelemnek készpénzben kölcsönadott, vagy amelyekről kötelezvénnyel rendelkezik, ugyanúgy a Fogarasi vár inscriptiójának összegét, miután azokból levonásra kerültek azok az összegek, amelyeket a fejedelemasszony másoknak inscribált, valamint az eddig a munkácsi várból, beszedett jövedelmeket, a szükséges kiadások leszámításával, amelyeket időközben arra ráfordítottak, tíz hónapon belül kielégíti. Ha pedig a fejedelem ezüst vagy arany tárgyakat vagy más értékeket elvett volna, azokat is azonnal visszaadja a fejedelemasszonynak ugyanazon határidőn belül." [73]

Ezt követően Rákóczi dési kúriájában 1633. szeptember 20-án voltaképpen egy külön szerződést kötöttek Rákóczi György meghatalmazottjai (Kovacsóczy István, Kapi András és Balásházi László) Brandenburgi Katalin követeivel (Melith György és Sennyei István). Ennek legfőbb pontjai az eperjesi megegyezés részleteit tisztázzák, és Rákóczi György a következőket biztosítja:

- 70 ezer forintot ad Fogarasért;
- 20 ezer forintot Munkács és Fogaras jövedelmeiért;
- megadja 10 ezer forintos adósságát;
- megadja hatezer arany adósságát a kamataival együtt;
- kiszolgáltatja az összes arany- és ezüstműveket, ékszereket, kárpitokat, szőnyegeket és egyebeket, amelyek Munkácsban voltak vagy oda vitték azokat;
- további háromezer forintot fizet a munkácsi és fogarasi lábas marhákért.

Rákóczi végül ígéretet tett rá, hogy a készpénz adósságot 12 hónap alatt kifizeti.[74] A fejedelem elégedetten írta portai követének, Kőrössy Istvánnak, hogy számára sikeresen zárult az „eperjesi tracta":

„Munkács mienk leszen, az fejedelemasszont esztendő alatt százezer forintról kelletik contentálnunk. Az mi marhája Munkácsban leszen, azt az diplomának permuta-

73 „Octavo. Ad benignam Majestatis suae caesariae et Regiae requisitionem Dominus Princeps Serenissimae Principissae Brandeburgicae omnes res ejus mobiles, et clenodia in arce Munkatsiensi et alibi existentia, statim post diplomatis permutationem restituet. De debitis vero, quae Principissa Domino Principi in pecunia parata mutuo dedit, vel de quibus obligationem habet, sicuti et de summa Inscriptionis pro Arce Fogarasiensi, defalcatis tamen ex ea, si quae principissa aliis inscripsisset, et de proventibus ejus Arcisque Munkatsiensis hactenus perceptis, acceptatis necessariis sumptibus, qui interea ibi facti sunt, intra spatium decem Mensium eam contentabit. Si quae autem ex rebus argenteis vel aureis materiisque per Dominum Principem ablata fuissent, de iis etiam statim principissae sub eodem termino satisfaciet." Szilágyi Sándor: Az eperjesi béke. *Magyar Történelmi Tár* 6 (1861) 256., *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen 1526–1609*. Hrsg. Roderich Gooss. Wien, 1911. 674.; Kármán Gábor: II. Gusztáv Adolf és Erdély fejedelmei. *Századok* 152 (2018) 762.

74 Kiegyezés Brandenburgi Katalin és Rákóczi György között. Eperjes, 1633. szeptember 28. *Erdélyi országgyűlési emlékek,* IX. 387–388.

tója után ki kell adnunk, az melyek itt benn vadnak azokat esztendő alatt kell restituálnunk. Itt benn is leszen annyi marhája közel, mind Munkácsban. Talám esztendő alatt változhatik jobban az oda fel való állapat; az fejedelemasszony is meghalhat."[75]

Ez utóbbi kíméletlen megjegyzés, amely Brandenburgi Katalin halálával számol, hogy a készpénz adósság kifizetésétől megmeneküljön, nem elegáns, hiszen Rákóczi így is előnyösen zárta le a vagyoni vitát. A levél további részéből azonban az is kiderül, hogy a Katalinnak járó tárgyi örökséggel is trükközni akart, bár az is megfordult a fejében, hogy a fejedelemasszony által elvitt tárgyakból az Erdély elleni háborút fogják finanszírozni:

„... valamik Munkácsban lesznek, azokat kiadjuk, azt mégis kell cselekednünk, de az mely marhái az fejedelemasszonynak itt benn lesznek, azokat esztendő alatt adjuk meg, vagy ha mit azokban elkölténk, vagy elő nem adhatnánk, vagy adni nem akarnánk, az árokat adjuk meg. Azt is az unitus fejedelmekre nézve cselekedtük mivel mi valami derekas ezüst és egyéb drága marhái voltak az fejedelemasszonynak Munkácsban, annak bizony nagyobb része itt benn vagyon, Munkácsban harmad vagy negyed része sincs bizony. Ezeket mi azért végeztük, egy esztendő alatt sok dolog történhetik, császár is meghalhat vagy állapotja változhatik s az fejedelemasszony is meghalhat."[76]

Persze a fejedelem megjegyzése mögött annak a realizálása is húzódhatott, hogy készpénzt előteremteni nagy nehézségeket okozott a korban, s a pataki tiszttartója sem tudta, hogyan fogják összeszedni a szükséges összeget.[77] Néhány nappal később Kőrössy is jelentkezett Konstantinápolyból. A törököknek pontos értesüléseik voltak az özvegy követeléseiről és arra is rákérdeztek, hogy mi történt a vagyonával:

„Annak utánna még azt kérdé, ha volt-e igen nagy kincse Munkácsba. Melyre én azt mondám, hogy pénze nem volt csak tizenhatezer forint is, hanem ruhája feles pénz érő volt; azonkívül ezüstmive valami poharak és mosdók, medenczék és egyéb ezüstmív is, mivel Erdélyből való kiköltözésének előtte félesztendővel Csáki 43 ezer aranyát, azonkívül tallérát is ugyan sokat és az legdrágább öltözetekbe s köves marhákba kezéhez vevén kivitt volt az országból; az több pénzét penig Erdélybe tékozlotta imide amoda el; köves marhájának penig nagy része magánál lévén, elvitte volt. Viszont azt kérdé Kgls uram, hogyha csak anni pénz lehetett-e az. Melyre én azt mondám, hogy különben nincsen, avagy talán még anni sem. Melyet szájával meggúnyolván contemnála."[78]

75 Rákóczi György Kőrössy Istvánnak. Gyulafehérvár, 1633. szeptember 4–5. *Levelek és okiratok I. Rákóczy György,* 124.

76 Uo. 125.

77 Debreczeni Tamás Rákóczi Györgynek. Sárospatak, 1633. szeptember 11. MNL OL MKA E 190 5. d. Nr. 1060.

78 Kőrössy István Rákóczi Györgynek. Konstantinápoly, 1633. szeptember 21. *Levelek és okiratok I. Rákóczy György,* 149–150.

Bármennyire is kisebbíteni próbálta Rákóczi és követe Katalin vagyonát annak a hírnek a terjesztésével, hogy nagy részét elajándékozta, elkótyavetyélte, a fejedelem nem kerülhette el a tárgyak kiszolgáltatását, és ezt a főtárgyaló Sennyei István kancellár is sürgette.[79] Katalin ráadásul meghalni sem akart, így 1633. november 17–18-án sor került a tárgyak átadására. A fejedelemasszony nevében Sennyei Sándor és Melith György a leleszi konvent küldöttei jelenlétében 23 ládányi arany- és ezüstművet, ruházatot, textíliákat, bútorokat, eszközöket, szőnyegeket, kárpitokat vett át Munkácson.[80] A pontosan dokumentált átvételi listában az ötvösművek ismét egy kincstári inventáriumhoz méltó módon, számmal és súllyal együtt szerepelnek, az ekkor átadott ezüstművek összsúlya a lista szerint 1983 márkát és 44 pisetumot tett ki. Ez elmarad az 1633 februárjában mért mennyiségtől, ráadásul ekkor Katalin egyetlen tiszta arany tárgyat sem kapott meg. Mivel az 1633-as listában voltak ilyenek, arra következtethetünk, hogy Rákóczi György a különbözetet „leválasztotta" a restituált tárgyaktól és ezeket biztos helyre szállíttatta: Erdélybe.[81]

Rákóczi György kifogásai: út a második, tokaji megegyezéshez (1636. április)

A szekerek megérkezésekor és a ládák felbontásakor Brandenburgi Katalin nem kis megdöbbenéssel szembesülhetett azzal, hogy az igényeinek csak egy része teljesült: értékes tárgyak kimaradtak a neki küldöttek közül. Ekkorra már tisztában lehetett azzal is, hogy Rákóczi időhúzásra játszik. Feltehetően ennek határozottan hangot is adott, így Katalin megbízottja, Melith György egy hosszú listát állított össze a még hiányzó vagyonelemekről.[82]

1633 decemberében már Gyulafehérváron voltak a Rákóczi által visszatartott ötvöstárgyak. December 19-én a korszak négy legjelentősebb kolozsvári ötvösmesterét – köztük a céhmestert – hívatta a fejedelem, hogy lemérjék azokat a tárgyakat, amelyekről tudottak voltak, hogy az özvegy fejedelemasszony igényt tart rájuk.[83] Ezek nem kis összeget tettek ki, 22 795 forintot. A becsléshez Rákóczi megjegyzéseket fűzött, és négy tételhez is odaírta, hogy azokat nem fogja megadni, inkább pénzt számoljanak el helyettük:

- egy ló alakú és egy tornyos, fedeles, harang alakú aranyos kupa – 1113 forint;
- 24 gyümölcsnek való aranyos csésze – 940 forint;
- az emblematikus Pálffy-serleg – 3000 forint;
- egy rubintos aranypohár – 3200 forint.[84]

Az ekkor lemért ezüst és két aranypohár súlyát alapul véve az ötvösök becsértéket is megállapítottak, a súlyegység alapján számítottak úgynevezett fazonárat. A korban szo-

79 Sennyei István Rákóczi Györgynek. Pozsony, 1633. november 8. MNL OL MKA E 190 5. d. Nr. 984.

80 *Udvartartás és számadáskönyvek,* 278–296.

81 Az ismert lista csak az egyes típusok összsúlyát tartalmazza, az átadáskor azonban minden tárgy mellett szerepel a rá vonatkozó adat.

82 *Udvartartás és számadáskönyvek,* 332–340.

83 Uo. 296–298.

84 Uo. 297.

kásoshoz viszonyítva igen drága, valószínűleg míves darabok lehettek a szóban forgó ötvöstárgyak. A Katalinnak átadott és a Gyulafehérváron lemért súlyadatok összesítésekor azt látjuk, hogy 1633 eleje óta bizony apadt a készlet. Szemre is hiányzott a korábbi aranypoharakból kettő: ezek közül a súlyadatok alapján 1633-ban még bizonyosan megvolt egy további is.

A Rákóczi által engedélyezett tárgyakat még 1633-ban Sárospatakra küldték. Ott Debreczeni Tamás prefektus átvizsgálta a ládák tartalmát, majd a tárházban a hosszú asztalra rakatta őket.[85] 1634 folyamán még többször is érkeztek szállítmányok Munkácsról és Gyulafehérvárról, amelyeket tehát Sárospatakon gyűjtöttek össze, főként ruhák, fegyverek, némi ezüst- és aranymű, sőt, még lovak is.[86] Az újabb hét ládát két alkalommal, 1634. szeptember 28-án és október 16-án Leleszen adták át Sennyei Sándornak és Melith Györgynek,[87] akik már ott a helyszínen csalódással vehették tudomásul, hogy a legértékesebb darabokat ismét visszatartotta a fejedelem. A források között szerencsésen fennmaradt az előbb említett Melith György-féle hiánylista, amelyet Rákóczi György alaposan megjegyzetelt; mind a margón, mind pedig az egyes tételek után látható a szálkás kézírás. A restál (tartozik, marad) és a restituál (megad) között széles skálán sorakoznak a fejedelem állításai: „szemmel se láttam egyiket is"; „nem volt, nem is leltük"; „ennek egyike itt vagyon, másikát hazud az eb szája és az több egyetmást ajándékon adta"; „ezeket elvitte Melith uram"; „mind megvoltak, elvitték ládástól". Tehát Rákóczi kifogásai közé tartoznak, hogy az adott tárgyak hiányoznak, nincsenek ott, elvitték már őket, de van, amikor egyszerűen csak visszautasítja, hogy kiadja. A több száz tétel közül főként az arany- és ezüstművek kiszolgáltatását igyekezett megakadályozni, a bútoroknál, öltözeteknél, egyéb használati eszközöknél kevésbé akadékoskodott.

Brandenburgi Katalin ezúttal sem hagyta annyiban: 1635. november 1-jén Rákóczi ismét arra kényszerült, hogy a „német fejedelem asszony küldte restantiák"-kal foglalkozzon.[88] Most már valamivel rövidebb a lista, de makacsul rajta szerepeltek az aranypoharak, -csészék, -mosdók, -kannák, ezüsttálak. Egy 1000 arany értékű bezoárcsésze sehogy nem akart előkerülni, Rákóczi mellé jegyezte, hogy „talán terra sigillatából, mert soha nem látott senki olyan bezovárt, kiből csésze lött volna. Nem láttuk."[89] Az osztozkodás még 1636-ra is áthúzódott, Katalin személyesen is megjelent, talán, hogy nyomatékosítsa követeléseit. Debreczeni Tamást kérdőre is vonta, aki a találkozójukról beszámolt a fejedelemnek. Virágvasárnap hívatta őt a fejedelemasszony, és megkérdezte, hogy az eperjesi megegyezés szerinti kielégítése mikor és hogyan fog megtörténni. Debreczeni igyekezett megnyugtatni őt, hogy semmit nem visel jobban a szívén Rákóczi György, mint hogy „contentálják őfelségét":

85 *Udvartartás és számadáskönyvek,* 301–303.
86 Uo. 306–310., 321.
87 Uo. 328–332.
88 Uo. 345–350.
89 Uo. 345.

„Most is azért Nagyságod igenis akarja plenarie contentálni őfelségét, pénzzel, jószággal, ígéreten kívül restituálni, az sufficiens quietan[tia] meglévén. Az ígéretet, úgy veszem eszemben, örömest oda hadná, csak hogy az contentatio lehetne készpénzzel; megmondottam, hogy az immár semmiképpen nem lehet, mert ez mostani szükségében Nagyságod is pénz nélkül nem lehet, de esztendő alatt vagy csak fél esztendő alatt is ki igyekezik Nagyságod az jószágokat váltani egyszersmind. Kérdezé, micsoda marhák vannak itt az restitutióra való marhákban; megmondottam, s minthogy úgy kívánná, írva is adtam. Azt mondá, azért jött most maga alá, ha Nagyságod contentálja, maga vigyen fel mindeneket, mert az commissariusok miatt az felvött marhákban is vallott húszezer forint kárt, s Tarcalt mondja, hogy kiváltaná ezen az pénzen."[90]

Ezek után áprilisban, Tokajban megtörtént a megegyezés a két fél között. Az 1636. április 20–22-én kötött egyezség pontosan felsorolja a készpénztartozást, az öltözeteket, az arany- és ezüstmíveket. A következőket ígérte a fejedelem:[91]

- Fogarasért 70 ezer forintot;
- Munkács jövedelmeiért 20 ezer forintot;
- a munkácsi ingóságokért háromezer forintot;
- megadja 10 ezer forintos adósságát;
- megadja a hatezer aranyat;
- ezenkívül kártalanítja Katalint bizonyos elveszett vagy elvett tárgyakért (például egy bokor kócsagtollért és egy patikaládáért) mintegy négyezer forint értékben;
- kiszolgáltatja a még követelt arany- és ezüstműveket, kárpitokat, szőnyegeket és egyebeket.

Ez utóbbiakat az időhúzást mesteri tökélyre fejlesztő Rákóczi 1636. április 24–25-én adatta át Katalin embereinek Leleszen. Csak kevés tárgyat tudott magának és a családjának megőrizni, így a Pálffy-serleget és -kardot sem tarthatta meg.[92] Az említett bezoárcsészét Vay Péter – Katalin korábbi kamarása – Czeglédi Istvánnál látta és ismerte fel, a forrásokból nem tudni, hogy valaha előkerült-e az értékes tárgy.[93] Rákóczi György a pénzbeli tartozásokat készpénzzel és Mád birtokával kívánta kiegyenlíteni. Végül úgy látszik, hogy ugyanekkor, április végén a készpénzkifizetés is végbe ment, a fejedelem 126 ezer forint átadását említi.[94] Mindez – bár óriási anyagi nehézségeket okozhatott neki és a családjának – fontos lépés volt ahhoz, hogy a Magyar Királyság politikusainak a jóindulatát elnyerje az ellenségesen fellépő Bethlen István ellen. Katalin 1637 nyarán még mindig Tokajban időzött, sőt, engedélyt kért, hogy a gyógyi [Algyógyfürdő/Feredőgyógy] fürdők-

90 Debreczeni Tamás Rákóczi Györgynek. Sárospatak, 1636. március 17. MNL OL MKA E 190 8. d. Nr. 1648.

91 „Az felséges Brandenburgi Katharina fejedelem asszony contentatiójáról való computus." [Tokaj, 1636. április 20.] *Udvartartás és számadáskönyvek,* 363., 368–372.

92 A tárgy tehát 1636-ban Katalin tulajdonában volt. Tőle elkerülhetett, mert 1653-ban Pálffy Pál nádor végrendeletében a család elidegeníthetetlen örökségének tette meg apja egykori trófeáját. A zománcozott arany ötvösmű 1940-ben került a család ajándékaként a Magyar Nemzeti Múzeumba.

93 Vay Péter vallomása. Gyulafehérvár, 1636. június 8. *Udvartartás és számadáskönyvek,* 374.

94 1636. május 16. *Levelek és okiratok I. Rákóczy György,* 364.

be mehessen, mert az tesz jót az egészségének.[95] Augusztusban tíz napot töltött ott, és még a fejedelmet is meglátogatta Gyulafehérváron egy ebédre.[96]

Kinek a kincstára? Összegzés

Az Erdélyi Fejedelemség uralkodói választott fejedelmek voltak, akik között ugyan volt családi kapcsolat, de az éppen Katalinnal szemben álló trónkövetelő/utód Rákóczi György volt az első, aki törvényes leszármazottjának adta át a hatalmat. A fejedelmi hatalom elnyerése és biztonságos megtartása szempontjából a fiskális birtokok mellett a fejedelem saját családi birtokai, vagyona is meghatározóak voltak. Az anyagi javak, mindenekelőtt a létező, valós likvid tőke és a kincstári állomány átörökítéséről, egyáltalán létéről is igen kevés tudható. Létezett egy „állami" kincstár, a *fiscus* által kezelt bevételeket – főként különböző készpénzt, de akár nemesfémet, higanyt – tároló tér, trezor mint a fejedelemség gazdasági-pénzügyi életének része. Ahogy a Bethlen Gábor halála előtti összeírásból is látszik, ez nem vált el a kincseket – főként ötvösműveket, díszfegyvereket, drágakövet őrző tárháztól. A kis állam materiális emlékekben – uralkodói jelvényekben és a reprezentációt szolgáló tárgyakban, a rezidencia berendezésében, ábrázolásokban – tovább öröklődő kincsegysége azonban nem intézményesült, az idesorolható tárgyakat a regnáló fejedelem sajátjának, saját szerzeménynek tekintette. A források alapján elmondható, hogy az erdélyi fejedelmek tisztában voltak a személyes és uralkodói reprezentáció követelményeivel, erre igen sokat áldoztak is. Ennek a luxusfogyasztásnak a súlypontjai azonban az egyes fejedelmek alatt máshová estek.

A fejedelmi tárházakban őrzött vagyon – ideszámítva a készpénzt, a nemesfém, drágakő, drága textíliakészleteket, a reprezentáció és a tezaurálás céljára felhalmozott ötvösműveket, ékszereket, fegyvereket, lófelszerelést, házöltözeteket és viseleteket – összetételéről többnyire közvetett forrásokkal rendelkezünk. Bocskai István aranyműveinek (ékszerek és érmek) összeírásán kívül Kemény János és Apafi Mihály javainak inventáriuma ismert. Ezen iratok azonban nem a fejedelmi kincstár állományát tartalmazzák. A Bocskai-féle csonka listáról nemcsak a keltezés és helymegjelölés hiányzik, hanem az eredeti tulajdonos személye is csak a szövegösszefüggésből derül ki.[97] Kemény János mobiliáit majd egy esztendővel a fejedelem halála után vették számba a felesége révén birtokolt szatmári Aranyosmeggyesen.[98] Mindkét lista a tulajdonos saját, személyes tulajdonú tárgyaiként határozza meg a kincseket.

Az 1630–1636-os viták során keletkezett leltárakban kitapinthatók további olyan elemek is, amelyek ugyancsak a fejedelmi magán- és az állami tulajdonnak a tárgyakban

95 Debreczeni Tamás Rákóczi Györgynek. Tokaj, 1637. június 18. MNL OL MKA E 190 9. d. Nr. 2019.

96 Rákóczi György bécsi követének. Gyulafehérvár, 1637. augusztus 27. Uo. 2082.

97 Bocskai István erdélyi fejedelem kincsei. [Kiad. Géresi Kálmán.] *Magyar Történelmi Tár* 3 (1878) 146–153. A leltár kizárólag arany ékszereket és aranyérméket, numismákat tartalmaz.

98 P. Szathmári Károly: Egy magyar fejedelmi kincstár. *Magyar Történelmi Tár* 4 (1881) 763–781. A gazdag állományban ékszerek, igen nagyszámú fegyver és lófelszerelés, női és férfiviselet, szőnyegek és kisebb mennyiségű ezüstmű található.

nehezen szétválasztható voltát jelzik. Az Erdélyi Fejedelemségben nem volt örökletes a fejedelmi/uralkodói regáliák együttese: a kinevezési *adhname* és a szokásos kaftán, a bot (buzogány), a szablya és felszerszámozott ló mindig az aktuális uralkodó számára érkezett saját regália volt. A Munkácson 1631-ben felvett nagy jegyzékben szerepel egy különleges tárgycsoport: „egy veres bársony skofiummal[99] varrott szőnyeg, ahhoz egy király szin[100] atlacz skofiummal varrott superlat, fejedelem czimere rajta [...] 2 öreg szeczell[101] szék." Ugyanebben az iratban leírnak egy bársonnyal, ezüstös prémmel[102] borított szekrényládát, amelyben egy bot, portai kard és egy török zászló is volt.[103] A bársonnyal bevont ládában akár Bethlen, de még inkább Brandenburgi Katalin uralkodói jelvényei lehettek, ezt valószínűsíti, hogy a fejedelemasszony még férje életében megkapta azokat a Portától.[104] A vörös bársony textíliák 1633-ban a Katalinnak átadandó tárgyak között is szerepelnek, de kicsit más leírással: „egy veres bársony skófiummal varrott falra való velum az szegény megholt fejedelem czimere rajta", illetve egy ugyanilyen díszű „asztalra való szőnyeg".[105] A vörös bársony textíliák és a két karosszék – mindegyik Bethlen-címeres – együtt mintha egy trónus kellékei lennének: a trónusok, a mögöttük a falon függő kárpittal *(velum)*. A szintén vörös bársonnyal borított láda is talán ehhez a készlethez tartozott, benne Bethlennek és/vagy Katalinnak a Portáról küldött hatalmi jelvényeivel.

A tárházakban őrzött kincsek, az udvar által használt „kinnjáró" ezüstművek, a rezidenciák felszerelése, berendezési tárgyai között bizonyára létezett a fejedelmi és állami, illetve a fejedelmi és magántulajdon között választóvonal. A *Schatzkammer,* a fejedelmi kincstári tárgyak együttese, az állami tárház, bár nem intézményesült, létezett a két tulajdon szétválasztásának hagyománya. Erre elsősorban közvetett forrásokkal rendelkezünk. Bocskai István végrendeletében a töröktől kapott koronát és kardot „az ország tárházába"/kincstárába rendelte megtartani, a testamentum további részében azonban a tárgyak/kincsek, mobiliák mindig mint saját tulajdon szerepeltek, melyekről szabadon rendelkezett. A Brandenburgi Katalin és I. Rákóczi György közötti későbbi vagyoni viták során is ilyen széljegyzetként tűnt csak fel a „fejedelmi tárház"/kincstár fogalma. Katalin bizonyos kárpitkészletek iránti igényét Rákóczi saját kezű megjegyzéssel látta el: az adott „régi ó selyem szőnyegek egy házra valók, Báthoriak czimere rajta" olyan tárgyak, melyek „még Báthori Gábortól maradt ház öltözet, nincsen semmi közi ahhoz, harmadik vagy negyedik fejedelem idejétől fogva ott áll".[106]

99 Húzott aranyszál, vékony aranydrót, amelyet az alapszövetre fektettek, majd selyemszállal leöltve rögzítettek a minta szerint.

100 Magyarországon és Erdélyben a vörös szín megnevezése.

101 Karfás, háttámlás szék, karosszék.

102 Ezüstszálból, ezüsttel bevont fonálból alakított csipkeszerű díszítmény.

103 Munkács, 1631 körül. *Udvartartás és számadáskönyvek,* 258.

104 Kármán: Egy diplomáciai zsákutca, 35.; Uő: Előremenekülés. A harmincéves háború mint megoldás az Erdélyi Fejedelemség hatalmi válságára. *Korunk* 33 (2022) 54.

105 Sárospatak, 1633. december 22. *Udvartartás és számadáskönyvek,* 299.

106 *Udvartartás és számadáskönyvek,* 348.

A VÁLASZTÓJOG KITERJESZTÉSE ÉS A SZABADKŐMŰVES PÁHOLYOK ÁLLÁSFOGLALÁSA AZ 1905–1906. ÉVI MAGYARORSZÁGI POLITIKAI VÁLSÁG HÓNAPJAIBAN

CSIK TAMÁS

THE EXTENSION OF SUFFRAGE AND THE POSITION OF THE MASONIC LODGES IN THE MONTHS OF THE HUNGARIAN POLITICAL CRISIS OF 1905–1906

The events of the political crisis in Hungary in 1905–1906 made a position on universal suffrage unavoidable for any party or social or political group of the time. The extension of suffrage, as a political issue, was particularly sensitive to the Masonic movement, which considered the struggle for universal suffrage to be one of its most important principled aims, but consciously kept its distance from the world of politics. Thus, conflicting principles were in themselves a source of conflict in the discussions between the Masonic organisations within the Symbolic Grand Lodge of Hungary or between individual members of the Lodge. The more radical Freemasons, advocating openness towards the 'profane world' outside the movement and supporting organisations close to the political world, were often confronted by their more conservative counterparts, who feared a negative perception of the movement as a whole. A unified position on the political issue was ultimately not taken by the Grand Lodge, but attempts were made by representatives of the emerging bourgeois radical movement, primarily Oszkár Jászi, and the Fejérváry government, without parliamentary or mass support, to influence the lodges in accordance with the aims of the world outside the movement. Even if Freemasonry was not able to significantly influence events in political life during the months of crisis, and basically neither the bourgeois radicals nor the government achieved their goals among lodge members, the fear of negative perception by a part of public opinion was real. The Constitution *[Alkotmány],* a newspaper close to the People's Party, which represented the neoconservative tendency, regularly brought out the thoroughly reinterpreted and exaggeratedly presented in terms of importance, relationship between political life and the Masonic lodges.

Keywords: universal suffrage, Freemasonry, crisis, civil radicals, Fejérváry government, Constitution *[Alkotmány]*

Csik Tamás, segédlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára.

A magyarországi választói jog kiterjesztésének kérdése a 20. század elején és a politikai válság előzményei

A választójog nagyarányú kiterjesztésének ügye a 20. század elejére vált országos szintű politikai kérdéssé. Míg korábban, a képviselőházi csoportok – a korabeli értelemben vett pártok – elsősorban a választási visszaélésekkel, törvénysértésekkel szembeni küzdelemre helyezték a hangsúlyt, azonban az ezek feletti bíráskodás ügyét részben rendező és a választójogi szabályozást általában is kiegészítő, 1899. évi XV. törvényt követően már előtérbe került a jogkiterjesztés kérdése is.[1] Előbbi törvénytől sokan nemcsak tisztább választásokat reméltek, hanem egy teljesen új szabályozás előfutárát is látták benne.

Mint minden más politikai kérdés esetében, a választási reformról való vitákat is befolyásolták azok a századfordulós társadalmi és politikai válságjelenségek, amelyek közé a szakirodalom a dualista politikai rendszert alapvetően elfogadó hatvanhetes és azt a nagyobb függetlenség irányában tágítani akaró negyvennyolcas politikai tömörülések közötti ellentét kiéleződését, a nemzetiségek politikai autonómiatörekvéseinek láthatóbb formában való megjelenését vagy radikálisabbá válását, az agrárius-merkantil ellentét élmélyülését, a munkásmozgalmi és polgári demokratikus követelések határozottabb formában való megjelenését, a magyar–horvát államjogi kapcsolat megromlását, az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai helyzetének megváltozását, a földkérdés és más szociális problémák súlyának növekedését vagy éppen a keresztény–zsidó ellentét társadalmi szintű megnyilvánulását sorolta.[2] A századfordulót követő első jelentősebb politikai válság a közjogi kérdésként is említett, hatvanhetes–negyvennyolcas ellentéthez volt köthető. Az 1903-as krízis az osztrák és a magyar birodalomfél között megállapított közös költségnek, az úgynevezett kvótának Magyarország számára kedvezőtlen emeléséből (31,20%-ról 34,20%-ra), illetve a Ferenc József részéről egyre határozottabban sürgetett, hadseregfejlesztéséhez kapcsolódó pénzösszeg megszavazására irányuló, kormánypárti törekvésből következett. Miután a képviselőház függetlenségi párti ellenzéke válaszul olyan követelésekkel állt elő – magyar szimbólumok használata, magyar szolgálati és vezényleti nyelv nagyobb szerepe a Monarchia közös hadseregében –, melyekhez a haderő egységét féltő uralkodó semmilyen körülmények között nem járult hozzá, az ellenzék

1 A dualista kor választójogi alapjait az 1848. évi magyarországi V., illetve az ugyanezen évi, erdélyi II. törvénycikk rakta le. Később ugyan az 1874. évi XXXIII. törvény több tekintetben változást hozott (pl. adóalapú cenzus, nyílt szavazás), azonban a 20 éven felüli férfiakra vonatkozó, vagyoni és műveltségi cenzusokhoz kötött választójog az egész dualista korszakban megmaradt. Még a választói névjegyzékek összeállításának/kiigazításának és magának a választási eljárásnak a részletesebb szabályozására is évtizedekig kellett várni. Az 1899. évi XV. törvényben nemcsak előbbire került sor, hanem a visszaélésgyanús esetekkel kapcsolatos bíráskodási eljárás szabályozására is. Vö. Ruszoly József: *A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1948*. Bp., 1980.; Szivák Imre: *Országgyűlési képviselőválasztás és Curiai bíráskodás codexe*. Bp., 1901.

2 *Magyarország története*. I–VIII/1–2. Főszerk. Kovács Endre. Bp., 1976–1989. VII/1. 149–235.; *Magyarország története a 19. században*. Szerk. Gergely András. Bp., 1998. (Osiris Tankönyvek) 417–418.; Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp., 1999. 68.

obstrukcióba kezdett. A politikai válság végül Széll Kálmán miniszterelnök lemondásához vezetett 1903 nyarán.[3]

A szinte állandósuló politikai válság, illetve ezen belül a képviselőház működését ellehetetlenítő ellenzéki obstrukció felszámolására végül gróf Tisza István vállalkozott miniszterelnökként. Az erre irányuló sikertelen kísérleteket követően a kormányfő döntő lépésre szánta el magát: egy, az eljárási szokáson alapuló trükkel próbálta a képviselőházzal megszavaztatni az érvényben lévő házszabályok módosítását 1904. november 18-án, hogy így korlátozhassa az ellenzék obstrukciós lehetőségeit. Ezt követően már a teljes ellenzéki oldal egységbe tömörült Tisza politikája ellen, a hatvanhetes és negyvennyolcas politikusokat is magában foglaló koalíció végképp lehetetlenné tette a törvényhozás további működését.[4] A kormány javaslatára Ferenc József feloszlatta az országgyűlést, és új választásokat írtak ki.

Az 1905-ös választásokon megtörtént, amire addig nem volt példa: megbukott a harminc éve kormányzó Szabadelvű Párt. Azonban a többséget szerző ellenzéki koalíció a Monarchia államjogi egységét lazítani kívánó, elsősorban a közös hadsereget érintő követelései miatt nem alakíthatott kormányt. Az uralkodó 1905 nyarán parlamenten kívüli politikusokból nevezte ki az új kabinet tagjait báró Fejérváry Géza, a darabont testőrség addigi parancsnokának vezetésével. Az ideiglenesnek szánt kormány célja kezdetben még nem is volt más, mint az ellenzékkel való megállapodás, ami egyben a koalíció programfeladásra való kényszerítését is jelentette. A sikertelen egyeztetéseket követően azonban már önálló politikába kezdett a parlamenti és a tömegtámogatást is nélkülöző kormány, amikor belügyminisztere, Kristóffy József személyes véleményként támogatóan nyilatkozott az általános választójogról egy őt felkereső szociáldemokrata munkásküldöttségnek 1905 júliusának végén. A tervbe vett, minden 24 éven felüli, írni-olvasni tudó férfinak szavazati jogot adó kormányzati elképzelés célja részben a tömegek támogatásának megnyerése volt a kabinet számára, de azzal is számoltak, hogy hosszabb távon akár a sok nehézséget okozó közjogi kérdéseket is ki lehetne szorítani a parlamenti politika világából. A Fejérváry-kormány a reformot támogatók körének szélesítése miatt segítette a nyár végén létrehozott Általános Titkos Választójog Ligájának működését is, melyhez számos szociáldemokrata, radikális demokrata vagy egyszerűen csak reformpárti értelmiségi csatlakozott.[5] Más oldalról, az önálló politikai célokat szolgáló programadást követően a koalíciós pártok és a kor-

3 Lásd Csapó Csaba: A miniszterelnök. Válság után Széll-csend, Széll-csend után válság. In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Szerk. ifj. Bertényi Iván. Bp., 2013.

4 A koalíciós pártok közül a hatvanhetes oldalhoz tartozott ifjabb gróf Andrássy Gyula, a kormányzó Szabadelvű Pártból távozó „disszidensek" élén (az 1905-ös választások után Alkotmánypárt), valamint az újkonzervatív irányzatot követő Néppárt. Az ellenzéki pártok közül viszont a Kossuth Ferenc vezette Függetlenségi és 48-as Pártnak volt a legnagyobb tömegbázisa, ők adták a legtöbb ellenzéki képviselőt. 1905 januárjában hozzájuk csatlakozott az addig hatvanhetes, konzervatív, ellenzéki politikát folytató Nemzeti Párt is gróf Apponyi Albert vezetésével. Bár 1906-ban megváltak az ellenzéki pártszövetségtől, 1905-ben még báró Bánffy Dezső Új Pártja és Vázsonyi Vilmos Országos Demokrata Pártja is a koalícióhoz tartozott.

5 Az Általános Titkos Választójog Ligájának alakulásakor kiadott felhívását többek között Apáthy István, Barabás Béla, Dési Géza, Diner-Dénes József, Gratz Gusztáv, Jászi Oszkár, Mártonfy Márton, Pikler Gyula, Somló Bódog, Ugron Gábor, Vázsonyi Vilmos, Vészi József és Wolfner Pál írták alá. Az általános titkos választójog ligája. *Huszadik Század* 6 (1905) 2. sz. 249–251.

mány közti kompromisszumos megegyezésre már kevés esély maradt. Miközben a törvényhatóságok jelentős része még az önkéntes adófizetést, újoncok kiállítását is megtagadta, a kabinet az állami juttatások megvonásával, adminisztratív intézkedésekkel próbálta jobb belátásra bírni őket. A megállapodásra esélyt nem látván, Ferenc József a kormány javaslatára feloszlatta az országgyűlést 1906. február 18-án, méghozzá anélkül, hogy új választásokat írt volna ki. Mindez azt is jelentette, hogy vagy három hónapon belül megegyezés születik az ellenzékkel és kiírják a választásokat, hogy az 1848. évi IV. törvénycikk 5. §-a szerint megalakulhasson az új országgyűlés, vagy olyan hatalom kerül az ország élére, amely kizárólag rendeletekkel, abszolutista módon kormányoz. A törvényes hatalomgyakorlást megkérdőjelező állapotok nemcsak a kormány számára jelentettek kényszerhelyzetet, hanem a koalíciós ellenzék is hajlott már a megegyezésre, az őket támogató megyék és városok ellenállása egyre gyengült, a törvényhatóságok anyagi erőforrásai kimerülőben voltak.

Váratlanul, alig néhány nap alatt született meg 1906. április 8-án a megegyezés az uralkodó és az ellenzéki pártok között. Az „áprilisi paktum" szerint az ellenzék átmenetileg felfüggesztette közjogi programjának problémás részeit a kormányalakításért cserébe, gyakorlatilag feladta azokat. A megállapodás utolsó pontjaként a koalíciós kormány még azt is vállalta, hogy új választójogi törvényt alkot, méghozzá legalább olyan széles alapon, mint a korábbi, Fejérváry-kabinet tervezte.[6]

Szabadkőműves szervezetek a századelőn

A szabadkőműves mozgalom 20. század eleji céljai lényegében saját történelmi hagyományain alapultak. Bár a német nyelvterületről Magyarországra átterjedő mozgalom már korábban is kísérletezett páholyalapítással (1869-ben alakult az első magyar nyelvű szervezet), azonban a később állandó keretet nyújtó Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy csak 1886-ban jött létre a korábbi Nagy Oriens Nagypáholy és a Magyarországi Jánosrendi Nagypáholy egyesülésével.[7] A jellemzően vagyonosabb, polgári rétegek által látogatott

6 Az 1905–1906. évi kormányzati válsággal kapcsolatos, alapvető politikatörténeti összefoglalóhoz lásd Dolmányos István: *A koalíció az 1905—1906. évi kormányzati válság idején*. Bp., 1976. A megállapodás szerint az új kormány nem hozhatta szóba a közös hadsereg vezényleti és szolgálati nyelvére vonatkozó követeléseket, cserébe egy formális kormánynyilatkozatban elismerték a nemzet alkotmányos jogait. Az 1905–1906-os évre vonatkozó rendes újoncjutalékot és költségvetést meg kellett szavazniuk a koalíciós pártoknak, de az újonclétszám felemelésére majd csak a következő kormányok alatt kerülhetett sor. A kabinetnek vállalnia kellett azt is, hogy a Fejérváry-kormány által kötött kereskedelmi szerződéseket törvénybe iktatja, és megköti a soron következő gazdasági kiegyezést Ausztriával (ha ez nem sikerülne, akkor az érvényben lévő gazdasági kiegyezés az előbbi szerződések lejártáig fennmarad). A kormánynak Horvátországgal is meg kellett kötnie a gazdasági kiegyezést. Bár a hatalomra kerülők hozhattak elvi, politikai határozatot a Tisza- és Fejérváry-kabinet elítéléséről, a korábbi miniszterekre nem lehetett büntetőjogilag felelősségre vonni hivatali tevékenységük miatt. A kormány feladata lett az általános választójog megvalósítása is legalább olyan széles alapon, mint ahogy a Fejérváry-kormány tervezte. A megállapodás szövegét közli Kristóffy József: *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926.* Bp., 1928. 357.

7 *A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy alkotmánya*. Bp., 1903. 1. Berényi Zsuzsanna Ágnes munkájában a Magyarországi Jánosrendi Nagypáholy Magyarország Szimbolikus Nagypáholya néven szerepel. Berényi Zsuzsanna Ágnes: *A szabadkőművesség kézikönyve*. Bp., 2001. 138.

páholyok összességében majd minden demokrata és progresszív törekvést támogattak (például általában vett szabadságjogok kiterjesztése, általános választójog, ingyenes népoktatás, egyház és állam teljesebb mértékű szétválasztása), de néhányuk még a szocialista célok egy részét is elfogadhatónak tartotta. Részben az előbbiekből is következett, hogy a 20. század elején már számolni kellett a sokféle célból és a megvalósításukkal kapcsolatos eltérő elképzelésből fakadó, mozgalmon belüli ellentétekkel. Míg a páholyok jelentősebb része a konzervatívabb, de ugyanúgy progresszív célokat képviselő szabadkőműves szervezetek közé tartozott, addig a velük gyakran vitába keveredő radikális szervezetek inkább a minél gyorsabb és nagyobb léptékű haladást szorgalmazták. A páholytagok egymástól gyökeresen eltérő politikai nézeteit jól illusztrálja, hogy Ady Endre, Kunfi Zsigmond és Pogány József hosszabb-rövidebb ideig ugyanúgy szabadkőműves volt, mint Hock János, Szabolcska Mihály vagy Vázsonyi Vilmos. Az 1918-ban már 126 páholylyal és 13 000 taggal rendelkező szabadkőműves mozgalom fejlődésének végül az 1920 utáni időszak vetett véget. A Monarchia összeomlását követően, a megváltozott politikai viszonyok között a Nagypáholy már nem kezdhette újra működését.[8]

Maga a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy kifejezetten politikamentes szervezetként hivatkozott magára 1903-ban kiadott alapszabályában. Az ebben megfogalmazott elvek nemcsak a tagok számára szabtak irányt mindennapi tevékenységükhöz, hanem a páholyok működésének vizsgálatánál is kulcskérdésnek tekinthetők. „A szabadkőművesség filozofikus, filantropikus és progresszív intézmény. Célja a közerkölcsiség, művelődés és felebaráti szeretet terjesztése és a jótékonyság gyakorlása. A szabadkőművesség kizár köréből minden politikai és vallási kérdést és tagjait a hazai törvények tiszteletben tartására kötelezi."[9] Az általános érvénnyel megfogalmazott alapvetés egy olyan politikai válság közepette, amely éppen az egyik legfontosabb szabadkőműves célt, az általános választójog megvalósítását helyezte előtérbe, szinte megkerülhetetlenné tette a komolyabb vitákat a mozgalmon belül. Milyen legyen a páholyok viszonya a parlamenten kívüli kormány választójogi tervéhez? Támogassák vagy távolságot tartsanak a kabinet és számos páholytag által is támogatott Általános Titkos Választójog Ligájától? Leginkább ezek a kérdések merültek fel a szabadkőműves összejöveteleken, miközben egyre gyakrabban került elő a páholyélet és a politika általában vett viszonya is.

Szabadkőműves páholyok és a választójogi reform kérdése

Az 1870-es években alapított, nagyváradi László Király Páholy volt a legkorábban megalakult radikális szemléletű szabadkőműves szervezet, de a fővárosban az 1887-ben alakult Demokrácia Páholy volt a nagyobb léptékű és gyorsabb haladást szorgalmazó szabadkő-

8 A szabadkőművesség 20. század eleji történetéhez lásd Berényi Zsuzsanna Ágnes: *Budapest és a szabadkőművesség*. Bp., 2005.; Uő: *A szabadkőművesség kézikönyve,* 138–156.; Uő: *Szabadkőműves páholyok Budapesten*. Bp., 2006.; L. Nagy Zsuzsa: *Szabadkőművesek*. Bp., 1988. (Akadémiai Kiadó) 7–57.

9 *A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy alkotmánya*. Bp., 1903. 1.

művesek gyűjtőhelye.[10] Ha megvizsgáljuk a páholy tagságának összetételét, lényegében ugyanazt látjuk, mint általában a szabadkőművességen belül: nem lehet egységes eszmei irányzatot felfedezni köztük és társadalmi tekintetben is eltérő rétegekből verbuválódtak. Volt olyan, aki a főváros törvényhatósági bizottságának tagja volt, mint Feleki Béla, aki a Társadalomtudományi Társaságra építve egy külön szervezet alapítását javasolta a szabadkőműves tanok terjesztéséhez azok számára, akik nem lehetnek páholytagok. Soltész Adolf neve is ismert lehet, aki az Országos Iparegyesület igazgatója volt, és az országgyűlési képviselő páholytagok mozgósítását indítványozta a támogatók körének bővítése érdekében.[11] Ugyanakkor a Társadalomtudományi Társaság és a *Huszadik Század* folyóirat körül szerveződő, eszmeileg szintén sokszínű radikális demokrata mozgalomhoz közel álló szabadkőműves, Székely Imre nyitottnak mutatkozott a kifelé nyitásban, így a páholy 1905. október 2-i összejövetelén határozottan kiállt az Általános Titkos Választójog Ligájának támogatása mellett. Mint mondta, fontos lenne összefogni a legszélesebb körű jogkiterjesztés híveit egy olyan szervezetben, melyben a szabadkőművesek irányadó szerepet vállalnak, és hozzájárulnak az általános választójog eszméjének terjesztéséhez. Székely javaslatára egy bizottság felállításáról döntöttek a páholytagok, mely rövid időn belül javaslatot tesz a választójogi ligával való viszony tárgyában.[12]

Ez a testület hamarosan egy körlevél kiadását javasolta, amelyben nemcsak a Demokrácia, hanem más páholyok tagjaitól is kérték az Általános Titkos Választójog Ligájának erkölcsi és anyagi támogatását. Ugyanakkor a választójogi kérdés körüli felfokozott, indulatokkal teli légkört jelzi, hogy a felhívás tervezetében szintén felhívták a figyelmet a túlfűtött hangulat csillapításának és a kérdés tárgyilagos megvitatásának szükségességére, amelyet maguk is igyekeznek elősegíteni.[13] Mint a Demokrácia Páholy 1905. évi munkájáról készült összefoglaló jelentéséből kiderül, a képviselői mandátummal is rendelkező tagok tudatában voltak annak, hogy „bár mindenki [minden országgyűlési képviselő – Cs. T.] elismeri a választójog kiterjesztésének szükségességét, az általános választójogot speciális magyar viszonyaink között senki sem meri igazán követelni."

10 Berényi: *A szabadkőművesség kézikönyve,* 241.; Berényi: *Szabadkőműves páholyok Budapesten,* 161–162.

11 Szabadkőműves szervezetek. Páholymunkáról felvett jegyzőkönyvek. 1905. március 13., 1905. március 20. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= HU MNL OL) P. 1106-11.-e.

12 Demokrácia Páholy. Páholymunkáról felvett jegyzőkönyv. 1905. október 2. HU MNL OL P. 1106-11.-e. fol. 213–214. Ha sorra vesszük a *Huszadik Század*ba publikálók személyét és a Társadalomtudományi Társaság tagságát a politikai válság hónapjaiban, észrevehető a leginkább reformer értelmiséginek nevezhető csoport világnézeti szempontból meglehetősen változatos összetétele. Ugyanakkor már korábban, a Társadalomtudományi Társaságon belül, a társadalmi fejlődés irányáról folytatott 1904-es vita során is megfigyelhető volt a polgári radikálisnak nevezett csoport (pl. Harkányi Ede, Jászi Oszkár, Kégl János, ifj. Leopold Lajos, Madzsar József, Wildner Ödön, Zigány Zoltán) és a szabadelvű kormányokhoz közel álló, de reformszellemű liberálisok közötti véleménykülönbség (pl. Gratz Gusztáv, Hegedűs Lóránt, Wolfner Pál). Így az esemény hozzájárult a választóvonalak tisztázásához is. A társadalmi fejlődés iránya. *Huszadik Század* 5 (1904) 1. sz. 165–195., 245–288.; Mucsi Ferenc: A polgári radikalizmus politikai programjának kialakulása Magyarországon. *Múltunk* 4 (1998) 116–117.; Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A „Huszadik Század" társadalomszemlélete (1900–1907).* Bp., 1990. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 112) 101–102.

13 Demokrácia Páholy. Páholymunkáról felvett jegyzőkönyv. 1905. október 16. HU MNL OL P. 1106-11.-e. fol. 229.

Az általános választójog ellenzőinek jól ismert érvei és annak lehetséges alternatívái szintén előkerültek a páholybizottság javaslatainak tárgyalásakor: a titkos szavazat a gyengeség jele, inkább csak a városokban legyen általános választójog, veszélyes lenne a magyarság számára jelen kulturális viszonyok mellett, csak jogkiterjesztés legyen a cenzus egységesítésével. Végül azonban a Demokrácia Páholy az Általános Titkos Választójog Ligájának támogatása mellett döntött, mivel minden működési nehézsége ellenére a tagok fontosnak tartották a szervezetet a közvélemény megnyerésének szempontjából.[14]

Nemcsak a szabadkőműves páholyok reagáltak érzékenyen a politikai válság történéseire, hanem a mozgalmon kívülről is kísérletet tettek előbbiek befolyásolására. A források nem utalnak egyértelműen a polgári radikális mozgalom egyik vezéralakja, az ekkor még nem páholytag Jászi Oszkár és Székely Imre közvetlen kapcsolatára a választójogi liga támogatása kapcsán, azonban előbbi egy Somló Bódognak írt levélben kifejezetten „szocialista" páholy alapításáról írt 1905. szeptember 27-én, ahol a *Népszava,* a *Huszadik Század* és a Társadalomtudományi Társaság körei is találkozhatnának. A levélíró szerint így a polgárság körében korábbi tekintélyét lassan elvesztő szabadkőműves mozgalom ismét visszaszerezhetné régi fényét, amennyiben vezető szerepet vállalhatna a szocialista eszmék képviseletében. Alapító tagként Jászi – magán kívül – elsősorban a levél címzettjére, Somló Bódogra, Kégl Jánosra, Madzsar Józsefre, Méray-Horváth Károlyra, esetleg Wildner Ödönre és Garami Ernőre gondolt.[15] A páholyalapítási tervvel kapcsolatos levél annyiban kiegészítésre szorul, hogy Jászi Oszkár valójában egy olyan eszmei „szocializmusra" gondolt ekkor, amellyel a „hazafiság" összeegyeztethető, amennyiben előbbin a hasznos munkából élők javát szolgáló, észszerűbb termelési és fogyasztási rendszert értjük, az utóbbin pedig egy egész népet átfogó közös eszmét, amely a jogegyenlőség elve alapján a mindenki számára elérhető nagyobb boldogság felé vezet.[16] A kezdeményező célja tehát nem valamiféle eszmei azonosulás volt a mozgalommal, hanem olyan szervezeti keret kialakítása, amelyen belül az egyébként eltérő nézetű, progresszív tagok tevékenysége összehangolható lenne az éppen formálódó polgári radikális mozgalom céljaival. A Jászi Oszkár egész pályája során tetten érhető, nemzeti és haladó gondolat összhangba hozásának vágya figyelhető meg a páholyalapítás elképzelése kapcsán, amely egyben az aktuális politikai helyzetből is következett.

A sem országgyűlési, sem jelentősebb társadalmi támogatottsággal nem rendelkező „darabont-kormánytól" való távolságtartás fontos szempont lehetett a szabadkőművességhez való közeledésben, amely a formálódó polgári radikális csoportnak a kabinet által támogatott választójogi ligától való távolodását is jelentette 1905 szeptemberétől.

14 Magyarországi Symbolikus Nagypáholy. A Demokrácia Páholy évi jelentése. 1906. január 12. HU MNL OL P. 1083-I.-38.-XLV.-1901–1919. fol. 7–15.

15 *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Összeáll., jegyz. Litván György – Varga F. János. Bp., 1991. 116.; Litván György: *Jászi Oszkár*. Bp., 2003. 55. Berényi Zsuzsanna Ágnesnek a fontosabb budapesti páholytagok adatait összefoglaló munkája egyedül Madzsar Józsefet említi a fentiek közül, aki 1905. június 26-án jelentkezett a budapesti Neuschloss Páholyba. Maga Jászi Oszkár is csak később, 1906. március 19-én lett a Demokrácia Páholy tagja. Berényi: *Budapest és a szabadkőművesség,* 197., 221–222.

16 Jászi Oszkár: Szocializmus és hazafiság. *Huszadik Század* 6 (1905) 1. sz. 1–11.

Székely Imre 1905-ban már a Demokrácia Páholy helyettes főmestere volt, és a következő év áprilisában, a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy éves nagygyűlésén szintén javasolta olyan szocialista páholyok létrehozását, amelyek bázisai lehetnének a kis- és középpolgárság, illetve a radikális értelmiség összefogásának, azonban az időbeli eltérés és Jászi Oszkár változó politikai elképzelései nem igazolják a két kezdeményezés közötti közvetlen kapcsolatot. Jászi 1905 októberében már a kormány által alapítani tervezett Haladó Pártba való lehetséges belépésről vagy önálló párt alapításáról írt.[17]

Ennek alapján kettős kép bontakozik ki a polgári radikális értelmiségiek és a szabadkőművesség ekkori kapcsolatáról. Az előbbiek egyrészt aktívan részt vettek a választójogi liga alapításában, de stabilabb és a politikai hatalom ekkori birtokosaitól függetlenebb szervezeti keretet kerestek tevékenységükhöz, miközben a kormány által felvetett választójogi reform hatására a radikálisabb szemléletű szabadkőművesek fővárosi központjának tekinthető Demokrácia Páholy tagjainak egy része is nyitni kívánt a szélesebb értelemben vett közéleti tevékenység irányába, mialatt megjelentek a páholyon belüli kritikus hangok is.

A radikális szemléletű páholytagok növekvő agitációja természetesen feszültséget szült a mozgalmon belül. Egyre gyakrabban vált vitatémává az általános választójog melletti legfelsőbb szintű állásfoglalás a nagypáholy szövetségtanácsi ülésein 1905 végétől. A Reform Páholy részéről például azzal érveltek, hogy a legszélesebb körű jogkiterjesztést már régebb óta támogatja a mozgalom, mint ahogy az a politikai élet egyik központi kérdésévé vált volna, ezért a nyílt kiállás mellette önmagában még nem jelentené a kormány és ellenzéke közötti vitába való bekapcsolódást. A másik oldal álláspontját leginkább a Comenius Páholy erősítette. A szabadkőműves elvekhez ragaszkodó, de az egységes támogató állásfoglalást időszerűtlennek tartó vélemény szerint az egész mozgalom nevében tett nyilatkozat adott viszonyok között könnyen ellenük fordíthatná a közvéleményt, amely már így is egymást kizárónak véli az általános választójog és a nemzeti ügy támogatását. A páholy javaslata szerint így fontos lenne egy olyan nyilatkozat kiadása, amely helyesli az általános, titkos, közvetlen választójog eszméjét a társadalmi és kulturális haladás szempontjából, azonban politikamentes mozgalomként ugyanúgy szükségesnek tartja a választójogi propaganda időleges mellőzését, természetesen a tagok egyéni, közéleti véleményformálási jogának érintetlenül hagyása mellett.[18] A Galilei, a Hungária, illetve a Pannónia Páholyok azonban bármilyen egységes állásfoglalás kiadását elvetették, jóformán mindannyian a politikai viszonyokból következő, sajtó által gerjesztett közhangulatra hivatkoztak, amely akár a szabadkőművesség egésze ellen is fordulhat egy nyilvános és az egész mozgalom nevében tett állásfoglalás esetén.[19]

17 Magyarországi Symbolikus Nagypáholy. Közgyűlési jegyzőkönyv. 1906. április 7–8. HU MNL OL P. 1083-I.-9. fol. 17–20. Jászi Oszkár szintén Somló Bódognak írt, 1905. október 18-i levelében már a Fejérváry-kormány által tervbe vett Haladó Pártba való belépésről írt, amennyiben Kristóffy József belügyminiszter valóban meg szeretné valósítani az általános választójogot. Ellenkező esetben azonban Jászi egy önálló radikális párt alapítását tűzte ki célul. *Jászi Oszkár válogatott levelei,* 119.

18 Magyarországi Symbolikus Nagypáholy. Szövetségtanácsi ülés jegyzőkönyve. 1905. november 1. HU MNL OL P. 1083-I.-3.-1905.

19 Előbb a Galilei Páholy jelezte a Nagypáholy felé 1905. november 21-én, hogy mivel a sajtóban egyre több hír lát napvilágot a szabadkőművesség politikai aktivitásáról, érdemes lenne ezeket legfelsőbb szinten is

Még ha nyilvánosan nem is foglaltak állást a kérdésben, a nagypáholy vezetői érzékelték az egyre növekvő feszültséget, mely az általános választójog támogatása és a közéleti aktivitás kérdésében alakult ki. Az ő szempontjaikra világít rá az a feltehetően Mártonffy Márton, a Szimbolikus Nagypáholy helyettes nagymestere által, valószínűleg Bakonyi Kálmán főtitkárnak írt 1905. november 21-i levél, amelyben a levélíró Apponyi Albert kolozsvári és Bánffy Dezső nyíregyházi beszédére hívta fel a figyelmet. Mint Mártonffy megjegyezte, az egész mozgalom sikerként könyvelheti el az általános választójog melletti nyilatkozatokat, így jelen helyzetben nem szükséges határozottan fellépni a további agitáció érdekében, a szabadkőművesség szerepe a jövőben már csak az ígéretek kikényszerítésére korlátozódik. Így a levélíró szerint a nagypáholy részéről nem is lenne tanácsos olyan nyilatkozatot tenni, melynek révén a politikai tevékenység folytatásának gyanújába keverednek, és jobb lenne az egyes páholyok egységes állásfoglalást követelő beadványait mellőzni, illetve felhívni figyelmüket a hazafias szempontokra.20 A szövetségtanács végül egy nyilatkozat kiadásáról döntött 1905. november 25-én, melyben egyik politikai oldal támogatását sem vállalta. Eszerint a szabadkőművesség továbbra is az emberi jogok, a jogegyenlőség és a teljes népszabadság kiterjesztéséért küzd, de ennek módját minden páholy maga döntheti el. Mindez azonban nem jelenthet valamiféle hivatalos álláspontot terjesztő politikai tevékenységet sem a szövetség, sem a páholyok, sem az egyes tagok részéről, bár az egyéni véleményalkotás szabadságát természetesen továbbra is fenntartották.21 A szövetségtanácsi határozatot követő nap maga a nagymester,

cáfolni. Más tekintetben pedig az egész mozgalom nevében tett, általános választójog melletti határozott állásfoglalás kifejezetten káros lenne, mivel jelenleg túlságosan is a politikai élet központjába került a kérdés. Magyarországi Symbolikus Nagypáholy. A Galilei Páholy levele a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholynak. 1905. november 22. HU MNL OL P. 1083-I.-38.-XII.-1886–1906. A Pannónia Páholy nevében annak főmestere, Weiss Ignác írt a szövetségtanácsnak. A levél szerint a választójogi reform csak politikai úton valósítható meg, és ha a képviselőház napirendre tűzné a kérdést, akkor a Nagypáholy állásfoglalásából sem következnének súlyos problémák. A helyzet azonban az, hogy az országgyűlési többség jelenleg erre nem hajlandó, és a sajtó is mindenkit gyaláz, aki a lapokban megjelenetektől eltérő álláspontot képvisel. Így az egységes állásfoglalás nem szolgálná a mozgalom érdekét. Magyarországi Symbolikus Nagypáholy. Weiss Ignác, a Pannónia Nagypáholy főmesterének levele a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy Szövetségtanácsának. 1905. november 27. HU MNL OL P. 1083-I.-38.-CXXVIII.-1905–1906. A Hungária Páholy állásfoglalása áttételesen utalt a Demokrácia Páholy november 20-i határozatára, amely szerint valóban helyes, ha a napi politikát kizárják a mozgalmi életből, azonban ezt el kell különíteni a társadalmi aktivitástól, mely szabadon támogathatja a nemzeti (ellenzéki) oldalt vagy az emberi jogok kiterjesztését az általános, titkos választójog propagálásával. Demokrácia Páholy. Páholymunkáról felvett jegyzőkönyv. 1905. november 20. HU MNL OL P. 1106-11.-e fol. 238.

20 Magyarországi Symbolikus Nagypáholy. [Mártonffy?] Márton levele [Bakonyi?] Kálmánnak. 1905. november 21. HU MNL OL P. 1083-I.-38.-CXXVII.-1891–1908. A Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy nagymestereinek iratai alapján Mártonffy Márton ekkor a helyettes nagymesteri tisztet, illetve a később szintén helyettes nagymester Bakonyi Kálmán a főtitkári posztot töltötte be. Berényi: *Budapest és a szabadkőművesség,* 138. Bánffy Dezső a Szabolcs vármegyei Új Párt alapításakor elmondott, 1905. november 19-i beszédében egyértelműen kiállt az általános, titkos, községenkénti választójog mellett. Ugyanezen a napon Apponyi Albert is beszédet tartott Kolozsvárott az erdélyi törvényhatóságok ellenzéki koalíciót támogató bizottságainak ülésén. Bár a tudósítás szerint Apponyi nem beszélt a jogkiterjesztés konkrét formájáról, arról azonban igen, hogy az „egész magyar népet" be akarják vonni az alkotmányos jogokkal rendelkezők körébe. Beszédek napja. *Az Újság* 1905. november 20. 1–3.

21 Magyarországi Symbolikus Nagypáholy. Szövetségtanácsi ülés jegyzőkönyve. 1905. november 25. HU MNL OL P. 1083-I.-3.-1905.

Joannovics György írt levelet feltehetően szintén Bakonyi Kálmánnak. Azon kívül, hogy előbbi „a Nagy Kőmíves" áldását kérte a címzettre, jóváhagyta a nyilatkozat lapokban való közzétételét, és megelégedettségét fejezte ki, hogy így a páholytagok a „helyes úton" maradhattak.[22]

A mozgalmon belüli ellentéteket jó eséllyel csak fokozta, hogy Kristóffy belügyminiszter kifejezetten kereste is a kapcsolatot Mártonffy helyettes nagymesterrel annak reményében, hogy a páholyok a kormány számára kedvező hatást gyakorolnak majd a városi polgárságra egy választáson. Kristóffy József elképzelései szerint a szabadkőművesek, a szociáldemokraták, a nemzetiségek és a parasztság politikai mozgalmainak támogatásával akár 150-180 képviselő is bekerülhetne a törvényhozásba, akik a Függetlenségi és 48-as Párt általános választójogot támogató tagjaival egy új kormány támaszai lehetnének.[23] A kormányzat lehetséges céljaitól függetlenül azonban a határozott választójogi állásfoglalást szorgalmazó szabadkőműveseknek saját szempontjaik is voltak, és inkább a kedvezőnek gondolt politikai helyzetet akarták kihasználni az egyik legfontosabb elvi cél, az általános választójog megvalósításához. A források nem utalnak egyértelműen az őket ért, tevékenységüket nagyban befolyásoló kormányzati befolyásra. A szabadkőműves páholyok közötti, közéleti aktivitás körüli vitákat alapvetően maga a politikai válság, illetve a kormány által felvetett választójogi reform kérdése erősítette fel arra a szintre, hogy a nagypáholy is kénytelen volt határozatot hozni az ügyben.

A szabadkőműves páholyok tevékenységének visszhangja az *Alkotmány*ban

A szabadkőműves páholyok közéleti aktivitását érintő, egységes határozattal szembeni távolságtartás okaira egyértelműen utaltak a Szimbolikus Nagypáholynak küldött beadványok, a páholyok és a szövetségtanács ülésein elhangzó javaslatok. A források alapján az egész mozgalom negatív társadalmi megítélésétől való félelem legalább olyan fontos szempont lehetett egy-egy döntéshozatalnál, mint az ekkor már komoly múltra visszatekintő szabadkőműves elvekhez, hagyományokhoz való hűség. Így az általános választójog gyakorlati megvalósításának érdekében folytatott propaganda és a mozgalmon kívüli, úgynevezett „profán" világ véleménye körüli viták ugyanazon kérdést világították meg ellentétes szempontból.

Az alapvetően nemzeti-liberális szemléletű kormányzati vagy ellenzéki sajtó csak ritkán írt szabadkőművesekről a politikai válság hónapjaiban. A fő közéleti témát elsősorban az országgyűlési támasz nélküli kormány és a koalíciós ellenzék tevékenysége, illetve a hagyományosan kiegyezéspárti és függetlenségpárti állásfoglalások körüli viták

22 Magyarországi Symbolikus Nagypáholy. Joannovics György levele [Bakonyi?] Kálmánnak. 1905. november 26. HU MNL OL P. 1083-I.-38.-CXXVII.-1891–1908.; A szabadkőmívesek és a választójog. *Magyar Nemzet* 1905. november 29. 4.

23 Mucsi Ferenc szerint a belügyminiszter valamikor 1905 őszén tett kísérletet a kapcsolat kiépítésére a páholyok irányába. Kristóffy: *Magyarország kálváriája,* 332–333.; Mucsi Ferenc: *A Kristóffy–Garami paktum. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt taktikája az 1905–1906. évi kormányzati válság időszakában*. Bp., 1970. 117.

adták a lapok számára. Ha a vélt vagy valós szabadkőműves célokról szóló írások mégis felbukkantak az országos sajtóban, az jellemzően a liberalizmusellenes, konzervatív politikát követő Néppárt lapjának, az *Alkotmány*nak volt köszönhető.

A katolikus, konzervatív irányultságú, 1896-ban az egyházpolitikai törvények ellenében alapított Néppártot a századelő politikai eszmetörténetével foglalkozó szakirodalom általában az újkonzervatív, új típusú konzervatív, antiliberális konzervatív vagy éppen antiliberális neokonzervatív jelzővel illeti. Ugyanakkor közös vonásaként szinte mindenki előbbi kifejezésekhez társítja a politikai és gazdasági liberalizmussal, illetve a szocializmussal szembeni éles kritikát, meghatározott társadalmi rétegek (jellemzően kis- és középbirtokosok, városi iparosok, mezőgazdasági munkásság, kishivatalnokok) elszegényedésének gazdaság- és társadalompolitikai intézkedésekkel való megakadályozásáért, illetve közéleti pozíciójuk megőrzéséért vagy megteremtéséért való küzdelmet, a századelő újabb politikai képződményeire jellemző tömegmozgalmi törekvést, illetve az élesen antiszemita hangnemet.[24] Véleményem szerint ez ugyan kevésbé befolyásolta a szabadkőművesség néppárti megítélését, azt azonban érdemes megjegyezni, hogy a Néppárt nem a politikai jelszónak is tekinthető általános választójoghoz, hanem a bármekkora nagyságú adó fizetéséhez és a letöltött katonai szolgálathoz kötötte az általa elképzelt szavazati jog megszerzését 1905-ös választási felhívásában.[25]

A néppárti lapban először Kristóffy József 1905 júliusának végén tett választójogi nyilatkozata kapcsán került elő a konspiráció vádja a szabadkőművességgel szemben. Az *Alkotmány* először csak az abszolutizmus (Fejérváry-kormány), illetve a demagógia (szociáldemokraták) összefogásáról írt, illetve feltételezte, hogy „az osztályharc bűnös felidézésével akarja – úgy látszik – a Fejérváry-kormány a nemzeti ellenállást megtörni". Mindez azonban még nem különbözött a koalíciós partnerek lapjaiban megjelent többi állásfoglalástól.26 Ellenben a zsidósággal és a szabadkőművesekkel kapcsolatos ellenérzés *Alkotmány*hoz hasonló nyíltságú kifejezése már nem volt jellemző más, országos lapokban megjelent írásokra. A néppárti lap augusztus 19-i száma már a páholytagok aktív politikai életben betöltött szerepéről írt. A cikkíró szerint ugyanis az egyházpolitikai törvényeket

24 A fenti jelzőkkel meghatározott századeleji politikai mozgalmakhoz lásd Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Bp., 1999. 44–47.; Farkas Zoltán: Fontolva haladók, múltba tekintők, reformerek. Beszélgetés Hankiss Elemérrel és Romsics Ignáccal. *Mozgó Világ* 26 (2000) 1. sz. 3–16.; Gergely Jenő – Pölöskei Ferenc: Dokumentumok a magyarországi konzervatív pártok történetéhez. (1867–1945). *Múltunk* 47 (2002) 3–4. sz. 503., 514–516.; Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Bp., 2007. 130.; *Magyarország története,* VII/1. 945.; Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*. I–III. Bp., 2018. III. 251–252.; Szabó Miklós: *Az újkonzervatívizmus és jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Bp., 2015. 14–23., 159–171.; Tőkéczki László: A magyar konzervativizmus jellemzői a 19. század végén. In: *A hagyomány elmélete. Tanulmányok a konzervativizmus tárgyköréből*. Szerk. Békés Márton – Majoros István. Bp., 2005. 7–15.

25 A Néppárt a néphez. *Alkotmány* 1905. január 5. 1. A jellemzően kisbirtokos, kispolgári szavazókból álló támogatói bázis, a Néppártra szavazó térségek jól meghatározható nemzetiségi összetétele (Szabó Dániel kutatása alapján 1896-ban 10, jellemzően szlovák többségű vármegye), illetve általában, a földadócenzus alapján választók magasabb aránya az őket támogató kerületekben befolyásolhatták a Néppárt választójogi követeléseit. Szabó Dániel: A Néppárt az 1896-os választásokon. *Századok* 112 (1978) 730–757.

26 H. K.: Kristóffy és Bokányi. *Alkotmány* 1905. július 29. 3–4.; Az új frigy. *Magyarország* 1905. július 30. 1.; Kormányzati szocializmus. *Budapesti Hírlap* 1905. augusztus 10. 1–2.

hozó, századvégi Wekerle-kabinet óta egyre nagyobb szerepet kaptak a páholytagok a mindenkori kormányokban, és valójában Kristóffy József választójogi nyilatkozata is csak „egy páholyban kieszelt maszlag a jó nép számára". Ennek megfelelően és függetlenül a valós páholytagságtól a lap a belügyminisztert, Lukács György vallás- és közoktatásügyi minisztert, Lányi Bertalan igazságügy-minisztert és György Endre földművelésügyi minisztert is a szabadkőművesek közé sorolta.[27] Az *Alkotmány* pár héttel későbbi, 1905 augusztusában és szeptemberében megjelent cikkei között több olyan is található, amely a Fejérváry-kormány, az Általános Titkos Választójog Ligája, a szabadkőművesség, illetve általában a zsidóság közötti együttműködésre igyekezett bizonyítékkal szolgálni.[28]

Főként a választójog liga létrehozása késztette éles szabadkőműves-ellenes kirohanásra az *Alkotmány*t. Egyik írása szerint ugyanis ezt maguk a páholytagok hozták létre a Fejérváry-kormány támogatására, amelynek szervezőbizottságában csak a – függetlenségi képviselők – Barabás Béla és Ugron Gábor nem tartozott közéjük, de két éve még előbbi is szabadkőműves volt Aradon.[29] A szabadkőművesség és a parlamenten kívüli kormány kapcsolatáról terjedő hírek végül a ligát is nyilatkozatra késztették, melyben ugyan elismerték, hogy vannak köztük páholytagok, de az alapítás gondolata mégis a *Huszadik Század* és a Társadalomtudományi Társaság köreihez köthető. A közlemény ugyanakkor fontosnak tartotta kiemelni, hogy a liga minden politikai irányzattól és kormánytól függetlenül tevékenykedik, és célja kizárólag az általános választójog kérdésének napirenden tartása.[30] Az *Alkotmány* nem is késett soká a válasszal. A lap 1905. szeptember 1-i száma szerint hiábavaló a magyarázkodás, ugyanis önmagában a szabadkőművesek magas száma igazolja a liga páholyokkal való kapcsolatát, az általános választójog támogatása pedig a kormánykötődést.[31]

Amennyiben a néppárti lap sajátos, más ellenzéki sajtótermékektől némileg eltérő álláspontot képviselt 1905 őszén, az részben a továbbiakban is a kormány és a páholyok közti, feltételezett kapcsolat boncolgatásában nyilvánult meg. Így az *Alkotmány* már a kormányprogram október 28-i nyilvánosságra hozása előtt beharangozta, hogy újabb bizonyítékokkal fog szolgálni a kabinet és a szabadkőművesek közti szoros viszonyra. A lap például tudni vélte, hogy a páholytag Alpár Ignác volt az, aki egy Budapest II. kerületi, szabadelvű párti ülésen javaslatot tett egy miniszterelnököt felkereső küldöttség tárgyában, amely egy kormányzati elképzelések közzétételére szolgáló eseményt szervezne.[32] Mint az összes országos lap, két nappal később az *Alkotmány* is részletesen beszámolt Fejérváry Géza beszédéről, melyet a kormányfő valóban a II. kerületi szabadelvű választók előtt mondott el. Mielőtt azonban az elhangzottak tartalmi kivonatát közölték, a néppárti lap ismét elővette a páholytagokkal való kapcsolat témáját fél hasábban, így újfent olvashatunk Alpár Ignácról, aki a Szimbolikus Nagypáholy szövetségtanácsának tagjaként ve-

27 N. Gy.: Szabadkőművesek a politikában. *Alkotmány* 1905. augusztus 19. 3–4.
28 Nógrádi Gyula: Az általános, titkos választójog ligája. *Alkotmány* 1905. augusztus 27. 3–4.; Kristóffy a Függetlenségi Pártban. Uo. 1–2.
29 Nógrádi Gyula: Az Általános, Titkos Választójog Ligája. *Alkotmány* 1905. augusztus 27. 3–4.
30 Az Általános, Titkos Választójog Ligája. *Magyar Hírlap* 1905. szeptember 1. 3.
31 A szabadkőművesek aknamunkája. *Alkotmány* 1905. szeptember 1. 2.
32 Szabadkőműves világ. *Alkotmány* 1905. október 27. 1–2.

zette a miniszterelnök elé járuló küldöttséget vagy Szmik Lajosról, aki a Galilei Páholy főmestereként kérte a kormányfőt beszéde megtartására. Az *Alkotmány* a szabadelvű párti küldöttséget nyíltan a „szabadkőműves" jelzővel illette.[33]

Az általános választójog nyílt támogatásának ügye ugyanakkor a koalíciós pártok között is ellentéteket szült. Így amikor a legnagyobb ellenzéki tömörülés, a Függetlenségi és 48-as Párt elnöke, Kossuth Ferenc 1905 decemberének első napjaiban hangsúlyozta a jogkiterjesztés e formájáról való nyílt párbeszéd fontosságát, az *Alkotmány* is hangot adott véleményének.[34] A lap kiemelte, hogy nem a Néppárt hivatalos álláspontját közli, azonban az általános választójog támogatását Kristóffy József és a Fejérváry-kormány kedvéért sem vállalhatják fel. Kossuth Ferenc magatartásán pedig igencsak csodálkozna a cikkíró, ha a nemzeti érdekeket szem előtt tartó, ellenzéki pártokkal való szövetségnél többre tartaná a szabadkőművesekkel, a Fejérváry-kormánnyal, a szocialistákkal és a nemzetiségek politikai képviselővel való kapcsolatot. Ismét nem mellékes körülmény, hogy előbbi felsorolás első helyén állt a páholyokkal való, nemkívánatos szövetség.[35]

Összegzés

Nemcsak a választójogi kérdés, hanem más ügyek kapcsán is hosszasan lehetne idézni a néppárti lap írásait, amelyekből végül a szabadkőműves páholyok és a politika kapcsolata kerekedett ki. Feltehetően az *Alkotmány* nem volt egyedül álláspontjával, azonban a periferikusabb vagy nem országos terjesztésű orgánumok cikkeinek vizsgálata már szétfeszítené jelen tanulmány terjedelmi kereteit, illetve a páholyokban folyó munkáról, elképzelt politikai háttértevékenységről szóló írások további boncolgatása sem szolgálna már lényegi tanulsággal a választott témához. Ellenben már a fentiek alapján is megállapítható, hogy a politikai életbe való túlzott beavatkozástól ódzkodó páholytagok reális veszélyre hívták fel a figyelmet, amikor óvatosságra intettek egy egységes és aktuális politikai kérdésekhez kapcsolódó választójogi állásfoglalás közzététele kapcsán. Más oldalról, akár számoltak vele, akár nem, bármely egyéni politikai véleményt formáló páholytag tevékenysége – legyen az politikus, egyetemi tanár, újságíró vagy valamely országos egyesület vezető tisztségviselője – azonnal felkelthette a közvélemény egy részének gyanakvását. Maguk a páholyok is tisztában voltak vele, hogy a „profán világ" szemében nem mindig jó szándékú, haladó eszméket képviselő közösségként, hanem sokak számára háttérben maradó, titokzatos, egyetemes és nem nemzeti célokat szolgáló, politikacsináló társaságként tűntek fel. A két véglet között sokféle álláspont volt elképzelhető, és a páholy-

33 Fejérváry programja. *Alkotmány* 1905. október 29. 2.

34 Az *Alkotmány* 1905. december 1-i vezércikke szerint Kossuth Ferenc cikke előző nap jelent meg. Ugyanakkor a függetlenségi elnök pár nap késéssel, december 9-én pártjának lapjában, a *Magyarország*ban megjelent írásában (is) hangsúlyozta, hogy az általános választójog nemcsak egy elméleti vita tárgya, hanem fontos politikai kérdés, amelynek megvitatása elől nem lehet kitérni. Kossuth Ferenc: Az én véleményem. *Magyarország* 1905. december 9. 1. Pontosan nehéz megállapítani, hogy a koalíciós politikusok között komoly vitát kiváltó cikk valójában hol és mikor jelent meg először.

35 A koalíció és az általános választójog. *Alkotmány* 1905. december 1. 1–2.

tagok között is számos köztes álláspont létezhetett, melyek kialakulásának nem lehetett gátat szabni. Az egyéni, közéleti kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalástól egyetlen páholy sem tilthatta el tagjait.

Bár a szabadkőműves mozgalom fontos elvi céljának tekintette az általános választójog megvalósítását, annak nincs nyoma, hogy valamely, ennek megvalósítását szintén programjának tekintő, korabeli párt vagy politikai, társadalmi célokért küzdő csoport támogatását egységesen felvállalták volna. Pedig jelen volt az erre való késztetés, és a Demokrácia Páholy végül nyíltan támogatásáról biztosította az Általános Titkos Választójog Ligáját. Ellenben a kormány részéről nagyon is felmerülhetett az igény a páholyok politikai célokra való felhasználására. Már a választójog liga alapítása is a Fejérváry-kormány pártfogásával történt, így amikor az egyik páholy ennek támogatása mellett döntött, és ugyanerre kért más szabadkőműves szervezeteket, egy sokat vitatott kérdést, az aktív politikai tevékenység témáját kezdte feszegetni. Kisebb jelentőséggel bírt, és nem váltott ki komoly vitákat a mozgalmon belül, de a Társadalomtudományi Társaság és a *Huszadik Század* folyóirat körül formálódó radikális gondolkodók köre részéről az is felmerült egy rövid időre, 1905-ben, hogy kormányfüggetlen, szilárd szervezeti kereteket lehetne létrehozni egy páholy alapításával.

A választójogi reformmal kapcsolatos állásfoglalásokat vizsgálva összességében elmondható, hogy a szabadkőműves páholyok és a politika világa közti kapcsolat kétirányú volt az 1905–1906. évi politikai válság hónapjaiban. Kétségtelen, hogy a páholyokban jelen volt a szándék egyik legfontosabb elvi céljuk, az általános választójog megvalósításának kikényszerítésére, és a politika is kísérletet tett a szabadkőműves mozgalom befolyásolására saját céljai érdekében, azonban a mozgalom nem vált aktív politikai szereplővé. A kormánynak nem sikerült befolyása alá vonnia a páholyokat, és azok sem tudtak jelentős nyomást gyakorolni a hatalmon lévőkre.

KÖZIGAZGATÁS ÉS „KORSZELLEM" MAROSVÁSÁRHELYEN ÉS MAROS-TORDA VÁRMEGYÉBEN 1940–1944 KÖZÖTT

SÁRÁNDI TAMÁS

PUBLIC ADMINISTRATION AND 'ZEITGEIST' IN TARGU-MURES AND MURES-TURDA COUNTY BETWEEN 1940 AND 1944

The aim of this paper is to examine the "spirit of the times" as reflected in the administration of Mures-Turda County and Targu Mures between 1940 and 1944. The focus of the study is primarily on the personnel of the Hungarian civil administration set up after 1940.

The first thing to note is that, unlike in other cities and counties, the previous political activities of the local Hungarian elite did not pose a problem for the establishment of the new public administration. In fact, administrative positions were filled by people who had previously been active in one of the two existing parties. No key positions were given to representatives of churches or associations. The lord lieutenant was the key man in the Hungarian administration and was usually a member of the local elite in the Transylvanian counties and towns. He had the right to appoint staff and therefore had a decisive influence. The two key figures of the technical administration, the mayor and the lieutenant, had links with the county, but both were 'semi-parachutists', having spent the interwar period in Hungary. The mayor was the only official in the whole staff with sufficient administrative experience. His appointment as mayor fits the pattern of the time, as the position was held by 'parachutists' in other large towns as well. Only three officials from the local elite had any administrative experience, with the deputy mayor playing the most important role. If someone had been involved in the Romanian administration with the agreement of the Magyar Party, or as its delegate, this did not 'stain' his record, and was not an obstacle to his appointment or transfer after 1940. A similar pattern emerges for lower-ranking civil servants: according to contemporary accounts, 80% of them had no experience, but the staffing and functioning of the administration was considered adequate. This confirms our earlier hypothesis that personal reliability was more important than education and experience. There was no turnover of key officials, the vast majority remained in the same post for four years, and the German invasion of 1944 was not a turning point in this respect.

There are important differences in the functioning of the city and the county in terms of public administration, which a case study such as this is best suited to highlight. Although under Hungarian administrative law towns and counties were equal in terms of jurisdiction, there were more differences than similarities in the way they operated. The legislative committee of the town met regularly – about once a month –, speeches were made, and although in the vast majority of cases the proposals of the small assembly were accepted, in some cases a dispute could arise. The county committee, on the other hand, had only a symbolic function, even by law. It met twice a year, and these meetings were more like staged scenes than decision-making forums.

Sárándi Tamás, muzeológus, Maros Megyei Múzeum.

The public discourse of the period can best be understood by outlining the different narratives published in the press. We have examined the three most typical: the question of whether the 'right people' from the local elite were brought into the administration, the 'parachute" issue, and the struggle against the race for rank and title.

Keywords: Northern Transylvania, 1940–1944, civil administration, paratroopers

Jelen írás célja Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely 1940–1944 közötti közigazgatásának és a „korszellem" közigazgatásban való megnyilvánulásának vizsgálata. Az elemzés középpontjában elsősorban a második bécsi döntés után felálló magyar polgári közigazgatás személyi összetétele áll.[1] Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely esetének kutatását döntő módon befolyásolta az, hogy a levéltári anyag nagy részét leselejtezték, így a vizsgálat gerincét a korabeli sajtó adja. Emiatt a nagyobb rész Marosvásárhelyt érinti – egyrészt mivel a sajtó csak elvétve számolt be a megyében történtekről, másrészt a vármegye működése a korszakban már lényegében formális volt, a megyei tanácsban nem voltak sem részletes beszámolók, sem érdemi viták. A forrásadottságok töredezettsége miatt nem rendelkezünk mindenre kiterjedő adatokkal a közigazgatás személyi összetételéről, sem a tisztviselők 1940 előtti karrierjéről. Az 1940–1944 közötti előmenetelüket vagy a közigazgatásban bekövetkező változásokat sem tudjuk teljes alapossággal nyomon követni. „Korszellem" alatt olyan jelenségeket értünk, amik mai meglátásunk szerint élénken foglalkoztatták a korszak közvéleményét, illetve amik megjelentek a közigazgatás működésében és a korszak vitáiban. A tanulmány egy nagyobb volumenű alapkutatás részeként született, aminek célja a Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely 1940–1944 közötti időszakának minél alaposabb feltárása. Így a kutatás során a közigazgatás összetétele mellett vizsgáltuk a város anyagi helyzetének alakulását, a közellátást, a közművek állapotát, illetve a különböző városfejlesztési elképzeléseket. Mivel egy nagyobb ívű alapkutatás elsődleges közlésével állunk szemben, a mélyebb elemzés levonására egyelőre nincs módunk. Az eredmények szélesebb kontextusba helyezését nehezíti, hogy hasonló mélységű alapkutatás nem áll rendelkezésre sem székelyföldi, sem más, észak-erdélyi megye esetében. Így az eredmények értékelésére a későbbiekben – amikor két-három hasonló város, illetve vármegye esettanulmány keretében történő feldolgozása elkészül – érdemes egy külön tanulmányban visszatérni.

1 Mivel a publikált doktori dolgozatomban részletesen kitértem a magyar katonai és polgári közigazgatás szerkezetére és működési elveire, jelen tanulmányban ezt a témát nem érintem, csak hivatkozom az elért eredményekre. Sárándi Tamás: *Függőben. A román kisebbség helyzete Észak-Erdélyben (1940–1944)*. Kolozsvár, 2023. (20. Század.) Ezen belül lásd A katonai közigazgatás szerkezete és felállása, 55–58., Az 1940 és 1944 közötti észak-erdélyi magyar polgári közigazgatás és a nemzetiségi kérdés, 314–342.

A polgári közigazgatás kialakulása és működése Marosvásárhelyen és Maros-Torda vármegyében

Helyi szinten – az 1940 őszén visszacsatolt területek esetében – a közigazgatás megszervezése mindig a főispán kinevezésével kezdődött. Maros-Torda vármegye, illetve Marosvásárhely esetében ez a személy Toldalagi Mihály volt.[2] Mivel Marosvásárhely törvényhatósági jogú város volt, ugyanúgy a főispán állt az élén, mint a vármegyének. Habár a főispáni tisztség nem volt képesítéshez kötve, Toldalagi megfelelő végzettséggel rendelkezett, azonban sem magyar, sem román közigazgatási tapasztalata nem volt. Nem világos, hogy miért rá esett a választás, feltehetően személyes kapcsolatai révén került ebbe az állásba. Kinevezésekor egyesek kifogásolták, hogy korábban tisztséget vállalt a Romániai Magyar Népközösségben,[3] és ezáltal a magyar ügy „árulójává" vált, ez azonban később, miután elfoglalta hivatalát, nem került többé elő, ahogy más, hasonló karriert befutó személy esetében sem. Mindezt csak az általánosnak tekinthető denunciális rendszer jeleként értelmezhetjük.[4] Toldalagit hivatalosan 1940. november 21-én nevezte ki Horthy Miklós kormányzó, tisztségét azonban nem tölthette be hosszú ideig, mivel 1941 júniusában váratlanul elhunyt. Utóda Mikó László lett,[5] aki ezt megelőzően Udvarhely vármegye főispánja volt. Családja révén Mikó is a vármegyéhez kötődött, nem világos, hogy első körben miért Udvarhely élére nevezték ki, mitől voltak jobb pozíciói Toldalaginak. Ő is megfelelő végzettséggel rendelkezett, és neki sem volt semmilyen közigazgatási tapasztalata. A német megszállásig a megye és város élén maradt, ekkor az új, Sztójay-kormány – több más észak-erdélyi főispánnal együtt – leváltotta,[6] majd bevonult katonának. Helyére Joós Andor építőmestert nevezték ki, aki korábban az Imrédy Béla

2 Toldalagi Mihály középfokú tanulmányait a marosvásárhelyi református kollégiumban, egyetemi tanulmányait pedig részben külföldön, részben Budapesten és Kolozsváron végezte, majd az államtudományok doktoraként fejezte be. Végigharcolta az első világháborút, de 1918-at követően nem vállalt közigazgatási tisztséget, hanem nyárádszentbenedeki birtokán gazdálkodott. Tisztséget csak társadalmi egyesületekben és a református egyházban viselt, amelynek gondnoka és igazgatóságának tagja volt. Ennek ellenére 1938-ban őt választották meg a Népközösség helyi elnökének.

3 1938-ban a királyi diktatúra bevezetését követően Romániában betiltották a politikai pártokat, beleértve az addigi érdekképviseletet ellátó Országos Magyar Pártot (= OMP) is. Az új korporatív rendszerben csak egy párt működhetett, a Nemzeti Újjászületési Front, és ennek alosztályaként alakult meg 1939 februárjában a Romániai Magyar Népközösség. A diktatúra jelentette korlátozott körülmények között a szervezet a legnagyobb eredményeket a társadalomszervezés terén érte el, először sikerülve megszólítani a magyar nyelvű városi munkásokat. A második bécsi döntés nyomán a szervezet az észak-erdélyi területeken megszűnt, míg Dél-Erdélyben – a királyi diktatúrát váltó Antonescu-rezsim idején – 1944 végéig működött.

4 Denunciális rendszer alatt a korszak azon jelenségét értjük, hogy az észak-erdélyi magyar elit jelentős csoportjai érezték úgy a visszacsatolás után, hogy az 1918–1940 között elszenvedett vélt vagy valós sérelmeikért cserébe kárpótlásként állami állásra jogosultak, s amennyiben ez nem következett be, az általuk kiszemelt állásra kinevezett ellen feljelentést tettek, a „magyarság árulójaként" tüntetve fel az illetőt. Erre vonatkozó példákat lásd Sárándi: *Függőben,* 63., továbbá Ablonczy Balázs: *Visszatért Erdély 1940–1944*. Bp., 2015. 82–90.

5 Mikó László középiskolába a marosvásárhelyi református kollégiumba járt, majd jogi diplomát szerzett a kolozsvári egyetemen. Frontszolgálatot teljesített az első világháború idején, majd 1918-at követően nem vállalt közigazgatási tisztséget, hanem nyárádszentlászlói birtokán gazdálkodott. Elsősorban társadalmi egyesületekben (EMGE és szövetkezetek) vett részt, de az 1930-as évektől tagja volt az OMP helyi elnökségének is.

6 Hivatalos indoklás szerint a Belügyminisztérium saját kérésére mentette fel Mikót.

vezette Magyar Élet Pártja helyi tagozatának elnöke volt.[7] Joós, bár jogi diplomával rendelkezett, nem volt tagja a helyi politikai elitnek, és nem tartozott az Erdélyi Párt köréhez. Kinevezését valószínűleg Imrédy pártjában játszott szerepével érdemelte ki, fő céljának a kormány politikájának, kiemelten a zsidókérdésnek a végrehajtását tartotta.[8]

A főispán kinevezését általában a polgármester kinevezése követte. A sorrend azért volt fontos, mert a főispánt a kormányzó nevezte ki, s a főispánnak volt javaslattevő szerepe a főbb tisztviselők, köztük a polgármester személyére vonatkozóan. Őket a Belügyminisztérium nevezte ki, de az esküt a főispán előtt kellett letenniük. Marosvásárhelyen a polgármesteri tisztségbe Májay Ferencet,[9] Pestszenterzsébet polgármesterét nevezték ki. Májay a megye szülötte volt,[10] így csak részben számított „ejtőernyősnek".[11] Végigjárta a közigazgatás hierarchiáját, így e téren bőséges tapasztalattal rendelkezett, bár Marosvásárhely méretű város vezetésében nem volt jártas. Májay személyében a korszak tipikus hivatalnokát véljük felfedezni, akinek élete fő célja a közigazgatási karrier volt. A szó jó értelmében vett bürokrata volt, alapos közigazgatási tapasztalatának köszönhetően megfelelő szakértelemmel vezette a várost. Saját magáról is mindig szerényen nyilatkozott,[12]

7 Joós Andor székelyföldi származású volt, a marosvásárhelyi református kollégiumban tanult, 1918-ban pedig bevonult katonának, így jogi diplomát csak 1926-ban szerzett az időközben Kolozsvárról Szegedre menekült egyetemen. Mivel diplomáját Romániában nem ismerték el, 1926-ban építészdiplomát szerzett, s építőmesterként dolgozott. A két világháború között tagja volt az OMP-nek, majd 1940-ben a Magyar Építőiparosok Szövetségének elnöke lett.

8 Kinevezését követő első nyilatkozatában kijelentette: „Különös programom nincs. A kormányzatnak van programja és reám az a kötelesség hárul, hogy a világos programnak megfelelően járjak el." Megjegyezte, hogy szerinte a világháborút a „nemzetközi zsidók szították", ezért minden eszközzel „vissza kell szorítani hatalmukat." Joós főispán azt üzeni a Magyar Megújulás Pártja tagjainak, hogy senkiben ne nézzék, melyik párt tagja volt, hanem minden magyarban testvért lássanak. *Székely Szó* 1944. április 28. 3.

9 Májay Ferenc középiskolai tanulmányait a kolozsvári unitárius kollégiumban folytatta, majd ugyanitt szerzett államtudományi végzettséget. Első világháborús katonai szolgálatot követően, 1918-ban szolgabírónak nevezték ki Kolozs megyében. Mivel nem tette le az esküt a román királyra, elbocsátották állásából, és 1920-ban Magyarországra költözött. Itt különböző közigazgatási állásokat töltött be, 1939-ben Pestszenterzsébet polgármesterévé nevezték ki.

10 A helyi sajtó is székely emberként tekintett rá, aki hazajött szülőföldjére. Az első nap a városházán a polgári közigazgatás bevezetése után. *Magyar Szó* 1940. november 27. 2.

11 „Ejtőernyősöknek" a korszakban a trianoni területekről kinevezett tisztviselőket nevezték. Számuk 20-25% lehetett a helyi közigazgatásban. Csilléry Edit: Közalkalmazottak és köztisztviselők Észak-Erdélyben a második bécsi döntést követően. *Limes* 11 (2006) 2. sz. 73–92.

12 Városba költözésekor három szobára való bútora volt, összesen 45 darab. Kimutatás a Székelyföldre kinevezett alkalmazottak ingóságainak elszállításáról. 1941. Serviciul Judeţean Mureş a Arhivelor Naţionale [Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala] Fond 9. Primăria Târgu-Mureş. Consiliul Municipal Târgu-Mureş [Marosvásárhely polgármesteri hivatalának iratai. Marosvásárhelyi tanács iratai] Nr. inv. 117. (= SJMS-Primăria-Consiliu) Dos. 9270/1941. fol. 3. Végig hivatali lakásában, a polgármesteri hivatal épületében élt, 1941-ben felmerült, hogy a város saját lakást vásárol számára, de erre nem volt anyagi keret. Jegyzőkönyv készült Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1941 évi július hó 10. napján tartott rendes közgyűlésén. 1941. július 10. SJMS-Primăria-Consiliu. Dos. 104/1941. fol. 289–303. A sajtó beszámolója szerint mindig szerényen élt, nem járt vendéglőkbe, s szigorúan betartotta a hústalan napokat. Rendkívüli közgyűlésen búcsúztatja Marosvásárhely törvényhatósági bizottsága Májay polgármestert. *Székely Szó* 1944. június 27.

beiktatásakor „törpe epigonnak" nevezte magát Toldalagi mellett.[13] Szerénysége ellenére megítélése nem volt egyértelmű, ő sem kerülhette el a korszak „ejtőernyősökkel" szembeni általános vádját, ami szerint nem dolgozik annyit, mint az erdélyi származású tisztviselők. Azzal is megvádolták, hogy visszaélt a közellátással, s nagyobb élelmiszerkészleteket halmozott fel lakásán.[14] A névtelen feljelentések miatt 1942 folyamán háromszor is felajánlotta lemondását, de egyik alkalommal sem fogadták el.[15] 1943 májusában véglegesítették állásában, majd 1944 júliusában betegségre hivatkozva kérte nyugdíjazását, amit elfogadtak. Nem világos, hogy lemondása mögött menyire állhattak a német megszállást követő közigazgatási átalakítások, mivel azt követően még hónapokig hivatalában maradt. Szerénysége és bürokrata szellemisége ellenére ő sem volt mentes a korszak tüneteitől – az antiszemitizmustól[16] és a magyar felsőbbrendűségi tudattól. 1941 szeptemberében Májay javaslatára a Belügyminisztérium betöltötte az addig üresedésben lévő alpolgármesteri állást Papp Károllyal.[17] Papp a két világháború között végig tagja volt a helyi adminisztrációnak, 1940 szeptemberében többek mellett ő fogadta a bevonuló magyar honvédséget. Már a katonai közigazgatás alatt is állásban volt, 1940 novemberében tanácsnokká nevezték ki. Májay választása valószínűleg amiatt esett Pappra, mivel ő volt az egyedüli, aki helyi közigazgatási tapasztalattal is rendelkezett.[18] Papp 1944 júliusában, egy hónappal Májay lemondása és az új polgármester kinevezése után, idegkimerültségre hivatkozva kérte nyugdíjazását. Májay helyére 1944 augusztusában Váró Indárt nevezték ki polgármesternek.[19] Várónak megfelelő közigazgatási tapasztalata volt, ennek

13 Jegyzőkönyv készült Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1941 évi április hó 16. napján Marosvásárhely székháza dísztermében tartott ünnepélyes alakuló ülésről. 1941. április 16. SJMS-Primăria-Consiliu. Dos. 104/1941. fol. 1–39.

14 Saját beszámolója szerint egy alkalommal egy asszonyküldöttség tört lakására, hogy meggyőződjenek a felhalmozott készletekről, Májay szívélyesen beinvitálta őket, ott azonban csak üres polcokat találtak. Bernády Györgytől Májay Ferencig. *Székely Szó* 1943. május 23. 3.

15 Májay a denunciálási rendszerért a két világháború közötti időszakot okolta, a „román erkölcsök pusztító áradatának" tartva. Májay polgármester megbélyegzi a névtelen levelek alaptalan vádaskodását. *Székely Szó* 1942. december 15. 7.

16 Az ellene felhozott vádakat a korszakban Máriaffy Lajostól származtatták, aki szeretett volna közigazgatási állásba kerülni, de Májay ezeket inkább a zsidó lakosságnak tulajdonította. Jegyzőkönyv készült Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1942 évi szeptember hó 21. napján 17 órakor a városi székház közgyűlési termében tartott rendes ülésből. 1942. szeptember 21. SJMS-Primăria-Consiliu. Dos. 1046/1942. fol. 332–454. A német megszállást követően Májay tevékenyen részt vett a zsidók gettósításában és deportálásában.

17 Papp Károly Kolozsváron született, itt végezte középiskolai és egyetemi tanulmányait is. Karrierje kezdetén ügyvédként tevékenykedett, majd 1914-ben a marosvásárhelyi polgármesteri hivatalhoz került gyakornokként. Végigjárta a közigazgatási hierarchiát, az 1930-as években már a város főpénztárnoka volt. Emellett aktív szerepet játszott mind az OMP, mind a református egyház életében.

18 Lemondásakor a sajtó is ezen érdemeit emelte ki: „A felszabadulás után polgármester-helyettesnek nevezték ki. Bizonyára azért, mert a huszonkét esztendő magyar közigazgatását csak madártávlatból, elszórt lapjelentésekből és rövid, Királyhágón túli látogatásaik futólagos tanulmányozásaiból kísérhették figyelemmel, tehát a sokágú magyar közigazgatás minden irányú összefogására és irányítására igen helyesen olyan erdélyi embert kerestek, aki Csonka-Magyarországon járta ki a bonyolult magyar közigazgatási gépezet iskoláját a gyakornokságtól a többi grádusok felfelé vezető állomásain." Nyílt levél Papp Károlyhoz. *Szabad Szó* 1944. július 23. 3.

19 Váró Indár Fogarason született, katonaként részt vett a világháborúban, majd a kolozsvári egyetemen szerzett jogi diplomát. A hűségeskü megtagadása miatt elbocsátották. 1927-ig a Renner-féle bőrgyárban

ellenére valószínűleg nem emiatt, hanem szélsőjobboldali elkötelezettsége miatt nevezték ki a város élére.[20] Az 1944. augusztus 23-i sikeres román átállás következtében viszont nem tudott érdemi munkát kifejteni a város élén.

Májay 1940. november 25-én tette le az esküt, másnap pedig már ki is vette az esküt az általa kinevezett kisegítő személyzettől. Mivel csak pár napja tartózkodott a városban, és nem rendelkezett helyismerettel, az általa kinevezett személyzetet sem ő választotta ki. Feltehetően kész listát kapott a helyi magyar elit tagjaitól. Azt, hogy személy szerint kik voltak ezek, nem tudjuk. Az állások betöltése valószínűleg ez esetben is az érintettek priorált – így hívták az illető személy két világháború közötti magyar közösséggel szembeni magatartásának vizsgálatát – jelentkezési lapja alapján történt. Egy 1940. november végi adat szerint a városban háromezren jelentkeztek közigazgatási állásra, a levéltári selejtezés során azonban a jelentkezési lapok megsemmisültek.[21] A közigazgatás folyamatosan arra panaszkodott, hogy végzettség nélküli egyének jelentkeznek a meghirdetett állásokra,[22] és nagy a fluktuáció, mivel magántisztviselőként jobbak a kereseti lehetőségek. 1942-től már fontolgatták a tisztviselők „röghöz kötését".[23] Nem világos, hogy mekkora volt az átfedés a katonai közigazgatáskor kinevezettek és a polgári közigazgatásba átvettek között, meglátásunk szerint a többség állásban maradhatott. Mint minden ilyen átmenet, ez az időszak óhatatlanul sérelmekkel járt, ami tükröződik a helyi sajtóban is. Egyesek nem jutottak álláshoz, mert a polgári közigazgatás felállásakor nem vették át őket, vagy „ejtőernyősöket" alkalmaztak.[24] 1941 januárjára felállt a város első közigazgatása, megtörténtek a kinevezések. Májay szerint az alkalmazottak 80%-a nem rendelkezett közigazgatási tapasztalattal, újonnan kinevezett volt.[25] Ezzel együtt a közigazgatás vezetői úgy vélték, hogy egy év alatt minden állásba a megfelelő ember került, s már megfelelő

dolgozott munkásként, ezt követően Magyarországra költözött. Itt végigjárta a közigazgatási hierarchiát, majd 1940-ben Sátoraljaújhely polgármesterévé nevezték ki.

20 Sátoraljaújhelyi polgármesterként legfontosabb eredményének azt tartotta, hogy a főtérről eltüntette a zsidó boltokat, s a várost „magyarrá" tette. Váró polgármester letette az esküt és elfoglalta hivatalát. *Székely Szó* 1944. augusztus 1. 3.

21 Nehéz és háládatlan feladat. *Reggeli Ujság* 1940. november 30. 1. Egy hónappal később egy középiskolai végzettséget igénylő kisegítő napidíjas állásra négyszázan jelentkeztek. Négyszázan jelentkeztek a városnál meghirdetett napidíjas állásra. *Reggeli Ujság* 1940. december 31. 3.

22 Jegyzőkönyv készült Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1942 évi január hó 16. napján 18 órakor a városi székház közgyűlési termében tartott rendes közgyűlésén. 1942. január 16. SJMS-Primăria-Consiliu. Dos. 106/1942. fol. 1–44.

23 Jegyzőkönyv készült Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1942 évi december hó 18. napján a városi székház közgyűlési termében tartott rendes üléséből. 1942. december 18. Fond 48. Prefectura Judeţului Mureş. Comisia Administrativă [Maros megye prefektusi hivatalának iratai. Közigazgatási Bizottság iratai] Nr. inv. 314. (= SJMS-Prefectura-ComAdm) Dos. 106/1942. fol. 503–618.

24 „Nem kifogásoljuk, ha arra érdemes és megfelelő képesítettséggel rendelkező emberek, ha az anyaországból, vagy más városokból jönnek, esetleg a menekültek is, figyelembe részesítessenek és kenyérhez jussanak, de annak semmi esetre sem szabad megtörténni, hogy a mieink, akik itt tűrtek-szenvedtek velünk, most mellőzve legyenek, csak azért, hogy olyanok juthassanak álláshoz, akiket a városhoz sem születési sem semmi előjog nem köt." Nehéz és háládatlan feladat. *Reggeli Ujság* 1940. november 30. 1.

25 Polgármester levele a Belügyminisztériumhoz a kötött élelmiszergazdálkodásról. 1941. június 6. SJMS-Primăria-Consiliu. Dos. 840/1941. fol. 3.

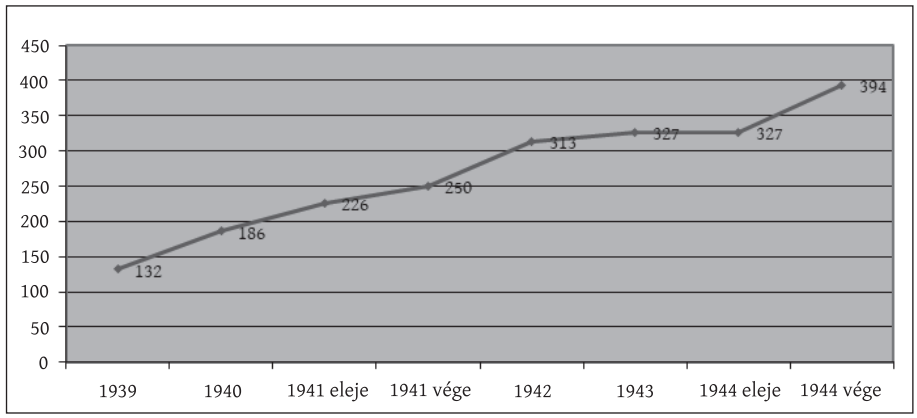

1. ábra. A tisztviselőik számának alakulása Marosvásárhelyen 1939–1944 között

szinten tud működni az adminisztráció.[26] A fluktuációt a közigazgatásban az is okozta, hogy kezdetben a Belügyminisztérium csak minimális létszámot engedélyezett, amit fokozatosan bővített. 1943-ban a véglegesítések újabb változásokat eredményezhettek. Májay folyamatos létszámemelő sürgetése ellenére azt a Belügyminisztérium csak 1943 tavaszán, a véglegesítések alkalmával engedélyezte. A román adminisztrációtól megörökölt hiányosságok (adóhátralékok és adókivetések kiszámolása), illetve a kötött élelmiszergazdálkodás nyomán bevezetett jegyrendszer miatt a város képtelen volt ellátni a feladatát, így folyamatosan több tucat napidíjast alkalmaztak. A létszámemelés következtében lehetőség nyílt arra, hogy a napidíjasok helyett kisegítő személyzetet vegyenek fel.[27] A rengeteg új – végzettséggel ugyan rendelkező, de tapasztalatlan – hivatalnokot igyekeztek állandó ellenőrzéssel és képzéssel megfelelő szintre hozni. Folyamatosan érkeztek oktató tisztviselők a „trianoni” területekről, akik igyekeztek megismertetni őket a magyarországi jogszabályokkal és eljárásokkal.[28] A magyar közigazgatás sajátosságai miatt a helyi közigazgatás szoros ellenőrzés alatt állt a központ részéről, így minden fontos döntést csak felső jóváhagyásra lehetett gyakorlatba ültetni *(1. ábra)*.[29]

26 *Jegyzőkönyv készült Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1941 évi december hó 19 napján du. 5 órakkor*[!] *a városi székház közgyűlési termében tartott rendes közgyűlésén*. 1941. december 19. SJMS-Primăria-Consiliu, dos. 104/1941. 467–657. fol.

27 *Jegyzőkönyv készült Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1943 évi május hó 21. napján a városi székház közgyűlési termében tartott rendes ülésből*. 1943. május 21. SJMS-Primăria-Consiliu, dos. 107/1943. 225–312. fol.

28 Marosvásárhelyre a legtöbb esetben Pécsről, Kaposvárról – és Májay révén – Pestszenterzsébetről érkeztek oktató tisztviselők, 1941 tavaszán egyszerre 11 fő. *Jegyzőkönyv készült Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1941 évi május hó 17-én tartott rendes közgyűlésén*. 1941. május 17. SJMS-Primăria-Consiliu, dos. 104/1941. 64–288. fol.

29 Évente érkeztek tisztviselők a Pénzügyminisztériumból és a Számvevőszéktől, hogy ellenőrizzék a helyi és megyei, városi költségvetést.

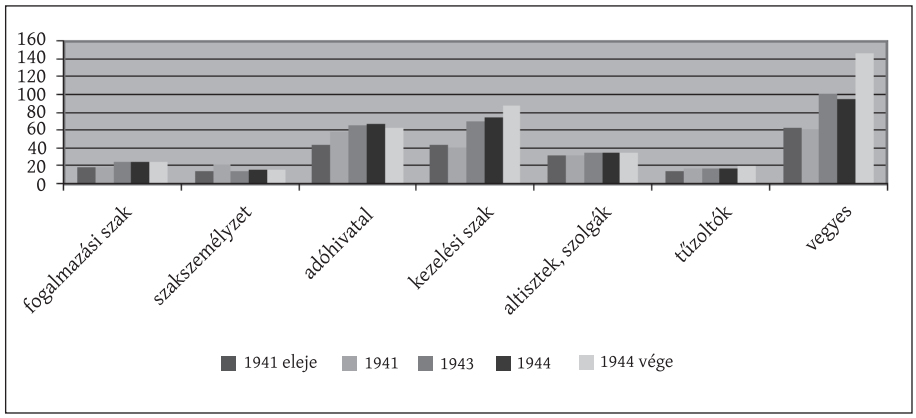

2. ábra. Marosvásárhely hivatalnokainak megoszlása hivatali beosztásuk szerint 1941–1944 között

Csak önmagában a hivatalnokok számát[30] vizsgálva folyamatos emelkedésnek lehetünk tanúi. Míg a román közigazgatás 200 fő alatti, az 1940 utáni magyar végig 200 fő fölötti számmal működött, ami 1944 végére szinte megduplázódott. A magyar közigazgatás eleve nagyobb létszámmal dolgozott, egész hivatalok voltak, amelyek nem léteztek a román közigazgatásban, igaz, ez önmagában nem ad magyarázatot a növekedés ilyen látványos és folyamatos voltára *(2. ábra)*.

A növekedés mértékét a hivatalnokok beosztása alapján tudjuk leginkább lemérni. A közigazgatás vezető tisztviselőinek száma nem emelkedett lényegesen, mivel az törvényben volt rögzítve, így a fogalmazói kar 15-ről 24-re, a szakszemélyzet pedig 14-ről 16 főre emelkedett. Ennél nagyobb volt a növekedés az adóhivatal esetében (43-ról 62-re). A leglátványosabb változás a kezelői szak terén történt, ami miatt folyamatosan panaszkodott Májay polgármester. 43 főről 87 főre emelkedett a hivatalnokok száma, az úgynevezett vegyes kategória pedig 62-ről 146 főre nőtt. Az alkalmazottak több mint 1/3-a ide sorolható.[31]

A rendelkezésre álló források összesítése révén 276 hivatalnokról tudunk, de ezek adatai is nagyon hiányosak. A legtöbb esetben nem tudjuk az illető születési helyét és 1940 előtti foglalkozását. Egy 1941-es kimutatás szerint 11 személy részesült segélyben átköltözés miatt,[32] ennyire tesszük az „ejtőernyősök" számát a közigazgatás működésének kezdetén. Az 1941-es költségvetés szerint 26 fő részesült lakbértámogatásban, vagyis ennyien nem voltak vásárhelyi származásúak. Ezek azonban lehettek Észak- vagy Dél-Erdély különböző településeiről érkezett tisztviselők is. 50 tisztviselő lakhelye ismert: 56%-uk

30 Fontos kihangsúlyozni, hogy ez csak a polgármesteri hivatal alkalmazottainak számát tartalmazza, a városhoz tartozó üzemekét nem, ami még további 100–150 főt jelentett.

31 A vegyes kategória legnagyobb csoportját az utcaseprők és az erdő-, mezőőrök alkották, de idesoroltam a kulturális intézmények, a város által fenntartott két iskola, illetve kisebb hivatalok alkalmazottait is.

32 Rendelet szabályozta, hogy az áthelyezett tisztviselő ingóságainak átköltöztetéséhez segélyben részesülhetett. Kimutatás a Székelyföldre kinevezett alkalmazottak ingóságainak elszállításáról. 1941. SJMS-Primăria-Consiliu. Dos. 9270/1941. fol. 3.

vásárhelyi lakos volt, 8%-uk Észak-Erdély más településéről származott, 36%-uk pedig – 18 fő[33] – „ejtőernyős" volt. Feltételezve azt, hogy „ejtőernyőst" nem neveztek ki a kezelési vagy altiszti karba, 99 fős tisztviselői gárdával számolva az ejtőernyősök aránya 18% lehetett. Ez alacsonyabb, mint a Csilléry által[34] megadott 25%, az eltérés magyarázata további vizsgálatot igényel. A 18 „ejtőernyős" közül hét fő kapott munkát az adóhivatalban, öt a fogalmazási karban, három a szakszemélyzetben és három a kezelési karban. Ez a megoszlás alátámasztja Csilléry megállapításait, azt, hogy az „ejtőernyősök" a közigazgatási hierarchia középső állásaiba érkeztek, ami révén napi kapcsolatban voltak a lakossággal.[35] Az „ejtőernyősök" közül Hennel Ferenc Pestszenterzsébetről érkezett (egyértelműen Májay révén). A város aljegyzője, később főjegyzője lett. A zalaegerszegi származású Somogyi Magyar István a város pénzügyi tanácsnoka volt. Az ejtőernyősök közül ők ketten foglalták el a legmagasabb tisztségeket. 177 személy, az adatbázisban szereplő személyek közel 2/3-a már 1941-ben állásba került, 1942 folyamán 31 fő (11%), míg 1943 folyamán 8 fő lépett be. Az 1943-ban a Belügyminisztérium által engedélyezett létszámbővítés nem okozott tehát nagy beáramlást, hanem a korábban napidíjasként alkalmazott embereket véglegesítették díjnokként – a közigazgatási hivatalnokok egyik legalacsonyabb beosztása, a fizetési osztályokba sem voltak besorolva, fizetésüket napidíjként kapták. Nagyobb beáramlás 1944 júliusában, a német megszállás után következett be, amikor a vezető tisztviselők lemondtak vagy leváltották őket. Ekkor 65 fő, az adatbázisban szereplő személyek 23%-a került be a közigazgatásba, a többségük díjnokként. Kevésbé valószínű, hogy a díjnokok tömegével mondtak volna le politikai tiltakozásként, az ok feltételezéseink szerint inkább az, hogy az ekkor hatalomra jutott imrédysta párt tagjait honorálták ezzel az intézkedéssel. Feltételezésünk alátámasztása azonban további kutatást igényel. A közigazgatásba bekerült személyek előrelépése a ranglétrán kevés esetben figyelhető meg, csak 21 esetről tudunk. A nagy adathiány miatt azonban ez fenntartásokkal kezelendő. A négyéves működés során nincs adatunk arról, hogy bármelyik tisztviselő ellen fegyelmi eljárást indítottak, vagy leváltották volna, csak a kisegítő személyzet kapcsán voltak ilyen esetek. 1943-ig a polgármesteri beszámolókban nem is fordult elő a téma, ekkor úgy nyilatkozott Májay polgármester, hogy ugyan fegyelmi eljárást nem kellett senki ellen indítani, de volt panasz egyes tisztviselők magatartására.[36] 1943 végén öt tisztviselővel szemben hoztak rendbüntetést.[37]

33 A 18 fő korábbi, trianoni területeken betöltött szolgálati helyének földrajzi megoszlása: 5 Budapest, 2 Kaposvár, 2 Kispest, 1-1 pedig Balassagyarmat, Eger, Hatvan, Nagykanizsa, Pécs, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Szeged, Zalaegerszeg. Az érintettek fele Budapestről, illetve Budapest környéki településről jött. Nem kizárt, hogy ezek Májay révén vagy személyes ismerőseiként érkeztek a településre.

34 Csilléry: Közalkalmazottak és köztisztviselők, 79.

35 Uo.

36 Jegyzőkönyv készült Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1943 évi május hó 21. napján a városi székház közgyűlési termében tartott rendes ülésből. 1943. május 21. SJMS-Primăria-Consiliu. Dos. 107/1943. fol. 225–312.

37 Jegyzőkönyv készült Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1943 évi december hó 17. napján a városi székház közgyűlési termében tartott rendes közgyűlésen. 1943. december 17. SJMS-Primăria-Consiliu. Dos. 107/1943. fol. 736–788. Rendbüntetést a közigazgatási bíróság róhatott ki valakire szabálytalanság miatt.

Az „ejtőernyősök” vizsgálata után fontos figyelemmel kísérni a helyi elit 1940 utáni pozíciószerzését is, amit a legfontosabbnak tartott 20 személy esetében végeztünk el. A vizsgálat megerősíti a korábban hangoztatott megállapítást, amely szerint Marosvásárhelyen nem jelentett gondot az, hogy valaki korábban az Országos Magyar Pártban (= OMP) vagy a Népközösségben vállalt tisztséget. Az érintett személyek fele volt aktív valamelyik szervezetben, hat fő közülük később az Erdélyi Pártban is ténykedett. A többiek valamelyik egyház vagy társadalmi egyesület képviselői voltak. Összefüggést látunk a bécsi döntés kihirdetése idején, a bevonulásig eltelt időszakban, valamint a bevonulás során kifejtett tevékenység, illetve az 1940 októberében Teleki Pál miniszterelnök által összehívott erdélyi értekezleten való részvétel és a pozíciószerzés között.[38] Ebből az látszik, hogy az egyházak és társadalmi egyesületek képviselői „csak” bizottsági helyeket kaptak, míg az elit politikailag korábban is aktív tagjai – szervezettől függetlenül – viszonylag magas közigazgatási tisztségeket tudtak szerezni. Közülük Papp Károly és Vadady F. Károly rendelkezett a legnagyobb közigazgatási tapasztalattal, mindkettő végig tagja volt a helyi adminisztrációnak. A többieket inkább politikai beágyazottságuk és kapcsolati hálójuk juttatta tisztséghez. A legnagyobb nyertesnek Telegdy Márton tűnik, akit az 1920-as évek elején bocsátottak el állásából, majd ügyvédként tevékenykedett, 1940 után pedig az egyik legmagasabb közigazgatási állásba, városi tanácsnoknak nevezték ki. A legnagyobb vesztesnek Radó Sándor építészt tekinthetjük, aki az 1930-as években tagja volt az OMP helyi vezetőségének, évekig Marosvásárhely alpolgármestere volt, ám 1940-et követően mégsem került közigazgatási állásba. Ebben közrejátszhatott kora vagy személyes döntése, ugyanis kegyvesztett nem lett: az 1942-től meginduló vármegyeházi építkezések vezetője volt.

38 A megbeszélésre a meghívót a Miniszterelnökség küldte ki. Lásd még Ablonczy: *Visszatért*, 80–82.

Név	Vallás	Foglalkozás	OMP	Népközösség	EP	Rendfenntartó bizottság, 1940	1940 bevonulás	1940 katonai közigazgatás	1941
Adorján Gábor		református lelkész		–	–	–			törvényhatósági bizottsági tag
Barabássy Albert		ügyvéd, unitárius gondok		–		–			törvényhatósági bizottsági tag
Bíró István		OMP	–		–			parlamenti képviselő	
Bustya Béla	ref.	Iparos Egyesület elnöke			–	–	erdélyi értekezlet		
Czakó József	ref.	orvos					erdélyi értekezlet		törvényhatósági bizottsági tag
György József		földműves, OMP		–		–		parlamenti képviselő	
Halmágyi János		unitárius esperes		–	–	–			törvényhatósági bizottsági tag
Inczédy Joksmann Nándor	r. kat.	volt főispán					erdélyi értekezlet		törvényhatósági bizottsági tag
István Mihály	ref.	Tűzharcosok Szövetsége					erdélyi értekezlet	–	
Jaross Béla		római katolikus apátplébános, OMP		–		–	erdélyi értekezlet		törvényhatósági bizottsági tag
Maetz Ervin			–				ő fogadja a bevonulókat	–	műszaki tanácsos
Papp Károly			–				ő fogadja a bevonulókat	–	polgármester-helyettes
Radó Sándor			–					–	

Név	Vallás	Foglalkozás	OMP	Népközösség	EP	Rendfenntartó bizottság, 1940	1940 bevonulás	1940 katonai közigazgatás	1941
Réthy Ferenc								–	főpénztárnok
Sebess Jenő		OMP elnöke	–	–		–	erdélyi értekezlet		főügyész
Szigyártó Gábor			–		–		ő fogadja a bevonulókat		aljegyző
Szoboszlay László		római katolikus főgondnok, OMP		–		–			főügyész
Telegdy Márton								–	tanácsnok
Toldalagi Mihály	ref.	Népközösség elnöke, református főgondnok		–	–	–	erdélyi értekezlet	parlamenti képviselő	főispán
Vadady F. Károly	ref.						ő fogadja a bevonulókat	–	tanácsnok

Habár nem játszottak fontos szerepet a közigazgatás működésében, szükséges szót ejteni a város különböző testületeiről és összetételükről. A 7800/1940. ME rendelet értelmében Marosvásárhelynek 54 tagú törvényhatósági bizottsága volt, ami kiegészült a hivatalból részt vevő tisztviselőkkel, és így 74 főt tett ki. Az 54 kinevezett tag foglalkozás szerinti megoszlása a következő volt: 10 fő a gazdasági elitet, öt fő a politikai elitet, hat fő a különböző egyházakat képviselte, hét ügyvéd, hat tanár, öt szabad foglalkozású, négy munkás, három-három gazda és iparos, egy birtokos és négy más foglalkozású volt. A testület inkább a konzervatív elit képviselőinek gyűjtőhelyének számított, összetétele nem fedte a városlakók foglalkozás szerinti megoszlását.[39] A tanács hivatalból kiegészült 20 fővel, köztük a főispánnal és a polgármesterrel. Négy „ejtőernyős" került be, a polgármesteren kívül a korábban említett Somogyi tanácsnok, a számvevőség elnöke, valamint a tűzoltóság parancsnoka. A közigazgatás fontos tisztségeit tehát a helyi elit tartotta kezében, a tanácsüléseken sem lehetett zavaró a nem helyiek jelenléte. Annak ellenére, hogy a főispán és a polgármester már 1940 novemberében elfoglalta hivatalát, a bizottság tagjait csak 1941 márciusában nevezték ki, ekkor is csak azért, mert a város költségvetését lehetetlen volt elfogadni a bizottság döntése nélkül. Nem világos, hogy miért telt el ilyen sok idő, s mi okozta a több hónapos csúszást. A városi tanács ezt követően rendszeresen ülésezett, 1941–1943 között összesen 30 ülést tartottak,[40] átlagban havonta egy alkalommal. Az üléseken elhangzott beszámolókról nem szöveghű gyorsírásos jegyzőkönyvek, hanem tartalmi kivonatok készültek, az elfogadott szabályzatokat viszont szöveghűen leközölték. A gyűléseken általában a tisztviselők mintegy fele – átlagban 36 fő – volt jelen,[41] viták azonban ritkán alakultak ki, a legtöbb gyűlés hozzászólás nélkül ért véget. A legnagyobb vita két helyi ügy, a református egyháztól elvett iskola és a városi téglagyár kérdése körül bontakozott ki, országos témák – például a zsidókérdés – csak marginálisan jelentek meg. A gyűlések lefolyására jellemzők a korszak kellékei: a *Himnusz* és a *Magyar Hiszekegy* eléneklése és Horthy, valamint a kormányzóhelyettes köszöntése. 1942 márciusában a marosvásárhelyi polgármesteri hivatal tanácstermében leplezték le a Bordy András helyi festőtől rendelt *Maros-szék hódolata a Kormányzó Úr előtt* című festményt. Az alkalomra külön ünnepi gyűlést hívtak össze, hogy a résztvevők kifejezzék örömüket a visszacsatolás miatt.

A városi tanács második ülésén alakították meg az úgynevezett kisgyűlést. Ez folyamatosan ülésezett s készítette az előterjesztéseket a törvényhatósági bizottság számára, amely ezeket – ritka kivétellel – változtatás nélkül elfogadta. A kisgyűlés nyolc választott, két hivatalból kinevezett – a két tanácsnok –, valamint két, a főispán által kinevezett tagból állt. Választottak nyolc póttagot is. A főipán első körben Imets Károly ferences szerze-

39 A tanács tagjait kinevezték, de ha választásokat is tartottak volna, a korlátozott szavazati jog miatt feltehetően nagy vonalakban egy ugyanilyen összetételű tanács állt volna össze. Az alakuló ülésen Ugron Gábor egykori főispán ugyanezt erősítette meg, ő amiatt fogadta el a tagságot, mivel választás esetén is ugyanők kerültek volna be a tanácsba. Jegyzőkönyv készült Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1941 évi április hó 16. napján Marosvásárhely székháza dísztermében tartott ünnepélyes alakuló ülésről. 1941. április 16. SJMS-Primăria-Consiliu. Dos. 104/1941. fol. 1–39.

40 Az 1944. évre vonatkozó tanácsi jegyzőkönyvek nem maradtak fenn.

41 Mikó főispán ezt többször is szóvá tette, eredmény nélkül.

test és Tordai Ferenc gazdát nevesítette. A tagokról a bizottság szavazott, a megválasztásuk mögötti indokot vagy logikát nem sikerült megfejteni.[42] Ugyanekkor választották meg a közigazgatási bizottság tagjait is, amely 23 főből állt: 13 hivatalból került be, 10 pedig választott tag volt. Hivatalból tagja volt mind a főispán, mind a polgármester.[43]

A vármegye szintjén is hasonló módon zajlott a közigazgatás felállítása. 1940 novemberében nevezték ki Marton Zsigmondot a vármegye alispánjává.[44] Marton megfelelő végzettséggel rendelkezett, 14 év közigazgatási tapasztalata volt, azonban 1920–1940 között magántisztviselőként tevékenykedett, így szaktudása némiképp elavult lehetett. Jó kapcsolatokkal rendelkezhetett, mivel már a katonai közigazgatás idején a városba érkezett, s a katonai közigazgatás mellett megkapta a legfontosabb tisztséget: közigazgatási előadóvá nevezték ki. Így kulcsszerepet játszhatott a polgári közigazgatás felállításában, a kinevezésekben. Kinevezését követően csendben, panasz nélkül végezte munkáját, semmilyen ügyben nem exponálta magát. Mikó főispán lemondásakor nem cselekedett hasonlóan, még jelen volt Joós főispáni beiktatásán, de nem világos, meddig maradt hivatalban.

A vármegyei törvényhatósági bizottságnak a városi bizottsághoz képest is jelképes szerepe volt, tulajdonképpen csak a költségvetés, illetve a zárszámadás elfogadása volt a feladata. Nagy létszáma miatt (150 fő) amúgy is nehezen működhetett volna. Tagjainak kinevezésekor több szempontot is figyelembe kellett venni, egyrészt a vallási, másrészt a nemzetiségi megoszlást. Foglalkozás szerint a bizottság közel felét a különböző birtokosok képviselték (19 nagybirtokos, 27 birtokos, 31 kisbirtokos), közel 1/4-ét pedig az egyházak képviselői (6 római katolikus lelkész, 11 református lelkész, 3 unitárius lelkész, 1 evangélikus lelkész, 2 görögkatolikus lelkész) foglalták el, amivel mindkét társadalmi csoport messze felülreprezentált volt. 12%-ot képviseltek a különböző szabad értelmiségiek (12 ügyvéd, 5 orvos, 1 építőmester, 1 gyógyszerész), és viszonylag kevés volt a tanár (5 tanító és 3 tanár) és jegyző (2). Míg a város esetében nem került elő a felekezeti hovatartozás, itt a tagok névsorában minden név mellett szerepel az, hogy melyik egyházhoz tartoznak. A testületnek 106 református, 30 római katolikus, 5-5 unitárius és lutheránus, és 4 görögkatolikus tagja volt. Messze felülreprezentáltak voltak a reformátusok. A tanács tagjainak 70%-a volt református, miközben a megye lakosságának csak 38%-át alkották. A római katolikusok kisebb mértékben voltak felülreprezentálva – 20% a 15%-kal szemben –, az unitárius és lutheránus vallás arányainak megfelelően volt képviselve. Természetesen messze alulreprezentáltak voltak a görögkatolikusok (3% a 23%-kal szemben), míg az ortodox vallásúak egyáltalán nem kaptak képviseletet. Nemzetiségi megoszlásban

42 Választott tagok: Adorján Gábor református lelkész, Bíró István országgyűlési képviselő, Bogdán István ügyvéd, Bustya Béla építész, Inczédy Joksman Ödön nyugalmazott főispán, Kézel Ferenc vasutas, Szigyártó Gábor leánygimnáziumi igazgató.

43 Választott tagok: Csiki József református lelkész, Dósa György kisgazda, Elekes János húsiparos, Gálfalvi György ügyvéd, Herceg Ferenc festő, István Mihály ügyvéd, Jaross Béla római katolikus plébános, Nagy Endre tanár, Patrovits Kálmán mérnök, Szilágyi Olivér országgyűlési képviselő.

44 Marton Zsigmond marosvásárhelyi születésű, középiskolai tanulmányait a helyi református kollégiumban folytatta, majd a budapesti egyetemen szerzett államtudományi diplomát. 1906-ban a vármegye szolgálatába lépett, 1920-ban másodjegyzőségig vitte, amikor elbocsátották állásából. Ezt követően Magyarországra költözött, ahol a Magyar Általános Hitelbank tisztviselőjeként tevékenykedett.

a tanács 140 tagja volt magyar, 5-5 fő volt román és német nemzetiségű. A német nemzetiség arányának megfelelően volt képviselve (három képviselőjét a Német Népközösség jelölhette), míg a románok messze alulreprezentáltak voltak. A tanácsba bekerültek olyan tagok is, akik egyértelműen a reprezentációt, a korok folytonosságát képviselik: Inczédy Joksmann Nándor, aki 1918-ban volt főispán, Bethlen István egykori miniszterelnök, valamint Bánffy Dániel erdélyi párti képviselő, későbbi földművelésügyi miniszter.

A vármegyei hivatalnokokról még kevesebb értesülésünk van. Összesen 99 főről vannak hiányos adataink,[45] ebből csak 50 esetben ismerjük az illető származási helyét. Az érintett személyek kb. fele – 23 fő – számított „ejtőernyősnek." Ám adathiány miatt nem tudjuk, hogy ez mennyire reális szám. Az általuk elfoglalt pozíciók megerősítik az eddig tudottakat: a közigazgatási hierarchia közepén lévő tisztségeket töltötték be – elsősorban aljegyzőit, szolgabíróit, főszolgabíróit.

A községi közigazgatásról még kevesebb ténnyel rendelkezünk, csak a jegyzők egy részének névsora ismert. A jegyzők 15%-a (14 fő) volt „ejtőernyős", döntő többségük a megye szülötte volt, 25 fő ugyanazon a településen szolgált, ahol született. A községi közigazgatás tisztviselőiről semmilyen adattal nem rendelkezünk.

A vármegyei törvényhatósági bizottság jelképes szerepet vitt, gyűlései is teljesen formálisak voltak. A jegyzőkönyvek minimális információval szolgálnak; az alispáni beszámolók megjelentek nyomtatásban, de a tagoknak postán kézbesítették, így fel sem olvasták őket. A napirendre kerülő ügyeknek csak az iktatószáma van megadva, témája nem, így azt sem lehet beazonosítani, hogy egy-egy gyűlésen milyen témákban fogadtak el határozatokat. Felsorolás van arról, hogy melyik tag szólt hozzá a témához, de a hozzászólást már nem jegyezték le, így egy-egy jegyzőkönyv csak pár oldalnyi. A gyűlések inkább teátrálisak voltak, a rendi korszak maradványai. A gyűlés kezdetén a főispán nem tartózkodott a teremben, annak megnyitása után külön küldöttség ment ki érte, s kérte fel, hogy vegyen részt az ülésen.[46] Minden alispáni jelentés után külön köszönetet mondtak neki a kifejtett, alapos munkáért.[47] A bizottság működésében érdemes kiemelni Máriaffy Lajos szerepét, aki római katolikus vallású, marosszentgyörgyi nagybirtokos volt, és a közigazgatási bizottságban tevékenykedett. Messze ő volt a legaktívabb a tagok közül,

45 Fontos megjegyezni, hogy a vármegye központi személyzete lényegesen kisebb volt, mint a városé, Maros-Torda megyében 1941-ben ez a szám 111 fő volt, ebből 25 fő volt a fogalmazói kar, 18 főszolgabíró és szolgabíró, 24 fő díjnok, 12 altiszt, 9 szolga, 17 irodai tisztviselő. Maros-Torda vármegye költségvetése az 1941. évre. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. K 269. Pénzügyminisztérium. Általános iratok. 187. csomó. 80. tétel. fol. 15.

46 Jegyzőkönyv, készült Marosvásárhelyen, Maros-Torda vármegye törvényhatósági bizottságának 1941 évi július hó 31-én megtartott rendes közgyűléséről. 1941. július 31. SJMS Prefectura Judeţului Mureş. Consiliul Municipal Mureş-Turda. Comisiile aparţinătoare [Maros megye prefektusi hivatalának iratai. Maros-Torda vármegye közgyűlése és a hozzá tartozó bizottságok iratai] Nr. inv. 353. (= SJMS-Prefectura-Comisii) Dos. 850/1941. fpé. 1–2.

47 Jegyzőkönyv, készült Marosvásárhelyen, Maros-Torda vármegye törvényhatósági bizottságának 1941 évi december hó 19-én megtartott rendes közgyűléséről. 1941. július 31. SJMS-Prefectura-Comisii. Dos. 850/1941. fol. 3–8. Ennek ellenére a *Reggeli Ujság* – feltehetően megfelelési kényszerből – mint a vármegye parlamentjét mutatta be a bizottság tevékenységét, ahol érdemi munka folyik, vitákkal tarkítva. Házi parlamentjeink. *Reggeli Ujság* 1943. január 17. 3.

szinte minden kérdéshez hozzászólt, több alkalommal is bírálta a fennálló állapotokat, és feltűnően képviselte az antiszemita nézeteket.[48]

A vármegye és a város működése közötti látványos különbség a fegyelmi ügyek terén mutatkozik meg. Bár a vármegyei számok sem magasak, a városi teljes hiányhoz képest mégiscsak feltűnők. 1942 egyik negyedéve folyamán nyolc fegyelmi és 31 rendbüntetés,[49] míg 1943 egyik negyedéve folyamán hat fegyelmi és 13 rendbüntetés volt,[50] így egy év alatt akár több tucat fegyelmi ügy is keletkezhetett. Az ügyek akár magasabb beosztású tisztviselők ellen is folyhattak, és több esetben emelt panaszt a helyi lakosság valamelyik tisztviselő ellen, bár ezek hátterében a legtöbb esetben nemzetiségi ellentétek állhattak.

A korszellem megnyilvánulása a közigazgatásban

Jelen részben vázlatosan olyan jelenségekre kívánunk kitérni, amelyek a vizsgált időszak jellemző tünetei voltak, és amelyeket ma a „korszellem" megnyilvánulásaiként aposztrofálunk. Ezek előkerültek mind a közgyűléseken, mind a sajtóban – gondolunk itt olyan jelenségekre, mint az „ejtőernyősök", a „címkórság" vagy az „erdélyi szellem" kérdése.

Az 1941 tavaszára a sok nehézség mellett felálló és hiányosságokkal küzdő közigazgatás normális körülmények között és békeidőben is nehéz feladat előtt állt volna. A magyar kormányzat döntése értelmében a közigazgatási tisztviselők kiválasztásánál két szempont érvényesült: a megbízhatóság és a megfelelő képesítés.

A háborús viszonyok és közellátási nehézségek közepette az államhatalom elvárta a közigazgatástól, hogy egyszerre kezelje a nemzetiségi és szociális kérdést, integrálja a területet, tartsa fenn a háborús nehézségek ellenére az úgynevezett „belső front" szilárdságát, és teremtse meg a nemzeti egységet.[51] Belátható, hogy mindennek egyszerre semmilyen közigazgatás sem tudott volna megfelelni. Az állam ugyanakkor feltétlen loja-

48 Fekete Antal szerint Máriaffy aktivitása mögött azon törekvése állt, hogy szerette volna megszerezni a főispáni tisztséget, s ehhez legalkalmasabb eszköznek az antiszemita nézetek propagálását vélte. Szerinte mindezt csak opportunizmusból tette s nem meggyőződésből, s erre nem is volt fogadókészség a tanácsban. Fekete Antal: *Közélet és kaszinó. Két emlékirat*. [Szerk. Sebestyén Mihály – Fodor János.] Marosvásárhely, 2019. 170–171. A vármegyei bizottságban sokkal élesebben jelentkezett a zsidókérdés, mint a város esetében, így vitatható Fekete azon állítása, hogy erre nem volt fogadókészség.

49 Maros-Torda vármegye alispánjának jelentése az 1942 évi december hó 9-i rendes közgyűlés számára. 1942. december. SJMS-Prefectura-Comisii. Dos. 852/1942. fol. 1–8.

50 Maros-Torda vármegye alispánjának jelentése az 1943 évi december hó 14-i rendes közgyűlés számára. 1943. december. SJMS-Prefectura-Comisii. Dos. 854/1943. fol. 25–34.

51 1943 végén Mikó főispán így jellemezte a közigazgatás szerepét és feladatát: „A közvetítő szerv a közigazgatás volt, részben íróasztalt soha nem látott fiatalokkal, az időközi jogfejlődésből kiesett idősebb nemzedékkel, más igazgatási ágazatból átkerült 'anyaországiakkal' és nagyon kevés szakemberrel. A hulló manna csodája nem vált, mert nem válhatott valóra. Csoda mégis történt, mert ilyen körülmények között is az élet üteme nem akadt el és ha voltak és vannak is zökkenők, a jó szándékot és a segítő készséget nem lehet kétségbe vonni! A közigazgatás többet tett, mint ami erejéből tellett és kevesebbet, mint amit az idők parancsolnak. [...] ma már messze túlnőtt az eddigi értelemben vett igazgatáson, meghaladja a háborús korlátozások következtében reá hárult közellátási, lakásügyi és jóléti feladatokat és a szó legnemesebb, de legnehezebb értelmében vett nemzetépítő, fenntartó egységes társadalmi közfelfogást kialakító és a társadalom összességét átfogó tevékenységet jelent." Jegyzőkönyv készült Marosvásárhely thj. sz. kir. város

litást várt el a lakosságtól, elsősorban a tisztviselői kartól, amibe már nem fért bele semmilyen bírálat. Míg a két világháború közötti időszakban általánosan elfogadott dolog volt, hogy az erdélyi magyarság minden vélt vagy valós sérelméért az (idegen) államhatalmat okolta, 1940 után a romló életkörülmények ellenére sem fogalmazhatott meg nyílt kritikát.

A korszakról szóló pozitív beszámolók a magyar közigazgatás hatékonyságáról, a tisztviselők emberfeletti munkájáról akkor válnak igazán szembetűnővé, ha összevetjük, hogy ugyanezen emberek miként láttatták a két világháború közötti időszakot. A két világháború közötti időszak volt minden rossz forrása, a gazdaság és közigazgatás mellett a morál megromlásának oka is. Májay polgármester már az első ülésen így kezdte beszédét: „Huszonkét esztendei idegen uralmi gondolat pünkösdi királysága után..."[52] E tekintetben Májay és Marton alispán két világháború közötti időszakról szóló beszámolói a leginformatívabbak. Mindkét beszéd tulajdonképpen egy sérelmi kataszter, új információ nélkül.[53] Ezekre a szövegekre a korszakban érvényes narratívaként lehet tekinteni, ezért így is kezeljük őket. Látszólag egyik érintett személy sem érezte kínosnak, hogy az erdélyi magyarok nevében taglalja a kálváriájukat, miközben ők maguk a teljes időszak alatt Magyarországon éltek. Eléggé valószínű, hogy egyik esetben sem az írta a szöveget, aki felolvasta. A magyarság szenvedésének kiindulópontja természetesen Trianon volt, amikor megszületett az erdélyi magyar kisebbség: „Az érdem és minden jogalap nélkül nyertes Románia minden fék és gátlás nélkül megkezdi a maga irtó háborúját az ajándékba kapott más nyelvű őslakók ellen. Új fogalom keletkezik. Kisebbség. A kisebbségbe döntött népek új lelki érzést ismertek meg, a kisebbségi érzést." Azt helyesen érzékelte Májay, hogy a két világháború közötti román állam sokkal nemzetiesítőbb volt, mint a 19. századi magyar. Szerinte a román elitnek két célja volt az állam révén: egyrészt saját személyes ambíciójának kielégítése, amihez az állam csak eszköz volt, másrészt az erdélyi magyarság kiszorítása és tönkretétele. Ezen felfogásból következett minden: a korrupció, aminek anyagi alapját a magyarok sanyargatása teremtette meg, a város tönkretétele és kifosztása, a városi vagyon elherdálása, az utak és épületek leromlott állapota, az ipar szándékos megszüntetése, a szociális kérdés kiéleződése. A regátiak közigazgatásban való megjelenéséről vallott narratíva sokban emlékeztet az „ejtőernyősökről" szólóra. Mindkét esetben az a fő sérelem, hogy nem ismerik a helyi viszonyokat, igényeket, egyedüli céljuk saját egyéni boldogulásuk biztosítása Marosvásárhelyen. A „főgonosz" Emil Dandea[54] volt, akit Májay „gyűlölettől elvakult sovén,

törvényhatósági bizottságának 1943 évi december hó 17. napján a városi székház közgyűlési termében tartott rendes közgyűlésen. 1943. december 17. SJMS-Primăria-Consiliu. Dos. 107/1943. fol. 736–788.

52 Jegyzőkönyv készült Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1941 évi április hó 16. napján Marosvásárhely székháza dísztermében tartott ünnepélyes alakuló ülésről. 1941. április 16. SJMS-Primăria-Consiliu. Dos. 104/1941. fol. 1–39.

53 Májay beszéde végén kifejti, hogy célja a tárgyilagos ismertetés volt: „Iparkodtam tárgyilagosan az eseményeket felsorolni, hogy kitűnjön az, hogy miket élt át ez a város polgársága az alatt míg a magyar közigazgatás a földről kényszerű száműzetésben volt."

54 Emil Dandea a két világháború között a város meghatározó politikusa volt, két alkalommal, 1923–1926 között mint polgármester, 1934–1937 között pedig mint az *interimar* [ideiglenes] bizottság elnöke vezette a várost. Dandeáról lásd Virgil Pană: *Emil A. Dandea. Un moț primar la Târgu-Mureș.* [Emil A. Dandea. Egy móc származású polgármester Marosvásárhelyen.] Târgu-Mureș, 2012.

román" személyként jellemzett, akinek egyedüli célja a város elrománosítása volt, anélkül, hogy szem előtt tartotta volna a város vagy az állam érdekeit:

> „Alantos elfogult gondolkodása nem tudott felemelkedni az igazi államérdekeket szolgáló megértő türelmes magatartásig s ez is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy olyan erősen féltett és dicsőített Nagy-Romániája a történelemben alig észrevehetően rövid idő alatt, mint szappanbuborék foszlott szét."

A korszakban az egyedüli pozitívum az OMP megalakulása volt, valamint az általa folytatott politizálás a kisebbségi jogokért:

> „... megalakult, hogy útmutató, világító fáklya legyen a máról-holnapra hazáját, hitét és önbizalmát vesztett, sehol semmi támaszt meg nem lelő sorstestvéreknek. Hallatlan erőfeszítései teszik elviselhetőbbé a magyarság szenvedéseit, rázzák fel abból a letargiából hová a bűn és tudatlan hatalmak döntötték s adják vissza az önbizalmát, hogy ez a föld a mi hazánk s itt élnünk, vagy meghalnunk kell."[55]

Ezzel szemben a Népközösség létrejöttéről már sokkal visszafogottabban nyilatkozott a polgármester.

Marton alispán is elsősorban az erdélyi magyarság szenvedéseiről, hontalanságérzéséről beszélt,[56] illetve a közigazgatás színvonalának, a vármegyének mint a magyar történelem legfőbb letéteményesének lezüllesztését taglalta:

> „... felrémlenek előttünk a vármegyére zúdult keserű megaláztatásokkal és szenvedésekkel teli esztendők: a magyar alkotmány megsemmisítése, a 900 éves magyar nemzet védőbástyájának: a vármegyének: ha nem is fizikai de eszmei és szellemi lerombolása. A főispán díszes méltóságába »domnule Vescan Ioan prefektus« ült be. S jöttek utána gyors egymásutánban a hatalomra és vagyonra szomjas többiek és velük együtt folyton-folyvást süllyedt a régi vármegye eszmei fogalma a féktelen korrupció fertőjében."[57]

55 A korszak meghatározó magyar figurájáról, Bernády Györgyről, illetve második polgármesterségéről viszonylagos tárgyilagossággal nyilatkozott: „... a nehéz körülmények miatt ő sem tudott lelke szerint dolgozni, de legalább visszaadta a polgárságnak a helyi közigazgatásba vetett bizalmát és a város tisztviselő karát a polgárság becsületesebb szolgálatára kényszerítette rá." Jegyzőkönyv készült Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1941 évi május hó 17-én tartott rendes közgyűlésén. 1941. május 17. SJMS-Primăria-Consiliu. Dos. 104/1941. fol. 64–288. Minden idézet forrása e jegyzőkönyv.

56 „Minden hősies erőfeszítés ellenére is bekövetkezett azonban az az idő, amikor az erdélyi magyar nem lelé honát szülőföldjén, melyet pedig ezer év fergeteges viszontagságai közepette munkájával és vérével megtartott és megszentelt."

57 Alispáni jelentés Maros-Torda vármegye közigazgatási bizottságának 1941 évi június 6-án tartott alakuló ülésére. 1941. június 6. SJMS-Prefectura-ComAdm. Dos. 189/1941. fol. 2–6.

Az egyik ilyen sérelem az volt, hogy a helyi elemek közül nem a legmegfelelőbbek jutottak álláshoz. 1942 folyamán mind a városi, mind a vármegyei bizottságban felmerült, hogy felül kellene vizsgálni a tisztviselők kinevezését, mivel olyan egyének is pozíciókba kerültek, akiknek a két világháború közötti magatartása megkérdőjelezhető volt. A témát először Máriaffy Lajos vetette fel, de több tag helyeslését is elnyerte. Kezdetben a vármegyei közigazgatási bizottságban, majd a vármegyei törvényhatósági bizottságban is felmerült a téma, és feliratot küldtek a kérdésben a kormánynak.[58] Abban már nem volt egyetértés, hogy mi számít megkérdőjelezhető magatartásnak: ha valaki állást vállalt a román uralom alatt, vallást vagy nevet változtatott megélhetése biztosítása érdekében, ha 1918 után elmenekült, vagy ha protekció révén nyert állást 1940-et követően. A téma átkerült a sajtóhoz is, amely kérte, hogy egyedül a rátermettség legyen a mérce a kinevezéseknél.[59] Az esetleges eljárás ellen mind Mikó főispán, mind Májay polgármester tiltakozott. Májay ugyan nem tudta megakadályozni a felirati javaslat elfogadását, annyit azonban elért, hogy kikerüljön az a rész, amely szerint egyesek protekció révén jutottak álláshoz. Mikó amiatt szólalt fel – mivel neki volt joga fegyelmi eljárást indítani a tisztviselők ellen, s azokat elmozdítani állásukból –, hogy szerinte mindenki megfelelően végzi a munkáját, s az, hogy valaki 1918 után elmenekült, nem elég indok az elmozdításra.[60] Májay azzal védekezett, hogy a kinevezés előtt a kinevezendők listáját mind az OMP, mind a Népközösség vezetői és más vezető férfiak átnézték, így nem kerülhetett álláshoz senki, aki súlyosan ártott volna a magyarságnak. Szerinte egyedül Maetz Ervin neve merülhetne fel, aki az 1930-as években a város főépítésze volt, akárcsak 1940 után.[61] Kérdés, hogy a másik két érintett (Papp Károly alpolgármester, illetve Vadady F. Károly tanácsnok) neve miért nem merült fel, holott Maetzhez hasonlóan mindhárman végig tagjai voltak a város közigazgatásának. Úgy tűnik, hogy ha valaki az OMP jóváhagyásával vállalt munkát a román közigazgatásban, azt 1940 után nem tekintették „árulásnak", s továbbra is állásban maradhatott. A vízválasztó legtöbb esetben a revízió kérdéséhez való viszonyulás volt:

58 A villamos centrálé és a zsidókérdés Marosvásárhely kisgyűlésén. *Magyar Szó* 1942. december 17. 2.

59 Jakab Antal szerint: „A visszatérés után nem minden esetben az érdemesség és a felkészültség volt a döntő tényező az erdélyi közélet szereplőinek kiválasztódása terén. Nem volt hiba, hogy így történt, hiszen átmeneti időket éltünk és végeredményben alkalmat kellett adni mindenkinek ahhoz, hogy bebizonyítsa hivatottságát. Erdélynek az ország életébe való teljes és maradéktalan bekapcsolása azonban feltétlenül megkívánja, hogy ezentúl csak egyetlen szempont legyen irányadó mindenütt nálunk is: ki mennyiben alkalmas arra, hogy többet, jobbat alkosson másoknál a nemzet érdekében. [...] A szenvedések jóvátételének ideje lejárt. Erdély népe nem igényel többé semmiféle elnézést." Jakab Antal: Erdélyi átalakulás. *Székely Szó* 1942. február 14. 3.

60 Jegyzőkönyv készült Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1941 évi december hó 19 napján du. 5 órakkor[!] a városi székház közgyűlési termében tartott rendes közgyűlésén. 1941. december 19. SJMS-Primăria-Consiliu. Dos. 104/1941. fol. 467–657. Mindezt már csak azért sem fogadhatták el, mert a két legfontosabb tisztviselő, Májay polgármester és Marton alispán is ebbe a kategóriába tartozott.

61 Jegyzőkönyv készült Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1942 évi december hó 18. napján a városi székház közgyűlési termében tartott rendes üléséből. 1942. december 18. SJMS-Primăria-Consiliu. Dos. 106/1942. fol. 503–618. Maetzcel kapcsolatban a legpikánsabb részlet, hogy neve szerepel a román uralom jelképének számító ortodox templom falán elhelyezett táblán, ahol köszönetet nyilvánítanak azon személyeknek, akik segítették a templom felépítését. Maetz szerint neki mint főmérnöknek hivatalból ellenőriznie kellett az építkezést, amiben aktívan nem vett részt.

amennyiben valaki részt vett a Román Antirevizionista Liga[62] gyűlésén, az 1940 után nem számíthatott állami állásra.[63]

A másik sérelem az „ejtőernyősökkel" volt kapcsolatos. A magyar kormányzat jelenlétüket azzal indokolta, hogy a szakszerűség fenntartása nem biztosítható más módon, csak ha kulcspozícióba olyan embereket neveznek ki, akik ismerik a magyar közigazgatás működését. Az erdélyiek ennek kapcsán azt kifogásolták, hogy a szakszerűség oltárán feláldozzák a helyi szokásokat és igényeket, megszűnik az, hogy Erdélyben másképp működnek a dolgok, s itt nagyobb tere van az előírások be nem tartásának, a kijárásnak. Az érintett „ejtőernyősök" azt hangoztatták, hogy számukra sem könnyű egy idegen környezetben érvényesülni, s eljátszani az arctalan bürokratát. Ezen konfliktushalmazt Mikó főispán így összegezte:

> „A helyi születésűek kritizálják azokat, kik nem helyi születésűek, hogy nem ismerik a helyi viszonyokat, embereket, szokásokat, nem ismerik Erdély különleges szellemét és másrészt a nem innen származók kritizálják az ittenieket azért, mert mi nem ismerjük el az ő nehéz feladatukat és nem akarjuk belátni azt, hogy nem olyan könnyű a viszonyainkat megismerni. [...] nem akarják belátni, hogy kell olyan tisztviselőnek is idejönni akik igazán ismerik a magyarországi törvényeket."[64]

Arra hivatkozva, hogy „ők vannak otthon", a helyi tisztviselők elvárták az ejtőernyősöktől, hogy ők igazodjanak a helyi szokásokhoz,[65] és ne legyen hivatkozási alap az, hogy hogyan is van mindez a trianoni területeken.[66] Egy 1941. végi sajtóbeszámoló szerint a bevonulás után eltelt három hónap legnehezebben elfogadható jelensége az „ejtőernyősö-

62 Hivatalos neve: Liga Antirevizionistă Română. Az erősödő magyar revíziós törekvések ellensúlyozására 1933-ban létrejövő szervezet, ami maga mögött tudhatta a mindenkori román kormányok támogatását. Célja propaganda révén megakadályozni, hogy Romániát bármilyen területi veszteség érje. A Liga rendszeresen többezres nagygyűléseket tartott az erdélyi nagyvárosokban, az ahhoz való viszonyulás pedig rendszeresen nehéz helyzet elé állította a helyi közigazgatásban részt vevő magyar tisztviselőket. A Liga tevékenységére vonatkozóan lásd Liviu Lazăr: *Mişcarea antirevizionistă din Transilvania în perioada interbelică.* [Az antirevizionista mozgalom Erdélyben a két világháború között.] Deva, 2003.

63 A két attitűdre vonatkozóan lásd a két szatmári ügyet, Figus Albert és Czira Árpád esetét. Sárándi Tamás: „Zsidóbarátok és szabadkőművesek előnyben?" Egy erdélyi napilap esete a magyar katonai közigazgatással 1940-ben. *Médiakutató* 17 (2016) [Tavasz] 47–57.; Uő: A nemzetiségi középosztály helyzete 1940 őszén. *Modern Magyarország* 2 (2013) 1. sz. 141–164.

64 Jegyzőkönyv készült Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1941 évi április hó 16. napján Marosvásárhely székháza dísztermében tartott ünnepélyes alakuló ülésről. 1941. április 16. SJMS-Primăria-Consiliu. Dos. 104/1941. fol. 1–39.

65 1941 nyarán Mikó főispán felszólította az „ejtőernyősöket", hogy igyekezzenek beilleszkedni, illetve átvenni az erdélyi „lelkületet". Jegyzőkönyv készült Marosvásárhelyen 1941 évi július hó 31. napján a városi székház közgyűlési termében Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának rendkívüli közgyűlésén. 1941. július 31. SJMS-Primăria-Consiliu. Dos. 104/1941. fol. 304–325.

66 Gyéresi Ferenc kisgazda 1941 végén amiatt háborgott, hogy szüntessék meg azon szokást, hogy az „ejtőernyősök" arra hivatkoznak, hogy mindez hogyan zajlik a trianoni területeken, mindezt azzal indokolva, hogy „... mi nem vagyunk az anyaországban, hanem hála Istennek Magyarországhoz tartozunk, a mi területünkön élünk". Jegyzőkönyv készült Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1941 évi december hó 19 napján du. 5 órakor a városi székház közgyűlési termében tartott rendes közgyűlésén. 1941. december 19. SJMS-Primăria-Consiliu. Dos. 104/1941. fol. 467–657.

ké" volt.[67] Mások arra hivatkoztak, hogy megváltozott az egész város hangulata, s a lakók már nem ismernek rá a városra, mert korábban kisváros jellege volt, ahol maguk intézték egymás között a dolgaikat.[68] Azáltal, hogy a lakosság száma is nőtt, egyre nagyvárosibb jelleget öltött, s egyre inkább az idegenség érzése lengte be.[69] A sajtó szerint a városban három nagy csoport él egymás mellett: a helyi lakosság, a „bennszülöttek", a dél-erdélyi menekültek és az „ejtőernyősök. Ezzel együtt türelemre intették a lakosságot, hiszen a közös cél és együttélés majd összecsiszolja a különböző társadalmi csoportokat.[70]

Az „ejtőernyősök" jelenségéhez szorosan kötődik az úgynevett rang- és címkórság. Magyarországon a tisztviselőknek a fizetési osztályoknak megfelelő megszólítás járt. Ez a jelenség ismeretlen volt Romániában, illetve a huszonkét éves kisebbségi időszak alatt teljesen kikopott a társadalmi különbségek csökkenése következtében. Igencsak idegennek hatott, amikor az „ejtőernyősök" elvárták e megszólításokat. A helyi tisztviselők ezt a haladóbb, demokratikusabb „erdélyi szellemnek" a rendies, barokk társadalommal való összeütközéseként élték meg. Mikó főispán szerint az „erdélyi szellem" lényege: „Nekünk kisebbségi életben a belső front felekezetközi békét, leomló társadalmi válaszfalakat, egyszerűséget, egymásért való önzetlen munkát, testvéri összetartozást jelentett."[71] A jelen-

67 „Nehezebbé teszi ezt a helyzetet az, hogy több vezető pozícióba olyan férfi került, aki a helyi embereket és viszonyokat egyáltalán nem ismeri és e miatt nem igen lát maga előtt mást, mint a törvények sokszor rideg betűit. [...] Tisztelettel hajlunk meg a kormány tagjainak a rendelkezései és intézkedései előtt, mert tudatában vagyunk annak, hogy minden cselekedetük Magyarország boldogítása, fejlesztése érdekében történik. A kinevezett és ideküldött személyek ellen sem akarunk kifogást tenni, hiszen a legtöbbet közülük nem ismerjük s nincs okunk működésük elé bizalmatlansággal tekinteni." Ma van. *Reggeli Ujság* 1940. december 12. 1.

68 Kovács Elek szerint: „...a város sorsát a város polgárai intézték. Ma az ügyek menetébe alig van befolyásuk. A különbség pedig összesen csak az, hogy az itt született és itt élt polgár sokkal jobban tudta és érezte, hogy mi fáj és mi kell ennek a városnak, mint azok, akik tudjuk, becsületes szándékkal és jó akarattal, de a viszonyok ismerete nélkül akarják a várost újjá és naggyá teremteni, ami azonban kiforgatja eredeti jellegéből." Kovács Elek: A régi és az új Marosvásárhely. *Reggeli Újság* 1943. május 6. 3.

69 Mindezt a városba látogatóba visszatérő egykori vásárhelyi lakosok is megerősítették, a sajtó szerint: „Szerinte nem azt a Vásárhelyt látta viszont, amelyikről el nem mosódó meleg emlékei maradtak lelkében, hanem egy hideg, zárkózott idegent, akinek a külseje hasonlít ugyan egykori ismerősihez, de nem az, akit régebben szeretettel zárt a szívébe. [...] Akik itt maradtak, velem együtt megöregedtek s ami körülöttünk történt, nem tudjuk átérteni. Hiába keressük a régi társadalmi összefogást, az ismerősök és barátok mintha átváltoztak volna a mai környezetben. Bizalmatlankodók, begombolkozottak, mintha attól tartanának, hogy kémlelni akarjuk a lelküket, feljelenteni a nyilatkozatukat." Régi vásárhelyi dolgokról beszélgettünk egy látogatóban lévő volt vásárhelyi előkelőséggel. *Székely Szó* 1943. január 24. 3.

70 „Nem így képzeltük el a találkozást – Ezt a kijelentést katonaember mondta, akinek bölcsője itt ringott ezen a talajon. [...] Pedig mindenkitől több tárgyilagosságot, türelmet és főleg egymás iránti tiszteletet követel a mai helyzet. Valamennyiünknek parancsoló kötelessége, hogy ez az ék kikerüljön társadalmi életünk szervezeteiből. Magyarok vagyunk, testvérek, valamennyien egy családhoz tartozunk. [...] Abban az új szellemi áramlatban, amely keresztül hat kormányzást és vezetőket, a fő tartalmi erő a közösségi tudat. Ennek áthatható erejével könnyen viseljük el nemcsak a megpróbáltatásokat, hiányokat, hanem a reánk háruló felelősséget is. Ennek a közösségi tudatnak kell áthatnia ennek a városnak minden társadalmi rétegét és a benne élőket. Ne követeljünk másoktól több figyelmet és előzékenységet, mint amivel mi az illetőkkel szemben viseltetünk." A magyar munka és szorgalom egy esztendő alatt többet épített, mint a 22 évi megszállottság alatt tudott felmutatni az idegen uralom. *Reggeli Ujság* 1941. szeptember 29. 4.

71 Jegyzőkönyv készült Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1942 évi március hó 25. napján délelőtt 11 órakkor[!] a városi székház közgyűlési termében tartott ünnepi közgyűlésről. 1942. március 25. SJMS-Primăria-Consiliu. Dos. 106/1943. fol. 107–119.

ség elleni küzdelmet már 1941-ben megkezdték a különböző társadalmi egyesületek, később zászlajára tűzte az Erdélyi Párt is. Sajtóbeszámoló szerint az erdélyi közvéleményt három csoportra lehetett osztani a téma kapcsán: a többség elítélte a „rangkórságot", egy kisebb csoport azzal akart magának tiszteletet és érvényesülést kivívni, hogy bizonyos ranggal rendelkezett, és volt az ingadozók tábora, akik hivatalosan elítélték a jelenséget, de a mindennapokban elvárták, hogy ennek megfelelően szólítsák őket.[72] 1943 tavaszán az Erdélyi Párt végül nyilatkozatban állt ki a jelenség ellen, s egyedül az „úr" megszólítást tartotta elfogadhatónak.[73] Fontos kiemelni, hogy a kortársak vagy nem vették észre, vagy nem akarták elismerni, hogy a közigazgatás uniformizálása, a túlzó központosítás, amit az „ejtőernyősök" jelenléte is fémjelzett, egyben az „erdélyi szellem" végét is jelenti. Ebben a világban ugyanis már nem volt helye hasonló regionális csoportidentitásnak. A korszakban a megszólalók hangsúlyozták, hogy az „erdélyi szellem" töretlenül él,[74] miközben a többségi lét és az integrálódási vágy erősebb volt, s felülírta a korábbi elveket és nézeteket. Egy évvel a visszacsatolás után a sajtó képviselője szerint már minden olyan volt a városban, mintha nem is lett volna román uralom.[75]

Összegzés

A tanulmány célja Marosvásárhely és Maros-Torda vármegye 1940–1944 közötti közigazgatása összetételének feltárása, a korszak közbeszédének, narratíváinak bemutatása volt. A forrásadottságok miatt csak részben volt teljesíthető a cél, ezért kiemelt szerepet szántunk a közbeszéd, a narratívák bemutatásának, amit minden esetben igyekeztünk idézetekkel alátámasztani.

A közigazgatás személyi összetételéről első körben az állapítható meg, hogy – más városokkal és vármegyékkel szemben – itt nem okozott gondot az, hogy a helyi magyar elit tagjai korábban az OMP vagy a Népközösség keretei között tevékenykedtek. Körülbelül fele-fele arányban voltak az egyik vagy a másik tagjai, s tulajdonképpen ők osztották le egymás között a közigazgatási tisztségeket. Egyházak vagy egyesületek képviselői nem szereztek kulcspozíciót.

72 Jakab Antal: Cimek és rangok. *Székely Szó* 1943. május 9. 3.

73 A cim és rangkorság ellen. *Székely Szó* 1943. május 18. 7.

74 Mikó főispán szerint: „Attól kezdek félni, hogy ha sokat futunk a címek és rangok után, nem mi mutatunk majd példát az országnak, hanem elvesztjük a magunk egyszerű közösségi életformáját, amely két évtized tanulságaként erősödött meg bennünk. […] Méltatlan volna az erdélyi szellemiséget lealacsonyítani, a két évtizedes ostorozás alatt kialakult egyszerű lelkületet feladni és alkalmatlanná tenni a példamutatásra." Mikó főispán az Erdélyi szellem nevében vétót emelt a címek és rangok hajszolása ellen. *Székely Szó* 1943 április 9. 7.

75 „Ma ügyes-bajos emberek szaladgálnak végig rajta, ismét a díszruhás hajdú áll az ajtóban. Olyan az élet egészen, mintha senki sem emlékeznék már arra, hogy alig két téllel ezelőtt idegen ál-nagyságok pöffeszkedtek itt." A vármegye folyosója. *Székely Szó* 1942. január 11. 10. Fontos kiemelni, hogy miközben „erdélyi szellemről" beszéltek, az újságíró számára a normalitáshoz való visszatérés egyik fontos kellékét a rendies időszakra emlékeztető „díszruhás hajdú" képe jelentette.

A magyar közigazgatás legfontosabb emberének a mindenkori főispán tekinthető – ebben az esetben Toldalagi Mihály, majd halála után Mikó László személye volt a legmeghatározóbb. Más észak-erdélyi vármegyék és városok esetében is megfigyelhető, hogy a főispán a helyi elit tagja volt. Neki volt javaslattevő joga a tisztviselőket illetően, ennek köszönhetően döntő befolyása is. Mind Toldalagi, mind Mikó megfelelő végzettséggel rendelkezett, azonban 1940-et megelőzően egyikük sem töltött be közigazgatási tisztséget, így személyük kiválasztásakor valószínűleg nem ez volt az elsődleges szempont. Bár a gyakorlati közigazgatás két kulcsembere, a polgármester és az alispán kötődött a megyéhez, mindketten félig „ejtőernyősnek" számítottak, ugyanis a két világháború közötti időszakot Magyarországon töltötték. Megfelelő közigazgatási tapasztalattal egyedül Májay Ferenc polgármester rendelkezett az egész tisztviselői karban. Májay kinevezése ugyancsak beleillik a korszak mintázatába, mivel más nagyvárosok esetében is „ejtőernyősökkel" töltötték be ezt a tisztséget. A helyi elitből kikerülő tisztviselők közül csak három személy rendelkezett közigazgatási tapasztalattal, közülük Papp alpolgármester játszotta a legfontosabb szerepet. Amennyiben valaki az OMP beleegyezésével, esetleg a párt delegáltjaként vett részt a román közigazgatásban, az nem ejtett „foltot" az illető múltján, így ez 1940 után sem volt akadály kinevezése vagy átvétele esetén. Ez egyedül Maetz Ervin esetében került elő, ami azért meglepő, mivel ő szakértelmiségi volt. Az alacsonyabb beosztású közigazgatási tisztviselők esetében is hasonló mintázatot kapunk: korabeli beszámolók szerint 80%-uk nem rendelkezett semmilyen tapasztalattal, ennek ellenére a közigazgatás személyi összetételét és működését megfelelőnek minősítették. Mindez megerősíti korábbi feltevésünket, hogy a végzettségnél és tapasztalatnál fontosabb volt az illető megbízhatósága. A jelentősebb tisztviselők esetében nem volt fluktuáció, döntő többségben ugyanabban az állásban dolgozták végig a négy évet, és ebben az 1944-es német megszállás sem számított vízválasztónak. Egyedül Mikó mondott le tisztségéről, a többi tisztviselő hivatalában maradt. A későbbiekben mind Májay, mind Papp lemondott, de a lemondás körülményei nem ismertek, Májay így aktívan részt vett a zsidók deportálásának lebonyolításában is.

A korszak egyik legnagyobb magyar–magyar konfliktusát Marosvásárhelyen az „ejtőernyősök" jelenléte okozta. A városban – a rendelkezésre álló hiányos források torzító hatását figyelembe véve – 26 főre tehető a nem helyi tisztviselők száma, akik közül 18 számított „ejtőernyősnek". Ez alacsonyabb, mint a Csilléry Edit kutatásai által feltárt arány, abban azonban megerősíti a korábbi eredményeket, hogy általában a közigazgatás középső szintjein tevékenykedtek, emiatt napi szinten kapcsolatban voltak a helyi lakossággal.

A közigazgatás kapcsán fontos különbségek figyelhetők meg a város és a megye működésében, aminek kidomborítására egy ilyen esettanulmány a legalkalmasabb. Bár a magyar közigazgatási jog értelmében a törvényhatósági jogú városok vármegyének minősültek, működésükben több volt a különbség, mint a hasonlóság. A város törvényhatósági bizottsága rendszeresen – kb. havonta egyszer – ülésezett, felszólalások hangoztak el, s jóllehet az esetek döntő többségében elfogadta a kisgyűlés előterjesztéseit, akár vita is kialakulhatott. Ezzel szemben a vármegyei bizottság működése törvény szerint is csak jelképes volt. Évente kétszer ülésezett, s ezek az alkalmak is inkább egy megrendezett

színpadi jelenethez hasonlítottak, mint döntéshozó fórum üléséhez. Az ülés menete és lefolyása szimbolikus volt, az erről fennmaradt jegyzőkönyvek forrásértéke minimális. A várossal ellentétben nem olvasták fel a különböző beszámolókat, a szavazás egyszerre történt, és az ügyeknek csak az iktatószáma volt megadva, így feltehetően a bizottság egyes tagjai sem voltak tisztában azzal, hogy épp miről szavaznak. A város esetében inkább a helyi ügyek voltak előtérben, s az országosak csak marginálisan jelentek meg, míg a megyében épp fordítva – például folyamatosan napirenden voltak a felekezeti ellentétek, akárcsak az antiszemitizmus kérdése. A harmadik különbség a felekezeti és nemzetiségi megoszlás fontossága a megye, és ennek hiánya a város esetében. A megyei bizottság alakuló névsoránál külön fel volt tüntetve a tagok felekezete és nemzetisége, míg a városban nem is ismert a felekezeti megoszlás. A nemzetiségi kérdés nem került elő, mivel a bizottságnak nem volt román tagja. A megye esetében a református vallásúak messze felül, míg a román nemzetiség képviselői messze alul voltak reprezentálva. Ez a különbség és református dominancia külön vizsgálatot igényel, kérdés, hogy mennyire volt helyi jelenség, és mennyire tekinthető általánosnak Észak-Erdélyben.

A korszak közbeszédét leginkább a sajtóban megjelenő különböző narratívák felvázolásával lehet érzékeltetni. Külön figyelmet szenteltünk a város és megye alakuló ülésén elhangzott, a 22 éves kisebbségi időszakra visszatekintő beszédeknek mint az egyik legjobb ilyen típusú forrásnak. Mindkét felszólalás gyakorlatilag a kisebbségi időszak sérelmi katalógusának tekinthető, azonban a helyzet fonákságát jelzi, hogy két olyan személy mondta el őket, akik közül egyik sem élte át a kisebbségi létet. A beszédeken végighúzódó motívum volt a két világháború közötti időszak – mint a hanyatlás, a magyar kisebbség kizsákmányolásának és kifosztásának ideje –, szemben az 1940-ben kezdődő újabb ezeréves időszakot felvázoló kezdettel. A korszak narratívái közül a három legjellemzőbbet jártuk körül: a közigazgatásba a „megfelelő elemek" kerültek-e be a helyi elitből, az „ejtőernyős"-problematikát, valamint a rang- és címkórság elleni küzdelmet.

KIEMELKEDŐ POLITIKUSOK MINT BOCSKAI ISTVÁN ÖRÖKÖSEI A 19–20. SZÁZADBAN

LÁSZLÓ ANDOR

EMINENT POLITICIANS AS HEIRS OF ISTVÁN BOCSKAI IN THE 19TH–20TH CENTURIES

Since the first half of the 19th century, reference to the past has become a component of political action, and public actors have sought to articulate and give credibility to their aspirations through examples of national history. They used familiar concepts, heroes and topos to their own ends, often presenting themselves as the heirs of ancestors of glorious memory. The reputations of statesmen of the past and present, who were regarded as eminent, were intertwined, 'serving' each other's legitimacy in the emerging social memory and in political battles. The paper shows how, over a century, a number of politicians have appeared to the public as successors to Bocskai, as the continuation of his activities.

Keywords: community memory, political thinking, legitimation, propaganda, political language, national pantheon

Egyes politikai szereplők (vagy a szolgálatukba szegődő sajtó) előszeretettel állítják be magukat a dicső emlékezetű ősök utódaiként, tevékenységük folytatóiként. Már Bethlen Gábor vagy II. Rákóczi Ferenc is elődjükként tekintettek Bocskaira, ügyüket, konkrét célkitűzéseiket összekötötték az ő tevékenységével. Érvelésük azonban legfeljebb egy szűk elit körében tarthatott számot figyelemre. A 18. század végétől jelentősen megnőtt a közéleti kérdések iránt érdeklődők (és később a szavazati joggal rendelkezők) köre, majd megjelent a modern nyilvánosság.[1] Az ekkoriban kialakuló nemzeti történetírás már egy jóval szélesebb közönséget célzott meg, hiszen a nemzet nevében kívánt mozgósítani. Ahogyan a tömegek politikai tényezőként jelentek meg, egyre fontosabbá vált a politikusok népszerűsítése, üzeneteik közérthető, átélhető formában való megfogalmazása. Ugyanekkor alakult ki a modern nemzet, és a hozzá ezer szállal kapcsolódó közös történeti tudat. Ebben nagy szerepet játszott a romantika személyiségkultusza: előszeretettel méltatták a nemzetté válás nagy történetének hőseit. Az egyre ismertebbé váló nemzeti

László Andor, PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola.

1 Vö. Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban.* [Ford. Endreffy Zoltán.] Bp., 1971. (Társadalomtudományi Könyvtár.)

történelem politikai nyelvként szolgálhatott, alkalmasnak bizonyult számos közügy értelmezésére, szélesebb kontextusba helyezésére.

A múlt felhasználásának e módja akár közvetlenül a történészek munkásságán, közéleti megszólalásaikon is alapult. A historikusok ugyanis elemzéseikben, cikkeikben többékevésbé egyértelmű utalásokat tettek saját koruk hírességeire. Máskor műveikben hasonló jellegűeknek ábrázoltak bizonyos eseményeket, személyeket, ezzel közvetett módon párhuzamba állították egymással a múlt nagyjait. Olyan sorozatot mutattak be, amelyet tovább lehetett folytatni a mindenkori jelen kimagasló személyiségeinek hozzáadásával. Bocskait gyakran a 17. század „szabadsághősei", a Habsburgok ellen harcoló erdélyi fejedelmek sora kezdő tagjának tekintették, akit Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc követtek. Felbukkant továbbá Bocskai a harcmezőn dicsőséget szerző magyar hadvezérek közt, ahol például Szent László, a Hunyadiak, Dobó István vagy Zrínyi Miklós voltak a társai. Még általánosabban a legjelentősebb magyar államférfiak egyikeként is megjelent, olyan kevésbé harciasnak bemutatott elődökkel együtt, mint Szent István, IV. Béla vagy Fráter György.

Amikor a 19. század politikai szereplői újra és újra felidézték a magyar történelmi hősök panteonját, időnként annak tagjai mellé állították a közelmúlt vagy a jelen kiemelkedő alakjait.[2] A Bocskaival való párhuzam több célt is szolgálhatott: egyfelől a kortárs kitűnőségeket tette a dicső ős oldalára emelve a közvélemény számára hitelesebbekké, elfogadhatóbbakká. Másfelől olyan sokak által rajongva tisztelt jelenkori politikusok (mint Kossuth vagy Deák) társaságába kerülve az eleinte széles körben még kevésbé ismert Bocskai helye is egyre inkább megszilárdult a nemzeti hősök csarnokában, ahol a katolikusok sokáig nem látták őt szívesen. A példamutató személyiségek többek között attól nyerték hallatlan tekintélyüket, hogy újra és újra hivatkoztak rájuk, és ezzel rendszeresen megerősítették kivételes történelmi jelentőségüket. A jelen és a múlt kimagaslónak tartott államférfiainak hírneve összefonódott, tulajdonképpen egymás legitimitását „szolgálták" a kialakuló társadalmi (kollektív) emlékezetben és a mindenkori jelen politikai csatározásaiban egyaránt. Ez a szemlélet tovább erősítette a folyamatosnak feltételezett nemzeti történelem reformkorban megjelenő képzetét, amely sorsközösséget teremtett az azonosulásra alkalmas dicső ősökkel, akik így „nagyjainkká" váltak. A 20. századra biztossá vált Bocskai helye a magyar múlt nagyjainak sorában. Ekkor már sokkal inkább a kortárs politikusok méltatása miatt volt szükség a hajdani kitűnőségek felvonultatására. Ezek a személyiségek a „rászorulók", róluk szeretnék bizonyítani, hogy felnőnek a nagy elődökhöz, akiknek a méltó örökösei, folytatják az általuk fémjelzett fényes hagyományokat, vagy éppen beteljesítik munkásságukat, megvalósítják célkitűzéseiket. Az alábbiakban elsősorban a 19. század közepétől kezdődő száz éven keresztül figyelhetjük meg, micsoda legitimáló erőt tulajdonítottak a közéletben a történelemnek, miként jelent meg számos kiemelkedő politikus Bocskai (és mások) örököseként.

2 Stefan Berger: *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. London, 2015. (Writing the Nation) 118.

A „magyarok Mózese". Bocskai és Kossuth Lajos

Kossuth az 1840-es évek második felében kezdte összekötni az ellenzék ügyét az elődök Habsburg-ellenes küzdelmeivel. Ezeket az ország történelmén „sárga-fekete fonalként" végig vonuló, Magyarországot „mind szellemileg, mind anyagilag" a birodalomba beolvasztani kívánó irányzat ellen vívták. Kossuth így nem csupán saját szerepét tette egyértelműbbé, hanem világosan kijelölte a „másik" oldalt is. Szerinte csak két párt lehet Magyarországon: a „hazafias" és az „udvari" irányzat, amelyek közül mindenkinek választani kellett, hiszen köztük nincs középút. Erőteljes és hatásos képekkel, történelmi példákkal alkotta meg az egymással kibékíthetetlenül szemben álló két tábor képét: az általa alkotmányosnak nevezett ellenzék a magyar szabadság „három század örökös küzdelmével megszentesített őre", míg az ellenkező oldalon álló hatalom nem nemzeti és nem alkotmányos.[3]

Az 1848–1849-es forradalom, majd a szabadságharc során a sajtó, a hadvezérek és politikusok szónoklatai számos alkalommal igyekeztek a múlt hőseinek példájával lelkesíteni a honvédeket, akiket az ő méltó utódaikként ábrázoltak.[4] Kossuthot már ismert kultuszokhoz (például Rákócziéhoz) igyekeztek kötni.[5] Ezek közé tartozott a kálvini ellenállástanhoz és Bocskaihoz kapcsolódó „magyarok Mózese" toposz. A népét a helyes irányba kormányzó, erős küldetéstudattal rendelkező, elhivatott vezető első jól kivehető mintája a magyar történelemben Bocskai István volt.[6] 1848-ban minden bizonnyal ezért éppen Debrecenben és a református lelkészek, teológusok körében bukkant fel ismét a kép. Már a forradalom első napjaiban Mózeshez hasonlították Kossuthot, hiszen az ő feladata is számadásra vonni és elítélni „az önkény erőszakoskodó zsarnokait". Ennek érdekében kapott „mózesi csudatévő vesszőt" a nemzet vezetésére.[7] Még egy kecskeméti verselő iparos „magyar hiszekegyében" is politikai megváltóként jelent meg a „mindenható" Kossuth (akárcsak annak idején Bocskai).[8]

Jellasics támadását követően megszaporodtak e beállítások. Egy harcra szólító felhívásában maga Kossuth is Isten kitartásra, bátorságra buzdító szavát közvetítette, aki Mózeshez szólt az égő csipkebokorból.[9] Mások is Mózesként említették a politikust, aki „fölrázta a nemzetet erkölcsi sírjából", ezzel Magyarország „üldözött üdvözítőjévé" vált, és

3 Kossuth 1847. február 5-én Szentkirályi Móricnak írt levelét idézi Kosáry Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban.* Bp., 2002. [2. kiad.] (Millenniumi Magyar Történelem) 366–367.; *Kossuth Lajos összes munkái.* I–XV. S. a. r. Barta István. Bp., 1948–1955. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai/Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris) XI. (Kossuth 1847. okt. 17-i beszéde a pesti követválasztás előtti napon. Kossuth Lajos 1848/49-ben I. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48) 209.

4 László Andor: Bocskai István példája a 19–20. század kritikus korszakaiban. *Aetas* 38 (2023) 3. sz. 7–13.

5 „Rákóczy égből kitört lelke vagy." Jámbor Pál: Kossuth. In: *Kossuth Lajos a magyar nép szívében és költészetében.* Összeáll. Zsilinszky Mihály. Pest, 1868. 32.

6 László Andor: Bocskai István, a magyarok „Mózese". *Századok* 157 (2023) 1195–1209.

7 Révész Bálint: A' debreczeni főiskolai tanuló ifjuság előtt tartott beszéd. In: Gáborjáni Szabó Botond: *A szabadság szent igéi. A tiszántúli református egyházi vezetés és a Debreceni Kollégium 1848/49-ben.* Debrecen 1999. (Forrásgyűjtemény 3) 65.; Könyves Tóth Mihály: Mi történt? 'S mit kell tennünk? Uo. 83.

8 Szokolai Hártó János művét idézi Zakar Péter: „Kossuth a magyarok Mózese". Liberális egyháziak Kossuth-képe 1848–1849-ben. *Aetas* 18 (2003) 3–4. sz. 96–97.

9 Kossuth Lajos: Pest, sept. 18. *Kossuth Hirlapja* 1848. szeptember 19. 313.

kérték, hordja körbe a véres kardot.[10] Néhány nappal a kormány Debrecenbe menekülése előtt egy helyi lelkész a Nagytemplomban a szabadító iránti várakozásról prédikált, aki kivívja majd az „elnyomott emberi jogokat".[11] A városba érkező Kossuth lelkesítő beszédében a Bocskai ősi zászlaját kitűző hajdúk vitézségét méltatta.[12] Másnap a debreceni Piac utca kapuőre a „Kossuth magyarok Mózese" felirattal örökítette meg az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökének érkezését a városba.[13] Ezzel egyértelműen az egykori fejedelem örököseként üdvözölték őt: hozzá hasonlóan legitim, Isten által küldött szabadítónak minősült.[14] Egy ponyván árusított versben is olvashatunk erről.[15] 1849 első felében már nem csupán a reformátusok vélekedtek így róla, hanem zsidók[16] és katolikusok egyaránt megváltóként[17] üdvözölték, „akinek hazaszeretettel átitatott szavai felébresztették évszázados szendergéseiből a nemzetet, aki Mózesként védte népét ellenségeitől".[18] Ez a beállítás Debrecentől és a Hajdúságtól távolabbi területeken is elterjedt, így a század második felében már országszerte számosan (akár jeles történészek is) hivatkoztak az egykori kormányzóra a magyarok Mózeseként.[19] A metafora a 20–21. században is ismert volt,

10 Bory Lajos: A Duna mellékéről. *Kossuth Hirlapja* 1848. szeptember 24. 338.; *Marczius Tizenötödike* 1848. október 19. 740. Könyves Tóth Mihály 1848. október 1-én az *Alföldi Hirlap*ban megjelent felhívását idézi Zakar: Kossuth a magyarok Mózese, 101.

11 Fésűs András szavait idézi Gáborjáni Szabó Botond: „A »Kossuth magyarok Mózese« toposz történeti háttere". *Debreceni Szemle* 6 (1998) 341.

12 A hajdúknak „a hazáért ontott vérükből a vallás- és politikai szabadság áldása terült a honra a vésznek napjaiban". Ők a jelenben is „hivatva vannak megtartani a hazának azon szabadságot, melyet őseik szereztek". Kossuth 1849. január 6-i kiáltványa Debrecen népéhez. In: Kossuth Lajos: *Írások és beszédek 1848–1849-ből.* Bp., 1987. (Pro Memoria) 262.

13 *A szabadságharc fővárosa Debrecen.* Szerk. Szabó István. Debrecen, 1948. 477.

14 Benda Kálmán: Habsburg-politika és rendi ellenállás a XVII. század elején. *Történelmi Szemle* 13 (1970) 421.; Gáborjáni: A „Kossuth magyarok Mózese", 340–346. Uő: *A szabadság szent igéi,* 21–22.; Zakar Péter: Isten és szabadság 1848/49 Magyarországán. A forradalom és szabadságharc liberális egyházi megközelítései. *Századvég* 21 (2001) [Nyár] 79–81.; Uő: Kossuth a magyarok Mózese, 87–107.

15 „Úgy szaladt a sok nép Kossuth Lajos után,/Hallgatta őt, mint Mózest a zsidó sereg.../Ahol Kossuth Lajos magát megmutatta,/A nép őt mindenhol örömmel fogadta,/Mint Mózest hajdan a zsidók a pusztába,/Úgy követték most Kossuthot a csatába." Putnoki József: A nagy Kossuth Lajos. In: *Riadj magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakrónikái.* Szerk. Pogány Péter. Bp., 1983. 318.

16 Jókai Mór: *Emléksorok. Napló 1848–49-ből.* Bp., 1980. 134.

17 Bardocz János 1849. március 25-én tartott beszédét idézi Zakar: Kossuth a magyarok Mózese, 102.

18 Lázár Miklós 1849. április 29-én tartott prédikációja. Uo. 103. A békésszentandrási katolikus lelkész azért adott hálát az Istennek, mert Kossuthban elküldte Mózest: „... ő általa vezetsz a szolgaság földjéről az ígéret dús Kánaánjába." Kovrik Artúr 1849. május 6-i beszéde. Uo. 105. Ugyanebben az időben írta Sárosi Gyula ponyvára szánt népszerű *Arany trombita* című versét, amelyben a „dicső" kormányzót „hazánk megváltójaként" éltette. *Ponyvára került Arany Trombita.* Az örök igazság parancsolatjára mondvacsinálta Sárosi Gyula. [Bev., jegyz., közli Bisztray Gyula.] Bp., 1951. 140. Aradon a református lelkész prédikációjában ugyancsak „a mi magyar Mózesünknek" nevezte Kossuthot. Baló Benjámin 1849. május 13-i beszédét idézi Nagy Tibor: Magyar protestáns igehirdetés az 1848-49-es szabadságharcban. *Theológiai Szemle* 15 (1972) 5–6. sz. 171.

19 Pl. Látogatás Kossuthnál. *Ellenzék* 1881. május 10. 1.; Márczius 15-ike nálunk. *Vásárhely és Vidéke* 1888. március 22. 2.; Gyászünnepély Kossuth Lajosért. *Pécsi Figyelő* 1894. április 7. 2.; Husvét. *Közérdek* 1896. április 5. 2.; Kossuth Lajos és Eisler Fanny. *Budapesti Napló* 1898. január 19. 5.; Kossuth-ünnepélyek. *Pécsi Napló* 1902. szeptember 20. 1.; Évforduló. *Mohács* 1908. március 22. 3.

egy nemrégiben megjelent tanulmánykötet címében is megtaláljuk,[20] miközben két évvel korábban Bocskai emlékezetével is egy hasonló című könyv foglalkozott.[21]

Kossuth minden bizonnyal felismerte a múltbéli dicsőség feleleventésének hatalmas mozgósító erejét, és tudatosan törekedett az akkori események előzményeinek felmutatására, hogy megmutassa, miként kapcsolódtak saját harcaik a magyar történelem ragyogó fejezeteihez. A jászkunokat azzal lelkesítette, hogy „ereikben dicső ősök vére is foly – kik nemzetünknek már századok előtti szabadságharcaiban hervadhatlan babért hagyának unokáinknak örökségül Bocskai és a Rákócziak idejéből". Az ő példájukat követve kell a „szabadsági harcaink szentesítette kürtötök s lobogóitok alá" vonulni.[22] A székelyeket ugyancsak méltónak mondta a régi dicsőségre, „melyet a lefolyt századok szabadságharcaiból örök betűkkel jegyzett fel lapjaira a történetírás", hazaszeretetük és szabadságérzetük „őre volt a magyar nemzetiségnek és szabadságnak a Bethlenek, Bocskaiak és Rákócziak szabadságharcaikban".[23]

Az egykori kormányzó a száműzetésben is nagyra tartotta a szabadságért küzdő erdélyi fejedelmeket. Élete végén torinói ágya felett Bocskai és Rákóczi képe függött,[24] haláláról pedig úgy emlékeztek meg, hogy immár elfoglalta helyét „megdicsőült testvérei" (vagyis e két fejedelem) mellett.[25] Számtalanszor Bocskai és a többi, Habsburgok ellen fegyvert fogó erdélyi fejedelem örököseként jelent meg a kollektív emlékezetben, amely elsősorban harcaik hasonlóságát vette figyelembe, ahogyan egy 1880-as lapban olvashatjuk: „Kossuth Lajos mindig lesz [...] aminthogy volt is – majd Bocskai, Bethlen, majd Thököly, Rákóczi személyében."[26] A beállítás elterjedt és egyértelmű volt a kiegyezés korában. E kor egyik legkiválóbb történésze, Marczali Henrik tette azt egyértelművé a (Kossuth halála után egy évvel megjelenő) Pallas-lexikonban: „Kossuth zárja be a magyar szabadsághősöknek Bocskaival kezdődő sorát."[27]

---

20 *Kossuth Lajos, „a magyarok Mózese". A Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya, a Debreceni Egyetem, Debrecen Megyei Jogú Város és a Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2002. szeptember 25–26-án Debrecenben rendezett tudományos tanácskozásának előadásai*. Szerk. Hermann Róbert. Bp., 2006. (Osiris Könyvtár. Történelem.)

21 Lásd Bakó Endre: *„Magyarok Mózese, hajdúk édesatyja." Bocskai István alakja a magyar szépirodalomban.* Debrecen, 2004. (A Bocskai-szabadságharc 400. Évfordulójára 4.)

22 Kossuth szózata a jászkunokhoz (1849. március 27–28.). In: Bagi Gábor: *Forradalom, szabadságharc és megtorlás a Jászkun kerületben.* Szolnok, 2009. (Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Közleményei 11) 258.

23 Kossuth Lajos: Válasz Marosvásárhely népének hódoló nyilatkozatára. 1849. május 11. In: *Kossuth Lajos összes munkái,* XV. (Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai 1849 április 15. – augusztus 15.) 270. Lásd még Kossuth körlevele az ország törvényhatóságaihoz. 1849. július 14. Uo. 720.

24 A nagy betegnél. *Pesti Napló* 1894. március 14. 2.; Alkonyat. *Pesti Napló* 1894. március 24. 1.

25 „... kilehelte nagy, nemes lelkét és elköltözött e földi létből, hogy helyet foglaljon a halhatatlanság birodalmában, megdicsőült testvérei, Rákóczi és Bocskai mellett." Kossuth Lajos halála. *Pesti Hirlap* 1894. március 21. 8.

26 Szemle. *Politikai Újdonságok* 1880. október 20. 497.

27 Marczali Henrik: Kossuth. In: *A Pallas nagy lexikona.* I–XVI. Szerk. Bokor József – Gerő Lajos. Bp., 1893–1897. X. 830. Amit a napisajtóban is megismételnek még évtizedekkel később is. Lásd pl. Krónika. *Félegyházi Hiradó* 1898. április 10. 7.; Marczali Henrik: Kossuth Lajos életrajza. *Magyar Szó* 1902. szeptember 19. 3.; Kossuth Lajos. *Reggeli Hírlap* [Miskolc] 1927. november 6. 5.; Polner Ödön: Kossuth Lajos. *Protestáns Szemle* 37 (1928) 240.

A „leglojálisabb alattvaló". Bocskai és Deák Ferenc

Deák Ferencet már a kiegyezést megelőzően,[28] majd annak ünneplésekor és a későbbiekben ugyancsak a magyarok Mózesének nevezték.[29] Halálakor egy kortárs naplója vagy az emlékére írt költemények, cikkek szerzői szintén így búcsúztatták.[30] Ám míg a Kossuth-kultusz elsősorban a korábban Horváth Mihálynál megjelenő szabadságharcos Bocskai-képhez kapcsolódott, Deákot más vonásai miatt mérték a fejedelemhez. Őt ahhoz a reálpolitikus, békét kötő Bocskaihoz hasonlították, akiről ebben a korszakban kezdtek egyre többet írni a történészek – többek között az akkor induló szakfolyóirat, a *Századok* első évfolyamában.[31] Az 1850-es évek második felétől, majd különösen a kiegyezési tárgyalások megindulásával egyre nagyobb figyelem irányult a bécsi békére, és Bocskairól a kiegyezések korszakának elindítójaként, „a leglojálisabb alattvalók" egyikeként emlékeztek meg, dicsérték „államférfiúi ügyességét". A Habsburg-ház mellett kitartó, Kelet és Nyugat között egyensúlyozó, „megalkuvó [ti. megegyező] ősöket" állították mintaként a kortársak elé, őket egyértelműen „a haza bölcse" elődjeiként mutatták be.

1869-ben egy szerző teljes röplapot szentelt annak kimutatására, hogy Deák „a legdicsőbb ősök", Bocskai, Illésházy, Bethlen és I. Rákóczi György nyomdokain haladt, amikor létrehozta a „magyar–osztrák népszövetséget".[32] Néhány év múlva egy hírlapi cikk azon dohogott, hogy egy idealista szerint „Árpád apánktól kezdve minden a magyar történetben, a 67-iki kiegyezés érdekében történt". A szerző ugyanakkor maga is párhuzamot vont azok között, akik különböző időpontokban kompromisszumot kötöttek, és ezzel sikeresen oldottak meg függő kérdéseket, és tartották fenn a nemzetet. Az 1875-ben keletkezett írás a század fiai közül Kossuth és Deák után már Tisza Kálmánt is Bocskai örökösei közé sorolta az akkori kormánytöbbséget biztosító pártfúzió létrehozásáért.[33]

Néhány hónappal később, Deák halálakor nem kisebb nagyságok, mint az irodalomtörténész Gyulai Pál és a történetíró Szilágyi Sándor hasonlították őt a fejedelemhez. Előbbi szerint „Deák 1867-ben azt tette fegyvertelen kézzel, amit Bocskai, Bethlen s a Rákócziak tettek fegyveres kézzel: a körülményekhez képest békét vívott ki és kötött az

28 Várady Gábor: Apróságok egy nagy emberről. In: *Deák-album. Emlékkönyv.* Bp., 1876. 50.; Deák „a nemzet Mózese." Ragályi Ferdinánd 1866. február 17-i országgyűlési felszólalása. *Az 1865. dec. 10-dikére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. Napló.* I. Szerk. Greguss Ágost. Pest, 1866. 212–213.

29 „Éljen tehát a király! éljenek ama lelkes hazafiak, kik a király és nemzet szívét ismét összeforrasztották. Éljen a nemzet bölcse, a magyarok Mózese, Deák Ferenc! Éljen a magyar független felelős minisztérium! Éljen a haza! Éljen a nemzet!" Koos Ferenc elnöki megnyitó beszéde a bukaresti magyar olvasókör 22. közgyűlésén. *Magyar Polgár* 1867. július 3. 124.; *Politikai levelek egy külföldön élő honfihoz.* Kiad. Tettey Nándor. Bp., 1874. 32–33.

30 Csorba Géza, a Királyi Főügyészség írnokának 1876. január 29-i naplóbejegyzése. In: *Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója.* Bp., 1994. 324–325.; Pap Gábor: Deák Ferenc emlékezete. In: *Deák-album,* 46. Az újvidéki Szrbszki Narod gyászkeretes cikkéről lásd *A Hon* 1876. február 5. 1.; Erdélyi: Bukuresti levél. *Nemere* [Sepsiszentgyörgy] 1876. február 19. 59. Minderről részletesebben lásd Deák Ágnes: Deák, a magyarok Mózese. Deák Ferenc és a kortárs utókor, 1876. *Holmi* 16 (2004) 938–940.

31 Ráth Károly: Az alkudozások kezdete Bocskay Istvánnal az 1605-ik év nyarán. *Századok* 1 (1867) 317–335.

32 [Kókai Kun Béla:] *Az 1867-iki kiegyezés és Bocskay, Illésházy, Bethlen, Rákóczy népszövetségi politikája.* Pest, 1869. 4. Lásd még [Kókai Kun Béla:] *A magyar nemzet politikája.* Bp., 1873. 99., 106–118.

33 gy: A compositiók. *A Hon* 1875. június 25. [Reggeli kiadás] 2.

alkotmány és nemzetiség biztosítására".[34] Utóbbi Bocskai és Hunyadi János társaságában hivatkozott rá: mindhárman hosszú időre képesek voltak meghatározni a nemzet jövőjét. A kiegyezés „nem kisebb értékű alkotás [...] mint az, mellyel Bocskai ajándékozta meg a nemzetet".[35] Néhány év múlva egy angol szerző Deák-életrajzában is párhuzamba állította őt Bocskaival és Rákóczival csakúgy,[36] mint később Ábrányi Kornél.[37] Bánffy Dezső volt miniszterelnök is Deák elődjének nevezte a „szabadságszeretetében bölcsességet, a diadalban mérsékletet" tanúsító Bocskait.[38]

Károlyi Árpád az egyik első szakképzett, nyugati egyetemen is tanult magyar történész volt, akinek vaskos forráskiadványokat és sok száz oldalas tanulmányokat köszönhetünk a Bocskai fejedelem által tartott országgyűlésekről. Ezekben az „első osztrák–magyar kiegyezés"-ként írt a bécsi békéről és a hozzá vezető „kiegyezési tárgyalásokról".[39] Mindezt még egyértelműbbé tette a Károlyi egyik munkájáról megjelent hírlapi beszámoló, amely szerint „Deák Ferenc szerepén akkor Bocskai István és Illésházy osztoztak". A kétségtelenül meglévő különbségek ellenére ők a 19. századi államférfi „szellemben legegyenesebb ősei".[40]

Ugyanezt visszhangozta a történész Acsády Ignác, aki a *Budapesti Szemlé*ben közölt ismertetésében több kiegyezést említ, amelyekben „a magyarság politikai józansága, helyes érzéke, mérséklete [...] a legszembetűnőbben" nyilatkozott meg, hiszen a félreértések, ellentétek után „a kedélyekben végül felülkerekedett a bölcs mérséklet s a hosszú küzdelemnek kibékülés, a korona és nemzet békés megegyezése vetett véget". Számára is a bécsi béke „az első nemzeti kiegyezés," melyet Bocskai, „korának Deák Ference hozott létre". A feltűnő különbségek ellenére 1867-ben „a dolog veleje ugyanaz maradt": az alkotók, miközben orvosolták saját koruk visszaéléseit, megvédték „a magyarság nagy és maradandó nemzeti és politikai érdekeit". Egyformán igyekeztek megteremteni „azon alkotmányszerű és közjogi alapokat", melyek biztosították az ország Habsburgok alatti függetlenségét. Ezért „tulajdonképpen csak a szavak mások, a formák különbözők", mindkét alkalommal „ugyanazt a fennkölt államférfiúi eszmét" akarták megvalósítani. Mindkét politikus „az önálló és alkotmányos Magyarországot, a nemzet szabadságát és önrendel-

34 Gyulai Pál: Kossuth levele Deák halálakor. *Budapesti Szemle* 11 (1876) 174–175.

35 Szilágyi Sándor: 1456–1606–1876. *Pesti Napló* 1876. február 2. [Reggeli kiadás] 1.

36 [Forster-Arnold Florence:] *Francis Deák Hungarian Statesman. A Memoir.* London, 1880. 23. [Magyarul: Forster-Arnold Florence: *Deák Ferenc életrajz.* Bp., 1881. 33.]

37 Aki szerint Bocskai nem kívánta az országot elszakítani Ausztriától, visszautasította a koronát, és kibékült az királlyal, akárcsak Deák. Ifj. Ábrányi Kornél: *A király.* Bp., 1896. (Magyarország Közélete az Ezredik Évforduló Korszakában) 194.

38 Bánffy Dezső beszéde a református zsinaton. Bocskai emlékezete. *Budapesti Hirlap* 1906. április 1. 9.

39 Károlyi Árpád: A vallásszabadság ügye a korponai országgyűlésen. 1605. *Budapesti Szemle* 80 (1894) 1–44.; Uő: A korponai országgyűlés 1605. november–december. In: *Magyar országgyűlési emlékek.* I–XII. Szerk. Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád. Bp., 1974–1917. XI. (1605–1606) 195–415. [Különnyomatként is megjelent 1896-ban.]; Károlyi Árpád: A kassai országgyűlés 1606. április és május havában. In: uo. 539–717. [Különnyomatként lásd uő: *A kiegyezés ügye a kassai országgyűlésen 1606 tavaszán.* Bp., 1899.]; Uő: A „bécsi béke" és a három kassai országgyűlés. 1606. június–deczember. In: uo. XII. 105–417.

40 Junius [Boross Mihály]: A korponai országgyűlés. *Budapesti Hirlap* 1896. április 14. 1.

kezési jogát igyekszik a törvényes királyi hatalommal egyetértésben szabályozni".[41] Acsády a következő évben a kor reprezentatív összefoglalójában, a millenniumi tízkötetesben fejthette ki jóval részletesebben e koncepciót.[42] Egy másik jelentős történész, Márki Sándor szerint „a bécsi béke olyan fontos kiegyezés, mint amilyet Deák Ferenc 1867-ben eszközölt", a fejedelem „sem törekedett másra, mint sokkal utóbb Deák, hogy t. i. kibékítse a nemzetet a királlyal".[43]

Károlyi Árpád egy előadásában Bocskai egyetemes történelmi jelentőségét igyekezett ecsetelni, mivelhogy amikor pusztán a nemzeti jogok védelmezőjeként mutatták be őt, valójában csökkentették fontosságát. A fejedelem működését ugyanis európai szempontok alapján kellett megítélni: ő volt az, aki felismerte, hogy a „császár *nagyhatalmi politikájába,* mely addig Magyarországot quantité negligeable-nak tekinté, bele kell illeszteni a *magyar nemzeti állam politikáját*". [Kiemelések az eredetiben.] Ez a politika Lotaringiai Károlyon és Mária Terézián keresztül egészen Ferenc Józsefig mutatható ki: Károlyi Árpád szerint az 1867-es kiegyezéssel megvalósult mindaz, amiért egykor a fejedelem küzdött. Ferenc József az első uralkodó, aki a maga egész mivoltában felfogta, majd végleg megvalósította azt a programot, „melyre Bocskai a maga magyar nemzeti politikáját lerakta". A millennium idejére tehát „az egységessé vált magyar nemzeti állam öncél s nagysúlyú tényező a Habsburgok monarchiájában [...] A megizmosodott magyar nemzet az államnak és a trónnak biztos talpköve. Saját kezében vannak boldogulása szellemi és anyagi eszközei."[44] A történész egyszerre méltatta a fejedelem történeti jelentőségét, éltette a Bocskai életművét beteljesítő királyt, és dicsőítette a magyar állameszme megvalósulását. Károlyinak nem sokkal az 1848-as forradalom első hivatalos ünneplését követően tartott előadása komoly visszhangot keltett: nagy terjedelemben foglalkozott vele a napisajtó, amely kiemelte a Bocskai és Ferenc József között vont párhuzamot.[45]

Ezek után nem lepődünk meg, hogy egy országgyűlési képviselő ünnepi beszédében Bocskait „vérmérsékletre, tanulmányra, békeszeretetre és törvénytiszteletre amolyan Deák Ferenc-féle alak"-nak mondta.[46] A következő évben jelent meg ifjú Andrássy Gyula figyelemreméltó országtörténetének Bocskaival is foglalkozó kötete. Ebben szintén kiegyezőként mutatta be a fejedelmet. A bécsi béke őt is az 1867-es kompromisszumra emlé-

41 Acsády Ignác: Károlyi Árpád: A korponai országgyűlés 1605-ben. Köz- és alkotmány-történeti tanulmány. Bp. 1896. Ismertetés. *Budapesti Szemle* 85 (1896) 484–486.

42 *A magyar nemzet története.* I–X. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1894–1898. V. ([Acsády Ignác:] Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608) 552–627.

43 Márki Sándor: *A tíz szobor. A kolozsvári iparosok előtt 1897. november 20-án, az ezredéves kiállítási jutalmak kiosztása alkalmával tartott felolvasás.* K[olozs]vár., é. n. [1898.] 12.

44 Károlyi Árpád: Bocskay [István] szerepe a történetben. [A Magyar Tudományos Akadémián, 1898. május 8-án elhangzott előadás.] Megjelent *Akadémiai Értesítő* 9 (1898) 281–296.; Uő: *Néhány történelmi tanulmány.* Bp., 1930. 227–253.

45 Pl. Az Akadémia ünnepe. *Magyarország* 1898. május 9. 1–3.; Az Akadémia közülése. *Budapesti Hirlap* 1898. május 9. 1–3.; Az Akadémia díszülése. *Magyar Ujság* 1898. május 9. 2–3.; Az Akadémia közülése. *Budapesti Napló* 1898. május 9. 2–3.; Az Akadémia közülése. *Pesti Napló* 1898. május 9. 3–4.; Az akadémia díszülése. *Pesti Hirlap* 1898. május 9. 2–3.; Az akadémia díszülése. *Magyar Polgár* 1898. május 10. 6–7.; A Magyar Tud. Akadémia közülése. *Vasárnapi Ujság* 1898. május 15. 337–338.

46 Beszámoló Sándor József képviselő Kézdivásárhelyen tartott ünnepi beszédéről. Ref. egyházkerületi értekezlet. *Pesti Hirlap* 1904. július 6. 10.

keztette.[47] Hasonló gondolatmenetet olvashatunk hírlapi megemlékezésekben[48] vagy éppen a *Nyugat* hasábjain, ahol egy újságíró Bocskaytól Deák Ferencig című cikkében 1606-tól 1867-ig sorolta a magyar történelem kilenc kiegyezését.[49]

A történész, egyetemi tanár Szádeczky Lajos egy ünnepi beszédében úgy fogalmazott, hogy Deák előtt „Bocskai példája lebegett", kiegyezési műve „tulajdonképpen nem egyéb, mint a Bocskai békekötésének a változott viszonyokhoz való alkalmazása és kibővítése".[50] A korszak végén Pethő Sándor állította párhuzamba kettejüket: a fejedelem „a meggondolás és óvatosság, a bölcsesség és szilárdság atlétája" volt. Bár az ország keleti részéről származott, a *raison* „dunántúli" politikáját képviselte.[51] A népszerű publicista és történész később a viszonyokat reálpolitikai szemmel mérlegelő megalkuvásban látta a kettejüket összekötő vonást.[52] Egy másik jeles újságíró a magyar politikai bölcsesség hagyományos jellemvonásának mondta a mértékletességet, a nagyobb távlatokban való gondolkodást, aminek köszönhetően „sohasem aknázott ki teljesen pillanatnyi kedvező helyzeteket, hanem a távolabbi jövőre gondolt". (Ahogyan Bocskai „visszautasította a koronát", vagy Deák Königgrätz után sem változtatott álláspontján.)[53] Halála ötvenéves évfordulóján Deákra úgy emlékeztek, mint aki a reálpolitikát követő nagy elődök (köztük Bocskai) nyomdokain járt.[54] A két világháború közti korszak kiemelkedő történetírója is vont Bocskai–Deák párhuzamot. Szekfű Gyula főművében, a *Magyar történet* hasábjain mondta hasonlónak gondolkodásukat: mindketten kompromisszumot akartak kötni, és ahhoz hátsó gondolatok nélkül ragaszkodtak. Másutt Bocskai „hatalmas" reálpolitikai érzékét dicsérte.[55]

„Nagy magyar hugenották." Bocskai és Tisza István

Tisza István úgy hivatkozott Bocskaira, mint aki fegyvert ragadott a magyar szabadság védelmére, megmentette az alkotmányt, és helyreállította a szövetséget a nemzet és a király között. A fejedelem bölcsességének és önzetlen hazafiságának köszönhetően ugyanis nem engedett a kísértésnek, nem vitte „sikamlós térre" a nemzetet, nem alapított független magyar királyságot. Tisza úgy vélte, az 1867-es kiegyezéssel megvalósult „a teljes összeforradás király és nemzet között", éppen ezért a közjogi kérdéseket előtérbe helyező ellenzéki politizálás helyett a nemzetnek az erőgyűjtésre, a gyarapodásra kell felhasz-

47 Andrássy Gyula: *A magyar állam fönnmaradásának és alkotmányos szabadságának okai.* I–III. Bp., 1901–1911. II. 219., 241.

48 A Bocskay-emlék leleplezése. *Pesti Hirlap* 1907. június 2. 10.

49 Halász Imre: Bocskaytól Deák Ferencig (1606–1867). *Nyugat* 3 (1910) 793–813.

50 Bocskay szabadságharcáról. Szádeczky Lajos felszólalásából az Egyetemi Kör Bocskay ünnepén. *Nemzeti Hirlap* 1905. február 28. 2.

51 Pethő Sándor: Magyar elégia. *Élet* 1913. augusztus 31. 984. [Megjelent még *A magyar Capitoliumon. Pethő Sándor válogatott publicisztikája.* Szerk. Závodszky Géza. Bp., 2005. 68.]

52 Pethő Sándor: A magyar irredenta. *Magyarság* 1922. augusztus 6. 1.

53 Braun Róbert: Békét akarunk a tótokkal! *Világ* 1918. december 3. 1.

54 K. Kováts Gyula: Deák Ferenc. *Budapesti Hirlap* 1926. január 28. 1.

55 Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet.* I–V. Bp., 1935–1936. [3. kiad.] III. 381., 389.

nálnia megnyílt lehetőségeit.[56] Máskor a nemzeti hősök szabadságharcait, titáni küzdelmüket, önfeláldozásukat elevenítette fel.[57]

Az egykori miniszterelnököt tragikus halála után Bocskai utódaként értékelték nemzetgyűlési felszólalásban[58] és hírlapi cikkben[59] egyaránt. Egy genfi professzor 1924-ben Londonban Bocskairól és Tiszáról mint nagy „magyar hugenottákról" tartott előadást.[60] Szerinte a hosszasan méltatott Bocskai méltó követőjeként Tisza az első világháború kezdetén az egyetlen magas rangú protestáns politikus volt Közép-Európában, aki következetesen képviselte a magyarság érdekeit, amikor például ellenezte a háború kirobbantását.[61]

A következő években többen vontak még hasonló párhuzamot. Úgy vélték, Tisza „türelmetlenséget nem ismerő vallásossága" emelte őt a kálvinizmus legnagyobb történeti alakjai sorába,[62] akik „síron túl is fényesen világító" példával szolgáltak.[63] Hegedüs Loránt író-politikus szerint Tisza, akárcsak a korábbi jeles protestáns államférfiak, el volt szánva szabadságharcot indítani az ország jogaiért, amennyiben Ferenc Ferdinánd trónörökös hatalomra kerülve trialista átalakítást szorgalmazó szlávbarát politikát folytatott volna.[64] Ugyanezt ismételte meg Ravasz László püspök, aki szerint az egykori miniszterelnöknél senki sem küzdött bátrabban és határozottabban a beolvasztó törekvések ellen, ő „lett volna a legnagyobb, leghősebb, és tragikusabb magyar szabadsághős".[65] Hegedüs abban is hasonlóságot látott Bocskai és Tisza közt, hogy mindketten képesek voltak

56 Tisza István 1903. július 20-i levele az ugrai kerület választópolgáraihoz. *Magyar Nemzet* 1903. július 31. 4.; Tisza István 1910. május 29-i hajdúböszörményi beszéde. *Az Ujság* 1910. május 31. 35. [Megjelent még *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei.* I–IV. Bev., jegyz. Kun József. Bp., 1930–1937. IV. 424.]

57 Tisza István gróf aradi beszéde. *Pécsi Közlöny* 1910. október 8. 6.

58 Bethlen, Széchenyi, Kossuth, Deák és Andrássy tagjai még a sorozatnak, amelyet Bocskai nyit és Tisza zár. Lásd Mándy Sámuel 1923. január 19-i felszólalása. *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés nyomtatványai. Napló.* VIII. Bp., 1923. 420. A felszólalást a lapok is idézik, pl. *8 Órai Ujság* 1923. január 20. 2., *Szegedi Hiradó* 1923. január 20. 1.

59 „A debreceni püspöki rezidencia a híres kollégium árnyékában pihen meg, ahonnan Tisza Istvánok és Horthy Miklósok indultak útnak és amelynek talpkövét Bocskai István hajdúkirály törhetetlen magyarsága s Bethlen Gábor kálvinista király liberalizmusa rakta le." A debreceni püspököt meg akarták gyilkolni a románok. *Az Est* 1920. március 16. 5.

60 MTI jelentés. London, 1924. november 17. Magyar hugenották. *Budapesti Hirlap* 1924. november 18. 7.; Roget genfi professzor előadása Londonban Bocskairól és Tisza Istvánról. *Szózat* 1924. november 18. 9. Az előadást később füzet alakban több ízben kiadták. Lásd Prof. F. F. Roget: *The Huguenots of Hungary.* (Geneva.) London, 1925.

61 Roget munkáját ismerteti Szőnyi Sándor. *Protestáns Szemle* 34 (1925) 647–648.

62 Ahová még Coligny, Cromwell, De Witt, Bocskai és Bethlen Gábor tartoznak. Nagy Miklós: Világostól Trianonig. (Pethő Sándor könyvéről.) *Budapesti Szemle* 202 (1926) 383.

63 Szentmártoni Dániel: Egyházmegyei gyűlés Felsőborsodban. *Sárospataki Református Lapok* 1929. október 13. 261.

64 Az egykori miniszterelnök állítólag azt mondta: „Még ha királyommal kellene is szembeszállnom, megtenném, ha a király az alkotmányhoz nyúlna." Hegedüs Loránt: Tisza István és Ferenc Ferdinánd. *Pesti Hirlap* 1926. november 14. 33. Meglepő módon Hegedüs beszédében az egyik lap szerint forradalmároknak, két másik lap szerint pedig szabadságharcosoknak mondja Bocskait, Bethlent, Kossuthot és Tiszát. Az is figyelemre méltó, hogy az egyik lapban Görgey is szerepel ebben a névsorban – Kossuth mellett. Hegedüs Loránt volt pénzügyminiszter, presbiter előadása. *Magyarság* 1927. május 22. 6.; *Pesti Hirlap* 1927. május 22.; *Pesti Napló* 1927. május 22. 7. Lásd még Hegedüs Loránt: Ki volt oka? *Pesti Hirlap* 1928. december 8. 33.

65 „Nem volt ezen a földön magyar Bocskai Istvántól Kossuth Lajosig senki, aki tisztábban, teljesebben, értelmileg is mélyebben magyar lett volna, mint Tisza István." Ravasz László püspök emlékbeszéde Tisza Istvánról. *Budapesti Hirlap* 1930. április 23. 1.

alkalmazkodni, beilleszkedni az új korszakba. Vezetésükkel az eltaposott magyarság „belevetette magát a nyugati haladás és a liberalizmus sodrába és ennek árján kiúszott a pusztulással fenyegető veszedelemből".[66] Gratz Gusztáv politikus-történetíró egészen más téren vélt párhuzamot felfedezni: ő Trianon után Szent Istvántól Bocskain és Deákon keresztül Tisza Istvánig tartotta számon a nemzeti kisebbségek érdekeit mindig figyelembe vevő magyar politikusokat.[67]

„Az utolsó négy évszázad szakadatlan szabadságharcban telt." Bocskai és Károlyi Mihály

1918 tavaszán Tisza nagy ellenfele, Károlyi Mihály a Függetlenségi és 48-as Párt szentesi küldöttsége előtt a „magyar szabadság, függetlenség, haladás és demokrácia" úttörői közé sorolta Bocskait (Rákóczival és Kossuthtal együtt). A pártelnök hozzátette, hogy a magyar történelem e nagyságaihoz „nem engedjük magunkat mérni".[68] Nemsokára, az őszirózsás forradalom győzelemittas napjaiban megtette ezt helyette egy újságíró, aki az utolsó négy évszázad „szakadatlan szabadságharcairól" írt. Ezek (többek közt Bocskai neve által fémjelzett) „egyetlen összefüggő folyamatát", ugyan időről időre meg tudta szakítani „a fegyveres reakció, de végre Károlyi Mihály vezetése alatt győzedelmeskedett".[69] Nem pusztán egyéni véleményről volt szó, mert a közvélemény szinte egyöntetűen a függetlenségi álmok beteljesítőjeként, nagy magyar hazafiként ünnepelte a vörös grófot. A forradalomkor a Nemzeti Színház a Bánk bánt tűzte műsorra, az utcán az emberek a Kossuth-nóta Károlyi Mihályra átírt változatát énekelték.[70] Az egykori miniszterelnökből kiábrándult Jászi Oszkár később is úgy emlékezett vissza, hogy Károlyi Mihály „életének nagyobb részét nem a szociális, de a nemzeti eszme szolgálatában töltötte el, a Bocskai, a Rákóczi és a Kossuth örököse, aki egy nemzedéken át harcba vitte népét Ausztria ellen".[71]

Amikor 1946 elején a magyar nemzetgyűlés törvénybe iktatta Károlyi Mihály érdemeit, a kommunista történész Andics Erzsébet az egykori miniszterelnökről úgy beszélt, mint aki „Bocskai, Bethlen Gábor, a Zrínyik, Rákóczik és Kossuth Lajos szellemében kezdte el működését". Hasonló volt hozzájuk bátor németellenessége, a „koreszme" képvise-

66 Hegedüs Loránt előadása az interkontinentalizmusról és a magyarság elhelyezkedéséről az új világáramlatban. *Pesti Hirlap* 1928. november 8. 11.

67 A történelmi Magyarországot „nem a nyelvi, de a lelki összetartozás kapcsolt[a] egybe, az idegen fajok érdekeinek, – beleértve kulturális és nyelvi érdekeiket is, – teljes kielégítésével." Gratz Gusztáv: Magyarország és a nemzeti kisebbségek. *Magyar Szemle* 4 (1928) 195.

68 Károlyi a békéről, Batthyány a választójogról. *Magyarország* 1918. április 9. 2.

69 A törvény – törvény. *Budapest* 1918. november 6. 1. Néhány nap múlva, a köztársaság „örök időkre szóló" kikiáltásakor tartott beszédében Hock János nagy ívű történelmi áttekintésében szintén említi Bocskait, és használja a négy évszázados elnyomatás képét is: „Négy évszázadon át nyögtük az elnyomatásnak, a kizsákmányolásnak tűrhetetlen nyomorát. Vérbe fojtották szabadságmozgalmainkat, hogy a leigázott hűbéres tartományokkal együtt a közös szolgaságnak bilincseit viseljük." Hock 1918. november 16-i beszédét lásd *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. Napló.* XLI. Bp., 1918. 455. A beszédet a napisajtó is ismerteti, pl. A kupolacsarnokban. *Népszava* 1918. november 17. 4.

70 Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története.* Bp., 2018. 165–166.

71 Jászi Oszkár: Áloktobrizmus és bolsevizmus. Károlyi Mihály új programmja. *Századunk* 5 (1930) 492.

lete, a függetlenség és „a haladásért folyó harc" összekapcsolása. Ez korábban a politikai és lelkiismereti szabadságért vagy éppen a „szociális haladásért" folyt, Károlyi Mihály viszont a századelő súlyos kérdéseire igyekezett választ adni.[72] Egy ekkori cikk abban is analógiát látott köztük, hogy ellenségeik „el akarták tenni őket az útjukból". Őket a magyarok sérelmeit soroló szerző szerint szintén meggyilkolták.[73]

„Bocskai világa, amely íme ismét visszatért, hogy az újjáébredés szent tüzével égesse meg a lelkeket." Bocskai és Horthy Miklós

Az ellenforradalmi korszakban azonban Károlyi Mihályra úgy emlékeztek, mint aki méltatlanná vált Bocskai és fejedelemtársai örökségéhez, lejáratta a függetlenség ügyét.[74] Ekkor másnak kellett lépnie a dicső elődök nyomdokába. Horthy Miklós 1919 nyarán állítólag arról beszélt, hogy „zászlónk a Szűz-Mária fehér lobogó, nemzetiszín szegéllyel, – Bocskai, Bethlen, Rákóczi, Kossuth zászlója."[75] A sajtó már nevezetes budapesti bevonulása előtt is az egykori győzedelmes fejedelmek utódaként ünnepelte, hiszen helyreállította a magyar fegyverek becsületét: „Bocskai világa, amely íme ismét visszatért, hogy az újjáébredés szent tüzével égesse meg a lelkeket." A fővezért magyar katonáival együtt az ismert fejedelmek „szelleme" örökösének nevezték, aki folytatja „a kuruc hősiesség hagyományát", méltó az 1848–1849-es szabadságharc honvédvezéreinek emlékéhez és az aradi vértanú tábornokok „megszentelt példájához".[76]

Horthyt úgy ünnepelték, mint aki „ledobta a sírkövet a nemzet holtteteméről, aki jött csillagok útján, aki után mintha Bocskai hajdúi, Rákóczi kurucai, Kossuth katonái száguldanának".[77] Az általa vezetett Magyar Nemzeti Hadsereg sikere a (Károlyi Mihály kapcsán már említett) négy évszázados harcok „jutalmazása", hiszen végre megszületett az önálló magyar haderő, amelyért korábban annyian küzdöttek: „Rákóczi kurucai, Bocskai, Bethlen vitézei, Kossuth honvédei, nem haltatok meg hiába!"[78]

E mámoros napok elmúltával, a trianoni béke feltételeinek ismeretében a nagy ívű történelmi áttekintések megritkultak, ám nem tűntek el. Néhány év múlva a Nemzeti Színház díszelőadása előtt például a kormányzót névnapján Hunyadi János, Bocskai,

72 Andics Erzsébet felszólalása. [1946. február 14.] *Az 1945. november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés naplója.* I. Bp., 1946. 579–580. Lásd még Károlyi Mihály érdemeit törvénybe iktatta a nemzetgyűlés. *Magyar Nemzet* 1946. február 15. 1.

73 II. Lajoshoz, Fráter Györgyhöz vagy Zrínyi Miklóshoz hasonlóan. Ceglédi Remete: Hogyan akarták elpusztítani Károlyi Mihályt. *Politika* 1947. október 4. 5.

74 Lásd pl. Károlyi vagy 48? *Magyarország* 1921. július 8. 1.

75 Teleki Pál beszéde a kormányzóválasztás huszadik évfordulóján. *Esti Ujság* 1940. március 1. 2.; *Függetlenség* 1940. március 1. 3.

76 Szabad levegőn. *Magyarország* 1919. november 8. 1.; Diadalkapu. Uo. 1919. november 14. 1.; A nemzeti hadsereg bevonulása Budapestre. *Friss Ujság* 1919. november 15. 3.; A haza élő képe. *Pesti Hirlap* 1919. november 16.; Isten hozott! *Kecskeméti Közlöny* 1919. november 21. 1.

77 A nemzeti hadsereg fogadtatása. *Kecskeméti Közlöny* 1919. november 26. 2.

78 Magyar nemzeti hadsereg! Uo. 1919. november 23. 1.

Bethlen, Rákóczi és Zrínyi utódaként üdvözölték.[79] Fiának a tiszántúli református egyházkerület főgondnoki tisztségébe való beiktatásakor már többes számban beszéltek a Horthyakról Bocskai, Bethlen és a Rákócziak társaságában. Ők azok, akik nem szoktak idegen istenek előtt meghajolni és kóborló irányzatoknak engedni. A viharos éljenzésben kitörő hallgatóság minden bizonnyal értette a közelmúlt kommunista kísérletére való utalást.[80] A református vallás is összekötötte az ősökkel: Bocskai, Bethlen, Tisza István és Horthy „azért vittek véghez nagy dolgokat, mert éneklő és imádkozó emberek voltak". Nagyságukat annak is köszönhetik, hogy „az Istentől való küldetés gondolata él bennük".[81] Ugyancsak a nagy elődök örököseként emlékeztek a kormányzóra például városi[82] vagy megyei közgyűlésen,[83] esetleg a fővárosi bevonulás tizedik,[84] tizenötödik,[85] majd huszadik évfordulóján. Ekkor már országgyarapítóként dicsőítették a Komáromba és Kassára is fehér lovon bevonuló Horthyt, akit az Árpáddal kezdődő „nagy magyarok" közé soroltak (ahová Bocskai is tartozott).[86] 1919-es hadseregét ekkor is Bocskai, Bethlen, Rákóczi haderejének, az 1848–1849-es honvédsereg „egyenesági, dicsőséges folytatásaként" méltatták.[87]

A Horthy körül kialakult vezérkultusz ebben az időszakban érte el a csúcspontját.[88] A már idézett Pethő Sándor (aki ekkor már egy országtörténet társszerzője is volt) 1940 tavaszán, kormányzóvá választásának 20. évfordulóján tartott beszédében köszöntötte a „sorsmegjelölte férfiút", akit a Hunyadi Mátyást, Bocskait, Rákóczit vagy éppen Deákot is irányító belső, elcsitíthatatlan, egyetemes és tévedhetetlen „nemzeti ösztön" vezetett.[89] Ugyanekkor Hóman Bálint történész, vallás- és közoktatásügyi miniszter a Magyar Történelmi Társulat ülésén „nemzeti történetünk legnagyobbjai" közé sorolta. Név szerint csupán IV. Bélához hasonlította Horthyt, de ebben az esetben ugyancsak láthatjuk, hogy még a legkiválóbb történészek is hajlamosak voltak nagy ívű történelmi párhuzamokat vonni.[90]

79 Czillei és a Hunyadiak. Díszelőadás a Nemzeti Színházban. *Szózat* 1923. december 7. 6.

80 Beiktatták a tiszántúli református egyházkerület főgondnoki méltóságába vitéz nagybányai Horthy Istvánt. *Budapesti Hirlap* 1928. június 27. 6.

81 Generális vizitáció Borsodtól Sajóecsegig. *Sárospatai Református Lapok* 1937. augusztus 15. 193.

82 A díszközgyűlés. *Váci Hirlap* 1934. április 29. 4.

83 Horthy „Bocskai fejedelem szellemének igaz és méltó továbbvivője". Lossonczy István Hajdú vármegye főispánja nyitóbeszéde a megyei közgyűlésen. *MTI Napi Hírek* 1940. december 14. 51. kiadás.

84 „Évszázadokon át apáról fiúra szállt titkos örökségünk, titkos reményünk vált valóra akkor, amidőn már azt hittük, hogy ütött a tizenkettedik óra. Bocskai, Thököly, Rákóczi, Kossuth szabadságharsonáit hallottuk újból felhangzani." Karlóczy: Ünnepelünk! *Dunántúl* 1929. november 16. 1.

85 „A Hunyadi Jánosok, Bethlen Gáborok, Bocskay Istvánok, Rákóczi Ferencek, Kossuth Lajosok fejedelmien nagyszerű sorában ékessége és büszkesége a magyar fajtának [...] áldott az óra, melyben fehér lovának patkói megcsattantak Budapest utcáin." Horthy Miklós. *Függetlenség* 1934. november 16. 1.

86 A Bocskait is tartalmazó névsor érdekessége, hogy abban békésen megfér egymás mellett Kossuth és Görgey. Lásd K. G. [Kisigmádi Géza]: Horthy Miklós húsz éve. *MTI Heti Beszámoló* 1939. november 15. 303-as jelzet.

Lásd Szendy polgármester szoboravató beszéde. *Magyarország* 1939. december 7. 5.

87 Szeged. *Az Est* 1939. augusztus 6. 3.

88 Erről lásd pl. Turbucz Dávid: *Horthy Miklós.* Bp., 2014. 250.

89 A kormányzó küldetéséről. Pethő Sándor beszélt a Rotary Club díszülésén. *Magyar Nemzet* 1940. március 2. 5.

90 Hóman Bálint: Horthy Miklós országlása korszakot fejez be és korszakot indít, mint IV. Béláé. A történelmi társulat hódolattal ünnepelte Magyarország kormányzóját. *Uj Magyarság* 1940. március 3. 2.

A második bécsi döntést követően egy cikk szerint Horthyt ugyanúgy várták Kolozsváron, mint egykor Zsigmondot, Mátyást, Bocskait és Bethlen Gábort: „ugyanilyen nemes magyar pompával és hittel, Erdélynek és István király birodalmának örökkévalóságában".[91] Másnap a város főterén a kormányzót köszöntő Vásárhelyi János református püspök az Erdély aranykorát megteremtő „hitvalló fejedelmeket" elevenítette fel: „Bocskai bátorsága, Bethlen Gábor hősi okossága, Rákóczi György mély hite egyesült abban a bölcsességben, amellyel kormányzónk kiragadta a halálból a történelmi magyar nemzetet és elindította a szenvedő Erdélyt is azon az úton, amely hitünk szerint Erdély új aranykorához vezet."[92]

Ahogyan két évtizeddel korábban, ezúttal is egy vesztes világháború alatt erősödtek fel a múltban gyökerező katonai dicsőség ábrándképei. Horthy fiát harctéri halálát követően szintén az egykori hősök utódaként búcsúztatták.[93] Néhány nappal a Don menti katasztrófa után továbbra is akadtak, akik az egykori nagyszerűnek gondolt győzelmeket álmodták saját korukba. Kolozsváron a leventezászlók megáldásakor tartott beszédében egy tábori főesperes a magyar honvédséget és az isteni gondviselés által küldött vezéreket ünnepelte, „akik köré a magyar lélek és életakarás kikristályosodott. Nekünk volt Zrínyink, Bocskaink, Bethlenünk, Rákóczink és most Horthy Miklósunk van."[94] A kor antiszemita, kirekesztő gondolkodása is „felfedezte" történelmi előzményeit: a „közénk tolakodott idegenekkel" szemben a „magyar igazságot" sohasem lehetett teljesen elsikkasztani, mert „időnként védelmükbe vették azt a Bethlen Gáborok, a Bocskaiak, a Rákócziak, legújabban pedig Horthy Miklós, Magyarország Kormányzója, aki vérünkből való vér s a magyar Igazságnak ma legfőbb őrállója".[95] Az 1944 nyarán, Horthy születésnapja alkalmából tartott budapesti istentiszteleten is a nagy elődök „emberfölötti harcait" idézték fel, a kormányzót pedig a magyarságot fenntartó imádkozó vezérek közé sorolták.[96]

„Benne csörgedezik Bocskainak, Rákóczinak, Bethlennek vére." Bocskai és Bethlen István

A politikai életben a kormányzónál sokkal tevékenyebben részt vevő Bethlen István miniszterelnököt szintén összevetették a nemzeti történelem nagyjaival. Már 1922-ben, egy hajdúsági gyűlésen vezérnek nevezték, akit a hallgatóságnak mint Bocskai népének támogatniuk kellene.[97] Bethlen néhány héttel később elmondott ceglédi beszédét az 1848-as toborzó felhívásokhoz hasonlították, mivel a szomszéd népek „ma is úgy fenekednek ősi

91 Kolozsvári találkozó. *Függetlenség* 1940. szeptember 15. 11.

92 Világraszóló fénnyel és lobogó lelkesedéssel ünnepelte Kolozsvár felszabadulását vasárnap. *Esti Ujság* 1940. szeptember 16. 4.

93 Hősök nyomában. *Magyar Jövő* 1943. január 20. 4.

94 Kolozsvári levente-seregszemle. *Keleti Ujság* 1943. január 26. 3.

95 Unghváry Sándor tanár beszéde a Baross Női Táborban. Uo. 1943. december 11. 3.

96 Muraközy Gyula lelkipásztor igehirdetése a Kálvin téri református templomban Horthy születésnapja alkalmából tartott ünnepi istentiszteleten. *Pesti Hirlap* 1944. június 20. 3.

97 A miniszterelnök és kísérete körútja – Derecske. *MTI Napi Hírek* 1922. május 8. 1. kiadás.

földünkre," mint akkor. Ezért a miniszterelnök „új függetlenségi harcra" hívta föl a város és az ország népét, „hangjának erejében" pedig „a Bethlenek, Bocskaiak és Kossuthok hangjának érce csendült föl. Magyar államférfiú ajkáról Kossuth óta nem hallottuk ilyen tisztán és erőteljesen megszólalni a százados magyar keservet és az ezredéves magyar igazságot."[98]

Két évvel később Hódmezővásárhelyen egy képviselő ismét vezérnek mondta a miniszterelnököt, mint aki rendelkezik a magyar múlt legnagyobb alakjainak tulajdonságaival: „benne csörgedezik Bocskainak, Rákóczinak, Bethlennek vére".[99] Ugyanez a politikus néhány nappal később Hajdúszoboszlón azzal zárta beszédét, „hogy a magyar hajdúk, Bocskai utódainak a szívét Bethlen István gróftól elfordítani nem lehet".[100]

A következő évben a lapok a miniszterelnök egyik beszéde kapcsán a református társadalom szelleméről értekeztek: ezt egyszerre jellemzi a „maradiság a magyarságban és erős érzék a fejlődés, a korszerű reform iránt". Ennek képviselői a magyar történelem kiválóságai, köztük Bocskai, Tisza István és Bethlen István is.[101] Máskor az erdélyi származású Bethlent azokkal a fejedelmekkel együtt méltatták, akik csakis magyar célok érdekében tevékenykedtek, és ezek szolgálatába igyekeztek állítani a kétfejű sast, a félholdat, a francia kakast vagy éppen a brit oroszlánt.[102] A miniszterelnök külpolitikája ugyancsak az elődök diplomáciájához volt mérhető, amely „ellenállhatatlanul tudott meggyőzni, rábeszélni". Bethlen István „az ő példájukra dolgozik, lassan, csendben, türelmesen".[103] Versben is megénekelték az „új" Bethlen erényeit, aki méltán válhatott vezérré, hiszen a benne lévő „népi ösztön" megérzi ősei (köztük Bocskai) „rejtőző vonásait".[104]

A gróf egyik méltatója hosszasan idézett a fejedelem végrendeletéből, valamint Zrínyit, Széchenyit, Deákot és Tisza Istvánt is megszólaltatta. Ők azok, akik „izzó fajszeretetükkel, de egyúttal az adott viszonyok higgadt mérlegelésével és csodás jövőbelátással iparkodtak rávezetni a magyarságot a reális politika egyedül járható útjára". A politikus beszédeit tartalmazó kötet *Budapesti Szemlé*ben megjelent ismertetése szerint Bethlen István a történelmi nagyságok „megrázó tanításaihoz" csatlakozik.[105]

98 Gróf Bethlen István. *Friss Hirek* [Hódmezővásárhely] 1922. május 26. 1.
99 Barabás Samu beszéde a hódmezővásárhelyi gyűlésen. *Magyarság* 1924. május 13. 2.
100 Barabás Samu nemzetgyűlési képviselő beszéde Hajdúszoboszlón. *Egyetértés* 1924. május 20. 2.
101 A reformáció. *Miskolci Napló* 1925. november 1. 1.
102 A miniszterelnök. *Uj Barázda* [Bp.] 1925. november 25. 1.
103 Francia tanulmány Bethlen Istvánról. *Budapesti Hirlap* 1927. október 19. 2.
104 ... Úri nép ez, hű fajához,/S ha kuruc volt, ha labanc volt,/Mindig a nemzet jogáért/És szabad hazáért harcolt./Bocskai és Zrínyi Miklós,/Két Rákóczy s Bethlen Gábor–/Ilyen urak szózatára/Hallgatott a népi tábor.../Roncs, de él; országa csonka,/Ám a nép megölhetetlen,/Él és új vezérre vágyik,/S már vezére egy új Bethlen;/Úgy érzi a népi ösztön:/Ha nem is a régi mása,/Megvan ebben is az ősnek/Egy-egy rejtező vonása... Koboz. *Budapesti Hirlap* 1929. január 6. [1.]
105 Nagy Miklós: Gróf Bethlen István beszédei és írásai. *Budapesti Szemle* 229 (1933) 62–64.

A hódításra teremtett vasember, az erdélyi szellemiség megtestesítője, a német elnyomók ellen küzdő vezér. További politikusok és Bocskai

A történelem ekkorra szinte egyetemessé váló legitimáló erejét mi sem bizonyítja jobban, mint a Bocskaira hivatkozó közéleti szereplők magas száma. A századfordulót követően például Bánffy Dezső egykori miniszterelnököt nevezték „új Bocskainak", és egész cikket szenteltek kettejük párhuzamának.[106] Ady Endre szerint Bánffyban „Bocskait támasztotta fel a magyar géniusz".[107] Később az ellenzéki liberális Rassay Károlyt[108] is a nagy elődök „eszméinek folytatójaként" méltatták.[109] A Nemzeti Egység Pártjának zászlóbontásakor Gömbös Gyulát a Dunántúlon[110] vagy a Hajdúságban[111] Bocskaihoz és Kossuthhoz hasonlóan a nép Istentől rendelt vezéreként éltették, aki számára a múlt nagyságai (mint Bocskai) mutatnak példát az összefogásban, a „hazamentésben". A választópolgároknak az egykori fejedelem szellemében kellett volna követniük őt. A miniszterelnök dolgozószobáját csupa „erős, markáns egyéniség" képe díszítette, a „hódításra teremtett vasemberek" között Bocskai és Kossuth képviselték a demokratikus, független magyarságot, a Gömbös által oly gyakran emlegetett „nemzeti öncélúságot" (amit korábban a történész Károlyi Árpád említett Bocskai és Ferenc József kapcsán).[112] A populista kormányfőt halála után azért méltatták, mert elsőként alapította politikáját „a nép széles rétegeire", annak jólétét tűzte ki célul – ebben követte a fejedelmet, aki „nem idegen seregekhez, fejedelmekhez" fordult, „nemzeti céljait" hasonlóképpen akarta megvalósítani (akárcsak később Bethlen, Rákóczi és Kossuth).[113]

Így lett a modern tömegpárt kialakítására törekvő Gömbös Bocskai utóda csakúgy, mint Teleki Pál, akit második miniszterelnöki kinevezését követően az erdélyi szellemiség megtestesítőjeként üdvözöltek. Ősei megvédték Magyarország szabadságát, függetlenségét, az ő erényeik nagy szolgálatot tehetnek, hiszen „az új magyar »zord idők«-ben" ugyanúgy „két pogány közt, két hatalmas világbirodalom mohó hatalmi étvágyával szemben" kellene megőrizni az ország mozgásterét, biztosítani a „maroknyi nép" fennmaradását. A Teleki elődeinek tekintett erdélyi fejedelmek elegyítették a heroizmust az óvatos, előrelátó politikával, amely „egy szociális szellemű és áldozatos lelkű népközösség megteremtésével védte meg országa szabadságát, függetlenségét és magyarságát".[114] A tiszán-

106 Mohácsy Lajos: Bánffy Dezső és Bocskai István. *Magyar Szó* 1903. június 28. 13.; Báró Bánffy Dezső zászlóbontása. Uo. 1903. július 1. 2.

107 Ady Endre: Nagyvárad és a protestáns vendégek. *Nagyváradi Napló* 1903. szeptember 13.

108 Róla lásd L. Nagy Zsuzsa: *Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly (1886–1958).* Bp., 2006.

109 Rassay Károly 1922. április 30-i programbeszéde Kiskanizsán. In: Paksy Zoltán: *Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között*. I–II. Zalaegerszeg, 2006–2015. I. (1918–1931) 305.

110 Zászlót bontott Kaposvárán a Nemzeti Egység Pártja. *Uj-Somogy* 1933. június 20. 1.

111 Képviselői beszámoló. *Budapesti Hirlap* 1933. november 14. 8.

112 Mellettük még Napóleon, Moltke, Bismarck, Nagy Frigyes, Széchenyi és Görgey képei függtek a miniszterelnök falán. Gömbös Gyula életrajza. *Magyar Hirlap* 1934. január 18. 8.

113 Tasnádi-Nagy András igazságügy miniszter beszéde a hajdúszoboszlói választási nagygyűlésen. *MTI Napi Hírek* 1939. május 14. 62. kiadás. Lásd még *Az Est* 1939. május 16. 4.

114 Parragi György: Erdélyi szellemiséget! *Magyar Nemzet* 1939. február 26. 1–2.

túli Kállay Miklós miniszterelnöki kinevezése után szintén a soha meg nem alkuvó fejedelmeket nevezte mintaképeinek.[115]

Az újabb rendszerváltást követően a kommunista vezetők is előszeretettel állították be küzdelmüket a korábbi szabadságharcok folytatásaként. Rákosi Mátyás már a világháború idején ugyanúgy a Habsburg-ellenes harcok örökösének vallotta magát, ahogyan 1848-ban, az őszirózsás forradalom idején, vagy éppen Horthyt méltatva tették ezt korábban. „Mindannyian tudjuk az utolsó négyszáz esztendő történetéből, hogy milyen hősiességgel harcoltak a német elnyomók és rablók ellen Bocskai hajdúi, Bethlen Gábor katonái, Thököly és Rákóczi kurucai, Kossuth honvédei."[116] A Magyar Kommunista Párt elméleti folyóiratának 1946-os nyitószámába írt programadó bevezetője szerint kommunistaként „joggal elődünknek és rokonunknak tekintjük Szent Istvántól Rákóczin és Kossuthon át a nemzeti ellenállás frissen elhantolt vértanúiig mindazokat, akik mint mi, a magyarság és az emberiség közös ügyéért harcoltak egyszerre."[117] Ezt a gondolatot visszaemlékezéseiben is kiemeli a cikkből.[118]

1949-ben, az alkotmány elfogadásakor arról szónokolt, hogy mint magyar kommunisták „a legnagyobb gondossággal őrizzük és ápoljuk az ezeréves magyar történelem minden eleven és fejlődőképes tradícióját".[119] A korban megvalósított népi demokrácia a korábbi „haladó hagyományok" beteljesítése: „mi jogos örökösei, egyenes folytatói vagyunk mindannak, ami ezeréves történelmünkben haladó, életképes és jövőbe mutató".[120] Ez a szemlélet a magyar nép történetét szabadságharcok sorozatának ábrázolta. „Bocskai, Bethlen, Rákóczi, Kossuth harcai, az 1919-es proletárforradalom a magyar nép minden hősiessége dacára nem tudták tartósan kivívni a szabadságot."[121] Ezt a második világháborút követően szovjet segítséggel a kommunistáknak sikerült.[122]

A történelem legitimáló szerepéről. Összegzés

Figyelemre méltó a történeti emlékezet rugalmassága, amellyel a fejedelem más és más tulajdonságait emeli ki az éppen időszerű kívánalmaknak megfelelően. Akár még ugyanabban a történelmi helyzetben is egészen eltérő szerepkörben idézik fel Bocskait annak függvényében, hogy a vele „rokonságba" állított politikai szereplőkkel szemben milyen

115 Kállay Miklós miniszterelnök rádiószózata. *Esti Ujság* 1942. március 16. 3.; *Dunántúl* 1942. március 17. 5.
116 Rákosi Mátyás: A magyar honvéd „hősiessége" [1942]. In: Rákosi Mátyás: *A magyar jövőért.* Bp., 1947. 51–52.
117 Rákosi Mátyás: Feladataink az elmélet terén. *Társadalmi Szemle* 1 (1946) 5.
118 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956.* I–II. Bp., 1997. I. 104.
119 Rákosi országgyűlési beszéde az alkotmány elfogadása alkalmával. *Népszava* 1949. augusztus 18. 4.
120 Rákosi Mátyás elvtárs beszámolója a Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusán. *Társadalmi Szemle* 6 (1951) 228.
121 Rákosi beszéde az Operaházban, az ország „felszabadulásának" tizedik évfordulóján. *Északmagyarország* 1955. április 6. 1.
122 Mindez nem magyar sajátosság. Nicolae Ceauşescu román pártfőtitkárt például szintén a nagy „nemzeti hősök" (mint Mircea cel Bătrân, Ştefan cel Mare vagy Vitéz Mihály) utódaként mutatták be. (Bár ez egy későbbi korszakban történt, a desztalinizáció és az ottani kommunista párt nemzeti fordulatát követően.) Erről lásd pl. Mihai Stelian Rusu – Alin Croitoru: *Politici ale memoriei în România postsocialistă. Atitudini sociale față de redenumirea străzilor și înlăturarea statuilor.* Iași, 2022. 64.

társadalmi elvárások vannak. Így lehetséges, hogy 1939-ben Horthy esetében Bocskai alakja a hadi dicsőséget jeleníti meg, míg Teleki Pálnál a két birodalom közti hintapolitikát. Sőt akár még ugyanazon vezércikken belül is egyszerre képviselheti a fejedelem a „szilaj függetlenségi érzést" és a reálpolitikát.[123]

A vizsgált korszakban mindvégig többé-kevésbé erőteljes igény mutatkozott a közvélemény részéről a megkérdőjelezhetetlen bölcs vezetőre, aki magabiztosan és céltudatosan képes jó irányba kormányozni népét. Ennek egyik mintaképe Bocskai. Ugyanakkor sajátos közös tulajdonságokat is felfedeztek a fejedelem és az egyes konkrét politikusok esetén is. A két leggyakrabban hangoztatott, bár szinte ellentétes alapvonás már a vizsgált korszak elején megjelenik: míg Kossuth elsősorban a Habsburgok ellen küzdő, győzelmes „szabadságharcos" fejedelem örököse, Deák a mérsékelt kiegyező, az uralkodóval békét kötő reálpolitikus leszármazottja. A többi politikus esetén e két beállítás változatait, esetleg azok további elemekkel kiegészült elegyét figyelhetjük meg. Így Tisza István például a korszerű eszmékkel összhangban álló magyar érdekek következetes képviselője, Károlyi Mihály pedig a függetlenségi vágyak beteljesítője. Az „országgyarapítóként" a nemzeti nagyságot visszaállító Horthy a harctéri heroizmust, Bethlen István viszont a megfontoltságot, a református szellemiséget testesíti meg. Gömbös Gyula a nép széles rétegeire való támaszkodásban, Teleki Pál bölcsességével, óvatosságával, Rákosi Mátyás a haladó, németellenes, antifasiszta harccal válhat méltóvá a nagy elődhöz.

Kissé önkényesen tehát úgy is fogalmazhatunk, hogy egy időben egy-egy híresség képviseli Bocskai két különböző „oldalát". Az első és legtöbbször felidézett Kossuth–Deák ellentétet követi a Tisza–Károlyi, majd a Horthy–Bethlen és a Gömbös–Teleki „páros". Később egy kegyetlen diktatúra idején Rákosi viszont már „egyedül" marad, neki nem akad kihívója, méltó ellenpárja.

A hasonlatok végtelennek tűnő sora mégsem parttalan, nem teljesen önkényes, nem bárkire használják. Akadnak olyan jelentős 19–20. századi közéleti szereplők (mint például Széchenyi István, Andrássy Gyula, Tisza Kálmán, később Kádár János), akiket nem vagy alig említenek Bocskai társaságában. Ők legfeljebb a nemzet nagy fiaiként szerepelnek Bocskai mellett, de közös vonásaikat nem idézik fel rendszeresen.[124]

Magát Bocskait sem egyszerűen kényük-kedvük szerint használták fel propagandisták egy-egy 19–20. századi politikus kultuszának kialakítása során; ő kétségtelenül alkalmas alanya volt ezen párhuzamoknak. Ezek nem hajuknál fogva előrángatottak: a fejedelem valóban egyszerre volt lázadó és reálpolitikus, a harctéri sikerek mellett a tárgyalóasztalnál is jelentős eredményeket ért el, mindkét szomszédos nagyhatalommal jó viszonyra törekedett, miközben távolságot is igyekezett tartani tőlük, és egyszerre szilárdította meg a magyar nemesség pozícióit és teremtette meg a hajdúszabadságot is. (Thököly Imréről,

123 Parragi: Erdélyi szellemiséget! *Magyar Nemzet* 1939. február 26. 2.

124 Az áttekintett források alapján kivételként említhetjük például a történészek közül Károlyi Árpádot, aki a Magyar Történelmi Társulatban tartott ünnepi beszédében a Bocskai és Széchenyi lelkében egyaránt égő „kimondhatatlanul mély fajszeretet sublimis tüzéről" értekezett. Károlyi Árpád: Bocskay és a bécsi béke. *Századok* 41 (1907) 2. Pekár Gyula politikus 1925-ös beszédében Szent István, Szent László, Hunyadi János, Mátyás király, Bocskai, Bethlen és Zrínyi követőjeként említi Széchenyit. Pekár Gyula beszéde a Széchenyi emlékünnepségen. *8 Órai Ujság* 1925. november 10. 5.

Rákóczi Ferencről vagy Kossuth Lajosról sem lehetne ugyanezt elmondani.) Ezért válhatott ennyire sokszor és sokféleképpen megidézett történelemi elő- és példaképpé.

A tanulmányban szereplő politikusok esetében jelentős különbségeket figyelhetünk meg a történelmi utalások gyakoriságában. Azok száma nem csupán személyenként, de akár az aktuálpolitikai helyzet függvényében is változhatott. Válságos időkben (mint 1848–1849-ben vagy a második világháború idején) gyakrabban idézték meg Bocskai fejedelmet. Kossuth és Horthy esetében feltűnően sokszor hivatkoztak a történelmi elődökre. Őket ugyanis sokan saját koruk kimagasló államférfiainak tartották, éppen ezért a legnépszerűbb magyar történelmi alakok közé kellett emelni őket. Ilyen módon a szélesebb tömegek számára is nyilvánvalóvá tehették kiemelkedő szerepüket, nagyságukat. A két kormányzót már életükben számos alkalommal mérték Bocskaihoz, másokra viszont ritkábban vagy inkább csak haláluk után alkalmazták az összevetést (mint Deák vagy Tisza István esetében).

A történelem hatalmas legitimáló erejét, valamint Bocskainak a nemzeti panteonban elfoglalt megkérdőjelezhetetlen helyét jelzi, hogy különböző pártállású politikusokat mértek a fejedelemhez. Igyekeztek megakadályozni a dicső példákkal szolgáló múltnak csupán az egyik politikai oldal által történő kisajátítását. Országgyűlési szónoklatokban Bocskai társaságában időnként Kossuth és Deák (sőt akár Kossuth és Görgey is) „békésen" megfért egymás mellett. Erre találunk példát mind a dualista korszakban,[125] mind a két világháború közt.[126] Máskor éppen Bocskai segítségével hangsúlyozzák eltérő nézeteiket, szembenállásukat. Marczali Henrik például úgy véli, hogy Kossuth a Függetlenségi nyilatkozattal felégette a megegyezés hídját, amelyre Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György „győztes korukban oly szívesen léptek".[127] Pethőnél a reálpolitikus Bocskai és Deák párosával szemben II. Rákóczi Ferenc és Kossuth kettőse képviselte a „megvíhatatlan intranzigenciát" (legyőzhetetlen hajlíthatatlanságot).[128] Ezek az összevetések is jelzik, hogy nem csupán a közvélemény és a politikusok számára fontosak a történelmi előzmények, nem csak ők igyekeznek saját koruk eseményeit a múlt példáival megvilágítani. Maguk a történetírók is szívesen folyamodnak akár az évszázadokon átívelő történelmi párhuza-

125 „Bocskai kihúzott kardjának történelmi fénye, Kossuth lánglelkének magas szárnyalása és az időben is egyre hatalmasabb Deák Ferenc szelleme mind ott van a magyar jogállam törvénykönyveiben." Dózsa Endre 1898. február 26-i beszéde. *Az 1896. évi november 23-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. Napló.* XIII. Bp., 1898. 214.

126 A Bocskai, Bethlen, Rákóczi, Kossuth és Deák nevével fémjelzett „hagyományos magyar történelmi liberalizmus és demokrácia" gyakorlata „az egyenlő jogok és kötelességek szolidaritásán épül fel s a felebaráti szeretettel koronázódik be a magyar nemzet létérdekeinek szolgálatában". Baltazár Dezső püspök 1928. március 13-i beszéde. *Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója.* II. Bp., 1928. 103.

127 Marczali Henrik: A magyar szabadságharc. In: *Ezernyolcszáznegyvennyolc. Az 1848/49-iki szabadságharc története képekben.* Szerk. Jókai Mór – Bródy Sándor – Rákosi Viktor. Bp., 1898. 471.

128 Pethő Sándor: A magyar irredenta. *Magyarság* 1922. augusztus 6. 1. Ez a vélemény ekkor már két évszázados. Cserei Mihály hasonlóképpen Bocskai (és mások) békülékenységét állította szembe II. Rákóczi Ferenc kompromisszumra való képtelenségével: „Bethlen Gábor, Bocskai s az öreg Rákóczi nem úgy cselekedének, hanem megbékéllének a császárral, s jó nyereséggel is járának." Később a szatmári békével szemben hozza példaként: „Bezzeg nem ilyen a Bocskai, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György pacificatiói a némettel." Cserei Mihály: *Erdély históriája (1661–1711).* Bp., 1983. 354., 456.

mokhoz. Ráadásul közülük számosan (mint például Acsády, Pethő vagy Szekfű) egyszerre folytattak tudományos és publicisztikai munkásságot, ami még inkább elmosta a történészi és az újságírói-politikusi-közéleti szerep különbségeit.

Jól példázza ezt Szekfű Gyula, aki maga is alkalmazza a fenti ellentétet a *Három nemzedék*ben. A dualista rendszer védelmében Deák „bölcs méltányosságát" dicséri, amellyel „jobban" képes volt biztosítani az ország függetlenségét, mint a győzelmes szabadságharcok, „Bocskai és Bethlen támadásai".[129] Mindezt később a *Magyar történet*ben is megismétli,[130] miközben – ahogyan láthattuk – ugyanott hasonlónak mondja Bocskai és Deák gondolkodását. Szintén ellentmondásos nála Kossuth és Bocskai viszonyának megítélése: a fejedelmet „szabadsághősnek" nevezi, Kossuth elődének, ám rögtön szembeállítja vele, hiszen „nem volt az a szerencsés természet [...], aki lelkesedésében nem látva a valóság veszélyeit, bátran haladt az úton, melyről a szabadság ideája intett neki".[131] A nagy történetírónál Bocskai hol a káros, keleti, kismagyar, függetlenségi hagyományt képviseli, hol pedig a bölcs, belátó, kiegyezést eszközlő reálpolitikus mintájaként jelenik meg.

A kiemelt tulajdonságok sokféleségével szemben állandó elem Bocskai követendő mintaként való megjelenítése. Az általunk eddig idézett párhuzamok a felelevenített politikusok híveitől származnak, ám a másik oldalról is olvashatunk ilyen összevetéseket. Ezek éppen a fejedelem ellenében hivatkoznak kortárs közéleti személyiségekre, akiket ilyenkor általában bírálnak. Például a mohó, kíméletlen, a pillanatnyi helyzetet kíméletlenül kihasználó politikát a Tiszák találmányának mondják, „míg a bölcs belátás, az engedékenység Bocskai és Deák jellemzője".[132] Egy országgyűlési felszólalás szerint Tisza István és Deák az újabb kor „lemondó nagyjai", velük szemben a függetlenségi ellenzék azokra a kiválóságokra hivatkozik, „akik nem tudnak megalkudni és nem tudnak lemondani: Bocskai, Bethlen, Rákóczi, Kossuth".[133] Bethlen Istvánt bírálva állítják őt szembe több ízben a „demokrácia" képviselőiként számontartott Bocskaival és más politikusokkal.

> „Bocskai, Bethlen (Gábor!), Rákóczi és Kossuth idejében a magyar a demokráciát úgy hívta, hogy »szabadság«. Mindig benne volt a »szabadság« fogalmában a lelkiismeret, a szó és az írás szabadsága s a nép önrendelkezésének joga. Ám adják meg ezeket nekünk és menten lemondunk a demokrácia hangoztatásáról!" – írják 1929-ben.[134]

Két évvel később úgy vélik, a miniszterelnök nem vette át a fejedelmek „hajlamosságát a demokrácia felé", a szomszédok közti egyensúlyozás külpolitikáját sem követte.[135]

129 Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* Bp., 1920. 173.

130 „Deák és Ferenc József műve tehát a nemzeti szuverénitást és autarkiát sokkal inkább biztosítá, mint 1526 óta bármely törvényünk, vagy akár Bocskai, Bethlen, Rákóczi György és Ferenc támadásai." Hóman–Szekfű: *Magyar történet,* V. 466.

131 Hóman–Szekfű: *Magyar történet,* III. 379.

132 Braun: Békét akarunk a tótokkal! *Világ* 1918. december 3. 1.

133 Veres József 1903. február 14-i felszólalása. *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. Napló.* XI. Bp., 1903. 400.

134 Egy idegen szó körül. *Pesti Napló* 1929. október 15. 4.

135 Friedmann Ernő: Szent István napján. *Magyar Hirlap* 1932. augusztus 20. 2.

Ugyancsak a jelenkorral ellentétbe állítva írnak a híres magyar temperamentumról, „mely Bocskai, Bethlen (a régi!), Rákóczi és Kossuth korában bizonyos kalandos vállalkozásokba vitte a magyart", ám a 20. század elejére „már teljesen lehiggadt".[136]

Néhány esetben az is előfordul, hogy Bocskairól sötét képet festettek, a vele párhuzamba állított kortárs politikusokkal együtt őt az elutasított történelmi szereplők közt említették. E ritka kivételek közé tartozik a katolikus Szekfű, akinél a fejedelem a destruktív, forradalmi, „preliberális"[137] örökség képviselőjeként is szerepelt. 1849-ben szintén előfordult, hogy az uralkodó pártján kitartó katolikusok számára a törvényes hatalom ellen támadó lázadónak minősítették, a vele való összevetés pedig Kossuth és a szabadságharc többi vezetőjének lejáratását szolgálta.[138]

Míg az idézett történelmi összevetések, a múlt lelkesült felidézései a 19. században mélyen átélt rajongásnak, az őszinte tisztelet képeinek tűnnek, a 20. századra már inkább kiüresedett frázisok pufogtatásaként hatnak. Ekkor sokkal inkább érezzük a propagandagépezet, illetve a megszólaló politikusok szándékát a közvélemény nemzeti nagyságról kialakított elvárásainak való megfelelésre. 1956 után viszont egyértelmű fordulat állt be: a kommunista politikusok számára háttérbe szorult a történelem legitimáló ereje, igyekeztek távolságot tartani a forradalom során felszínre törő függetlenségi hagyománytól és az ezt képviselő történelmi alakoktól – példának okáért Bocskai Istvántól.

136 Szabó László: Megnyugtató jelenségek. *Pesti Napló* 1931. december 15. 1.

137 Németh László: Szekfű Gyula. In: uő: *Sorskérdések*. Bp., 1989. 539.

138 Gróf Andrássy György 1849 januárjában a frissen trónra lépett Ferenc József számára írt emlékirata szerint a „lázadás a Bocskai, Thököly, Rákóczi féle forradalmak rontott és kicsinyített" mása, mivel az szerinte egészen protestáns jellegű. Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865.* I–IV. Bp., 1922–1937. I. 62. Egy katolikus lap szerint árulkodó, hogy Bocskai nevét vette fel egy huszárezred és több zászlóalj – ezzel Kossuth pártja saját magát, „szellemét és irányát jellemezte", hiszen jól ismert, hogy mit akart annak idején a fejedelem, ki ellen és kinek a szövetségében harcolt. Különfélék. *Religio és Nevelés* 1849. február 6. 72. A szabadságharc vezetői számára akárcsak hajdan Bocskai és Bethlen idején „a szabadság szent neve alatt" vívott küzdelmekben „a hazai függetlenség csak ürügy", valójában a vallásért folyt a harc. Egyházi tudósítások. Magyarhon. *Religio és Nevelés* 1849. február 11. 88.

DOLMÁNYOS ISTVÁN PÁLYAKÉPÉHEZ

KOLONTÁRI ATTILA – SZVÁK GYULA

TO THE CAREER OF ISTVÁN DOLMÁNYOS

In 1971, István Dolmányos was the first Hungarian historian to write a history of the Soviet Union. His career took him on a trajectory that led from Stalinism through approval and then rejection of Khrushchev's de-Stalinization and then back to Stalinism. This article, which is based on mostly newly discovered archival sources, shows how a reformist monograph on the history of the USSR in the context of Brezhnev's re-Stalinization provoked a reaction in the political world at a international level.

It received serious criticism from the Soviet side for its excessively detailed depiction of the cult of personality and Stalin's crimes. The highest elements of the Hungarian party apparatus also concerned themselves with the book. Although their criticism was not accompanied by direct punishment of the historian, it did result in a serious professional crisis, and very likely led to his conspicuous return to Stalinism.

In this article, with the help of previously undiscovered documents from István Dolmányos's estate and his memoirs, it is shown how, resisting the influence of the changes of the 1970s and 1980s, he gradually turned into an anachronistic figure in the Hungarian academic world. His initial position, according to which the Soviet Union was the measure of everything, and the Soviet comrades were always right, had outlived its time, just as the research approach characteristic of him, in which the assessment of all historical phenomena was carried out through the "progressive-reactionary" dichotomy of vulgar Marxism, had become obsolete. Dolmányos did not how to deal with the freer atmosphere that came to Hungary in the 1970s and later as a result of perestroika and glasnost. His life story offers us a window onto a slice of Hungarian "Marxist" historical scholarship in the period of state socialism at a time when it was trying to free itself from dogmatism and Soviet influence.

Keywords: István Dolmányos, *The History of the Soviet Union*, 20th Centruy, Hungary

Kolontári Attila, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala. Szvák Gyula, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet.

A mára – joggal vagy anélkül – elfeledett Dolmányos István a 20. század második felének ismert történésze volt: ő írta például a magyar historiográfia első összefoglalását a szovjet történelemről, a hányatott sorsú, 1971-ben megjelent *A Szovjetunió történetét*.[1] Ahhoz a generációhoz tartozott, melynek kamaszkori szocializációját megtörték a második világháború és következményei. Az a világ, amibe elkezdtek belenőni, 1945-öt követően letűnt, átadta helyét valami radikálisan újnak, idegennek.

A cserkészektől *A Szovjetunió történetéig*

Dolmányos származásáról, gyerekkoráról legrészletesebben 1954-es önéletrajzából értesülhetünk, későbbi önéletrajzai lényegesen szűkszavúbbak ezen a téren. 1929. november 27-én született Nagykanizsán. Édesanyja háztartási alkalmazott volt, egy későbbi önéletrajzában „éttermi gazdasszonyként" emlegeti. Törvénytelen gyerekként látta meg a napvilágot, akit apja, Dolmányos Károly, a helyi szesz-, illetve ecetgyár munkása később örökbe fogadott.[2] Édesanyja később Pesten kapott munkát, ő pedig a Mária iskolatestvérek által működtetett kispesti Szent Alajos Fiúotthon bentlakásos elemi iskolájába került. 1954-es önéletrajzában ez már kiegészül a kötelező toposszal, mely szerint a papok roszszul bántak velük és éheztették őket, ezért ő kórházba került és ki is vették az intézetből.[3] A polgári iskolát 1944-ben végezte el. Bár önéletrajzában azt írja, hogy „a felszabadulást Pesten éltem át", valamint hogy 1944 őszétől fűtőként dolgozott egy étteremben, levélhagyatékában fennmaradt egy Nagykanizsáról 1944. október 24-én kelt (október 28-i postai bélyegzővel ellátott) levelezőlapja, amelyben pesti cserkészcimboráját arról értesíti, hogy ideiglenesen Kanizsán jár iskolába. Hozzáfűzte, ezt rendkívül unalmasnak találja, és alig várja, hogy újra Pesten lehessen. Mintha nem is a világégés kellős közepén születtek volna ezek a sorok, azokban a napokban, amikor a Vörös Hadsereg a náci Németország és szövetségesei ellen harcolva megkezdte Budapest bekerítésére irányuló offenzíváját, mintha Dolmányost csak valamiféle szülői szeszély vagy véletlen körülmény tartotta volna távol pesti pajtásaitól.[4] Hogy pontosan mikor és milyen körülmények között került vissza a fővárosba, nem tudni. 1945 és 1948 között elvégezte a polgári kereskedelmi iskolát, ahol – megint csak 1954-es önéletrajza szerint – a tanári kar „reakciós", sőt „fasiszta" szellemiségű volt, és amelynek „kapitalista kalmár beállítottsága" elvette a kedvét a tanulástól.[5]

Bár a világrend szempontjából, a közép-kelet-európai országok, ezen belül Magyarország számára az 1945-ös esztendő valóban korszakhatárnak, „nulladik évnek" számított,

1 Dolmányos István: *A Szovjetunió története*. [I.] Bp., 1971.

2 Dolmányos István 1954-es önéletrajza. Eötvös Loránd Tudományegyetem (= ELTE) Levéltára. VIII.I.033.b. (= ELTEL DI 1954.)

3 ELTEL DI 1954.

4 Dolmányos István levele Zámbó Istvánhoz. Nagykanizsa, 1944. október 24. Dolmányos István hagyatéka. Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala [1088 Budapest, Vas u. 10.] (= DIH). Zámbó István (1926–2002) cserkészvezető, később rádióriporter, a Magyar Rádió Krónika című rovatának munkatársa.

5 ELTEL DI 1954.

egyéni szinten azért voltak olyan „hidak", melyek átvezettek ezen a határfolyón.[6] Dolmányos István életében ez a cserkészet volt. A mozgalmon belül az úgynevezett regöscserkész irányzathoz tartozott. Az irányzat fő tevékenységi köre a falujárás, népdalok, népszokások gyűjtése, néphagyományok ápolása volt. A cserkészmozgalmon belül a Regös Rend saját hierarchiával rendelkezett, úgynevezett regöshadakat állítottak, melyek élére, miként az országos szervezet élére is, regös vezetőtisztet neveztek ki, a jelölteknek regöspróbát kellett tenniük.[7]

Az akkor tíz-egynéhány éves Dolmányos István akarva-akaratlan az országos politika áramába csöppent. A cserkészmozgalom hamar a társadalmi élet „gleichschaltolására" törekvő lopakodó diktatúra célkeresztjébe került. A hatalom helyzetét megkönnyítette a cserkészmozgalom megosztottsága, az egyes irányzatok, vezetők közötti nézeteltérések. 1946-ban Rajk László belügyminiszter feloszlatta a Magyar Cserkészszövetséget. A helyébe lépő Magyar Cserkészfiúk Szövetségében a népi, baloldali, parasztpárti irányvonal képviselői játszottak vezető szerepet. Ideiglenes elnöke Karácsony Sándor lett, országos ügyvezető elnökké Färber Józsefet, országos vezetőtisztté Jánosi Sándort választották.[8] Mindhárom személy neve levelek, körlevelek aláírójaként szerepel Dolmányos István irathagyatékában, ami Dolmányosnak a mozgalomba való beágyazottságát mutatja. Például Dolmányos Färber aláírásával kapta meg I. kerületi regös vezetőtisztté történő kinevezését 1947. április 1-i dátummal (ezt megelőzően cserkészőrsvezető, illetve cserkésztitkár volt).

Amennyire a hagyatékban fennmaradt, sokszor ceruzával írt, megkopott levelekből közel nyolcvan év távlatából kisilabizálható, Dolmányos a maga szintjén aktívan részt vett a mozgalom belső csatározásaiban. Saját cserkészcsapatában az intrikák egyik központi figurája volt. „Engem mindig hülye uszítónak gondoltál, aki kedvét leli emberek összeugrasztásában" – ismerte be egy őszintébb pillanatában egy cserkésztársához írt levelében. A csapaton belül dúló konfliktust a következőképp summázza:

> „... itt tulajdonképpen nem a népi sz[árny] és a régi cserkészet veszekszik, hanem a cserkészet és a nem cs[erkészet]. Mi vagyunk a cserkészek, ők az eltávolodók, a már nem cserkészek. [...] A cél (nem frázis): Eltávolítani és megtisztítani a csapatot bizonyos 'úraktól', (nem cserkészektől!). Aztán az Egészséges Élet!"[9]

6 Magyarics Tamás: „Nulla év": Egy új világ(rend) a régi helyén. *Korunk* (2015) 5. sz. 8–16.

7 Tóth Arnold: A regöscserkészet története. In: *Magyar cserkészélet (1910–1948).* Szerk. Tabajdi Gábor – Szigeti László. Bp., 2020. 99–121.

8 P. Miklós Tamás: A Magyar Cserkészfiúk Szövetsége és az úttörőmozgalom „egyesülése" 1948-ban. *Új Pedagógiai Szemle* (2007) 9. sz. (Https://epa.oszk.hu/00000/00035/00116/2007-09-mt-PMiklos-Magyar.html. Legutóbbi megtekintés: 2023. november 15. „A Magyar Cserkészfiúk Szövetsége első, országos, rendes, vezetőségválasztó közgyűlésére 1947. március 23-án került sor..." kezdetű szöveghely.) Az író, filozófus egyetemi tanár Karácsony Sándor 1946-tól volt a Magyar Cserkészfiúk Szövetségének elnöke, 1948-ban az erősödő kommunista befolyás miatt lemondott vezetői posztjáról. Färber József 1947–1948-ban a szervezet ügyvezető elnöke volt, majd 1948-ban ő is lemondott tisztségéről. Jánosi Sándor volt a regöscserkészet legismertebb és legnagyobb tekintélyű vezetője. 1956-ban, a forradalom napjaiban megkísérelte a cserkészmozgalom újjáélesztését.

9 Dolmányos István levele Zámbó Istvánhoz. Nagykanizsa, 1946. január 20. DIH.

Dolmányos István ekkor formálódó balos világképéhez fontos adalék, hogy 1946. február 1-én Nagykanizsáról írt levelét az „Éljen a Magyar Köztársaság!" mottóval kezdte, 1946 decemberében pedig, amikor a regöscserkészek rendszeres téli táborozásán vett részt a Zala megyei Gutorföldén, tapasztalatait a következőképpen summázta a helybeliekről: „a falu minden lakója kisgazda, illetve sötét (de nagyon sötét) reakciós. Én épp az elnöküknél lakom, kitől, mellékesen szólva 140 holdat vettek el, különben malmos és bankos."[10]

Dolmányos cserkészpályafutásának csúcspontja a Párizs melletti moissoni *jamboree*-n való részvétel volt 1947 augusztusában. A magyar küldöttség létszámát az utolsó pillanatban anyagi megfontolásokból kétszáz főre csökkentették. Dolmányos így is bekerült a szerencsés kiválasztottak közé; néptáncosként a kulturális rajhoz tartozott. Élete alkonyán papírra vetett visszaemlékezéseiben ennek kapcsán már pusztán annyit tart említésre méltónak, hogy átúszta a Szajnát, a tilalom ellenére „vad viking módjára vágtam ki magam és úsztam be a gőzhajók közé".[11] 1954-ben írt önéletrajzában azt írta, hogy a kint látottak „nyitották fel" a szemét a cserkészmozgalom megítélése tekintetében, s ekkortól kezdett eltávolodni ettől a közegtől.[12]

1948 – ahogy egész Magyarország, úgy Dolmányos István életében is a „fordulat éve" volt. Felvételt nyert az akkor még Pázmány Péter nevét viselő tudományegyetem bölcsészettudományi karára, történelem szakra és egyúttal tagja lett a történészhallgatókat tömörítő Petőfi Sándor Népi Kollégiumnak. A kollégiumban, melynek igazgatója Pataki Ferenc volt, Dolmányossal együtt tanult a hazai történettudomány számos későbbi ismert és neves képviselője, Litván György és későbbi felesége, Gál Éva, Bartha Antal, Szokolay Katalin, Vörös Antal történészek, Király Gyula irodalomtörténész. A kollégiumot 1948-ban költöztették a Stefánia [Vorosilov] út 59. szám alatti villába, a történészek mellett lakói között néprajzos, filozófus- és földrajzos hallgatók is voltak.[13]

Dolmányos egyetemi beiratkozási és tárgyfelvételi adatokat tartalmazó törzskönyvi lapja önmagában is figyelemre méltó kordokumentum, sajátos „tanúhegye" a kommunista diktatúra térnyerésének a történettudományban.[14] Az újdonsült történészhallgató első két felvett előadását rögtön „Hibás bejegyzés. Töröltetett" pecséttel látták el. Nem Dolmányos hibázott lámpalázas elsősként a rovatok kitöltésénél, hanem a nagypolitika szólt bele a kurzuskínálatba. Éppen ekkor, 1948 őszén távolították el az egyetemről a 20. század első felének iskolateremtő történészét, Domanovszky Sándort. Így Dolmányos már nem hallgathatta az egyetemes és magyar gazdaság- és társadalomtörténetről szóló előadásait. A középkor történelmének kiváló szakértője, Váczy Péter egy év „haladékot" kapott a tisztogatások levezénylőitől, így az ő Forradalmak és forradalmárok a középkorban című kurzusát Dolmányos még felvehette, de 1949-től Váczyt is háttérbe szorították. Dolmányos három tárgyat is hallgatott Szalai Sándortól, a modern hazai szociológia jeles kép-

10 Dolmányos István levele Zámbó Istvánhoz. Nagykanizsa, 1946. február 1., Gutorfölde, 1946. december 30. DIH.

11 Dolmányos István: Válaszúton. Fejlesztés, vagy lázadás? 1953–1957. Egy történész emlékezéseiből. [Kézirat.] (= DIH Válaszúton) DIH Válaszúton, 74.

12 ELTEL DI 1954.

13 Pataki Ferenc: *A Nékosz-legenda.* Bp., 2005. 372–373.

14 ELTEL 450. számú kötet.

viselőjétől.[15] Dolmányos tanárai között már ott voltak az új időszak Moszkvából hazatért reprezentánsai. Lukács György, aki eddigre már a marxista filozófiai gondolkodás elismert alakjának számított, Hegel *A szellem fenomenológiája* című művéről tartott kurzust a történésznövendékeknek, Fogarasi Béla filozófiatörténetet és logikát tanított.

Berend T. Iván, a Magyar Tudományos Akadémia későbbi elnöke, aki Dolmányos után egy évvel, 1949-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait, sok évtized távlatából így emlékezett vissza a bölcsészkari évekre:

> „Bölcsészkari tanulmányaink színvonala szégyenletesen alacsony volt. A történeti irodalomból úgyszólván semmit sem ismerhettünk meg. Egyetemes történeti 'tankönyveink' a Szikra Könyvkiadó által publikált, felületes, hibáktól hemzsegő, üresen propagandisztikus világoskék szovjet pártfőiskolai füzetek voltak. [...] Az ideológiailag nemkívánatos, elavultan 'polgárinak' vagy 'ellenségesnek' nyilvánított munkákat kiselejtezték, illetve külön olvasási engedélyhez kötött zárt állományba helyezték. [...] Nyugati könyvekhez, folyóiratokhoz nem lehetett hozzájutni, az újabb munkákról, vitákról, irányzatokról mit sem hallottunk. [...] Nyelvi követelmények nem voltak, egyedül az orosz volt kötelező, de az is [...] alacsony szinten."[16]

Dolmányos István leckekönyvének tanúsága szerint könnyedén vette az akadályokat, a rovatokban a teljesítendő penzumoknál rendre jeles eredmények szerepelnek. A 3–4. évfolyam négy félévéből háromszor ért el jeles tanulmányi átlagot.[17] Egyetemi tanulmányainak második esztendejét Bukarestben végezte.[18] Az egyetemi politikai életből is aktívan kivette a részét, többek között a történész Dolgozó Ifjúság Szövetsége alapszervezetének titkári pozícióját töltötte be, 1951-ben pedig felvették az Magyar Dolgozók Pártja-tagjelöltek sorába.[19] A róla készített jellemzés – melynek szerzőjét nem ismerjük – erényei mellett az emberi kapcsolatok terén meglévő hibáit, jellembeli fogyatékosságait is felsorolja. A csoport legjobbja, értelmes, az adott kor és rendszer normái szerint ideológiailag, politikailag fejlett hallgató volt. A hallgatótársaihoz való viszonyban ugyanakkor az elzárkózás, fölényesség, a segítőkészség hiánya jellemezte, és a vizsgákra való felkészülé-

15 Szalai sorsa tömörítve magában hordozza a 20. század összes tragikumát. Munkaszolgálatosként megjárta a bori tábort, barátja, Radnóti ott írt verseit ő menekítette haza. Baloldali szociáldemokrataként elősegítette a kommunista térnyerést a hazai tudományos életben. 1950-ben az államvédelem karmai közé került, Princz Gyula pribékjei brutálisan megkínozták, a Szakasits-per ötödrendű vádlottjaként életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1956-ban szabadult. Kolozsi Ádám: Herebotozás szociológiai alapokon. Https://index.hu/techtud/tortenelem/2020/07/12/szalai_sandor_avh_allambiztonsag_borton_kinzas_kadar-rendszer_iii_iii_szociologia/. (Legutóbbi megtekintés: 2023. szeptember 15.)

16 Idézi Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Bp., 2011. 376.

17 ELTEL VIII.I.008.v.2. 249.

18 Dolmányos – állítása szerint – a viharsarki románok erdélyies ízű tájnyelvét beszélte. Nyelvtudásának és bukaresti tanulmányainak köszönhetően tartalékos tiszti kiképzésétől datálódik ismeretsége a nála fél generációval idősebb Iványos Illés [Ilie Ivanus] erdélyi születésű, románul verselő költővel, műfordítóval. Iványos hozta össze a magyarországi románok lapjának, a Foaia Noastrának a szerkesztőségével. A lapban Dolmányos cikket is közölt az 1907. évi román parasztfelkelésről. DIH Válaszúton, 64–65. (Dolmányos említett cikke két részben, a lap 1972. május 15-i és június 1-i számában jelent meg.)

19 ELTEL DI 1954. 2.

sében is megfigyelhető volt bizonyos fokú felületesség, „elkapatottság", ami időnként a jegyein is meglátszott.[20]

Tudományos pályafutásának következő állomása az aspirantúra volt. Erre sajátos, hibrid formában került sor. Az aspirantúra odaítéléséről a Magyar Tudományos Akadémia (= MTA) Minősítő Bizottsága döntött, képzési helyként viszont az egyetem Orosz Intézetét jelölték ki, amely akkor a Mikszáth téren volt és 1950-től külön karként működött, 1952-től Lenin Intézet néven. Dolmányos aspirantúrájának kezdetén egy újabb átszervezés során a Lenin Intézetből önálló felsőoktatási intézményt hoztak létre, amely az orosz nyelv és irodalom oktatásán túl a marxizmus–leninizmus hazai káderállományát is képezte. Az intézet a szovjet tudományos, kulturális térfoglalás előretolt bástyája volt, az egyes területek, irodalom, történettudomány irányítására szovjet professzorok érkeztek Magyarországra. Dolmányos témavezetője Alekszandr Vasziljevics Fjodorov[21] leningrádi történészprofesszor lett. A magyar–szovjet viszony aszimmetrikus jellege ezen a szinten is éreztette hatását. Bár Dolmányosnál az aspirantúra tárgykörét a Szovjetunió története adta, maga a rendszer nem nyújtott lehetőséget arra, hogy egy aspiráns kiutazzon a Szovjetunióba és ott elmélyült levéltári kutatásokat folytasson. Emiatt született az a döntés, hogy Dolmányos magyar témával, a századelő koalíciós időszakának történetével foglalkozzon és kandidátusi értekezésének megírásához már megkezdett kutatásait folytassa. Már az értekezés munkacíme is tükrözte a korszellemet: *A néptömegek forradalmi mozgalma és Wekerle koalíciós kormányának népellenes, hazaáruló politikája*.[22] A végleges cím az 1960-as leadásra *Fejezetek a koalíció előtörténetéből 1901–1904* formára finomodott.

Élete alkonyán írt visszaemlékezéseiben Dolmányos nagy teret szentel az intézetben uralkodó légkörnek, az ott folyó munkának, a hallgatók és oktatók jellemzésének. Sorait olvasva anakronisztikusnak hat, ahogyan több évtized távlatából, a rendszerváltást követő években mindennek a mércéjévé a szovjet-orosz tudományosságot, az ehhez való viszonyt teszi meg. Komolyan hangoztatja, hogy valódi szellemi pezsgést a szovjet tudósok hoztak az áporodott magyar szellemi életbe, a tudományos munkák értékét, saját tanárait, pályatársait aszerint ítéli meg, hogy azok mennyiben építenek a szovjet tudomány eredményeire, módszereire.

A Lenin Intézetnek új helyszínre, a Szabadság téri reprezentatív Tőzsde-palotába költöztetésében Dolmányos szimbolikus mozzanatot látott. „Példamutatónak tartom, hogy a kormányzat ilyen nyomatékos hangsúlyt helyezett a világtörténelmi fejlődés által

20 ELTEL 103. Történeti Intézet. A. Iktatott iratok, 1953–1957. Ezúton szeretnénk megköszönni György Lászlónak, hogy az iratra felhívta a figyelmünket és annak másolatát (más iratokkal egyetemben) a rendelkezésünkre bocsátotta.

21 Alekszandr Vasziljevics Fjodorov (1909–1969), a történelemtudományok doktora (1951). 1944–1962 a Leningrádi Állami Egyetemen a Marxizmus–Leninizmus Alapjai Tanszék docense. Ezt követően különböző moszkvai felsőoktatási intézményekben tanított, például a Moszkvai Állami Nemzetközi Kapcsolatok Intézetében. Szakterülete a 19. század, és a 20. század elejének forradalmi mozgalmai, valamint a katonai reformok története volt.

22 DIH Válaszúton, 2–3.; Dolmányos István kandidátusi értekezésének anyaga. Dolmányos István levele a Tudományos Minősítő Bizottsághoz. 1954. április 14., Hanák Péter levele a Tudományos Minősítő Bizottság elnökéhez. 1954. április 15. Magyar Tudományos Akadémia (= MTA) Könyvtár és Információs Központ. Levéltár. (= KIK) 876/1.

napirendre tűzött orosz-orientáció jobb eszmei és nyelvi megalapozására." Az amerikai nagykövetségnek is otthont adó térről – mint írja – eltűnt a „régi, soviniszta monomentum" [sic], „Rothermer Lordnak a határrevízió nevében emelt szobra se nyújthatott enyhülést az akkori követségi uraknak, mert ezt az álló figurát, amelyen a Horthy-korszakban ott láthattuk az un. Nagy Magyarország uszító térképét [...] eltávolították onnan".[23] Helyükbe a szovjet katonai emlékmű, valamint a Lenin Intézet homlokzatára a vörös csillag és vörös lobogó került – Dolmányos szerint – az amerikai követség munkatársainak nagy bosszúságára.

Hiba volna azonban a Lenin Intézetet önmagában valamiféle „janicsárképzőnek" gondolni, ami számolatlanul bocsátotta ki magából a Rákosi-rezsimet feltétlenül kiszolgáló káderekét. Sok kiváló fiatal oktatója volt és sok hallgató ifjonti hévvel éppen az itt kapott tudással felvértezve ütött meg kritikus hangot és kérte számon a rendszeren elmélet és gyakorlat kettősségét.[24] Dolmányos visszaemlékezéseiben mindez az intézet oktatóinak és hallgatóinak eszmei megingásaként, a falak közé beszivárgó ellenzéki, reakciós szellemként csapódik le. A „tudatos szabotázs" részét képezte, szerinte, az orosz nyelv tanulásának elhanyagolása is. „A marxista tagozaton nyelvi elbizonytalanodás is bekövetkezett: sokan nem tanulták meg alaposan az orosz nyelvet és így nem tudták megfelelőképpen követni a szovjet professzorok előadásait."[25]

Dolmányos kicsit kívülálló volt az Intézetben, annak sem oktatói, sem hallgatói állományához nem tartozott. Mégis viszonylagos beágyazottságára enged következtetni, hogy – állítása szerint – 1954-ben őt kérték fel a Sztálin halálának egyéves évfordulója alkalmából rendezett megemlékezés előadójának. Visszaemlékezéseiben terjedelmes részt szentel az említett mozzanatnak. A szöveg itt is többrétegű, az elemzéshez tudni kell, hogy Dolmányos közel négy évtized távlatából, magát már minden bizonnyal sértett, méltánytalanul mellőzött embernek érezve konstruálja meg saját korábbi énjét. Az olvasó szeme előtt egy csökönyös sztálinista alakja bontakozik ki, aki a reakcióval és rágalmakkal szemben hivatott védelmezni Sztálin államférfiúi nagyságát és elévülhetetlen történelmi érdemeit. Megengedve ugyan, hogy azért eme hatalmas teljesítmény során előfordultak hibák is, minden élesebb kritikai hangot a „Sztálin-ócsárlás" kategóriájába sorol, amely – értelmezésében – a hitleri propaganda és a Horthy-korszak politikai ponyvairodalmának maradványa. Az 1990-es években született szövegrészben Nagy Imre és Lukács György is lényegesen több bírálatot kap Dolmányostól, mint a „zseniális grúz".[26]

Kandidátusi elővizsgáinak letételét követően Dolmányos 1955. január 1-étől az Eötvös Loránd Tudományegyetem (= ELTE) Bölcsészettudományi Kar Szovjetunió Története Tanszékére, majd a Kelet-Európa Történeti Tanszékre került adjunktusként. Vagyis visszatért oda, ahonnan pályája hallgatóként, majd gyakornokként elindult, s ahol majd évtizedek múlva véget fog érni. Ráadásul 1955–1956 folyamán a Szovjetunió Története Tanszék gya-

23 DIH Válaszúton, 31–32.

24 Licskó György: Az egykori Lenin Intézet és filozófia szakos diákjai az 1956-os forradalom időszakában. *Múltunk* (2010) 2. sz. 105–121. Az intézet diákjai aktívan részt vettek az egyetemisták műegyetemi nagygyűlésén, voltak, akik csatlakoztak a nemzetőrséghez, a kollégium épületében fegyvereket is tároltak.

25 DIH Válaszúton, 42.

26 Uo. 45–50.

korlatilag egyszemélyes tanszékként működött. Amint a tanszéki munkáról készített összefoglaló jelentésből kiderül, a szovjet A. N. Kitusin professzor és a mellette jórészt tolmácsként működő Popovics György távozása után Dolmányos István adjunktus maradt a tanszék egyetlen kinevezett oktatója, melléje még egy aspiráns volt beosztva. Nem véletlen, hogy az említett dokumentumban Dolmányos a „jobboldali elhajlás" elleni harc, a hallgatókkal való rendszeresebb foglalkozás szükségessége, a tananyag korszerűsítése mellett a legfontosabb teendőnek újabb tanszéki oktató(k) kinevezését jelölte meg, mivel tarthatatlan állapot, „hogy egy oktató kényszerül előadni a szovjet népek történetét az őskortól napjainkig".[27]

Dolmányos végül 1960 novemberében adta le és 1961 tavaszán védte meg kandidátusi értekezését. A bírálóbizottság elnöki tisztét Andics Erzsébet töltötte be, opponensei Hanák Péter és Mérei Gyula voltak. Mindkét bíráló megállapította, hogy Dolmányos munkája messzemenően meghaladja a kandidátusi értekezések színvonalát. Kifogásolták ugyanakkor a munka óriási, 800 oldalas terjedelmét, és ezzel összefüggésben azt, hogy a szerző sokszor felesleges részletességgel tárgyal az értekezés témájához szorosan nem kapcsolódó kérdéseket.

Dolmányost egyik opponenséhez, Hanák Péterhez ekkor már bonyolult viszony fűzte. A nyolc évvel idősebb Hanák az egyetemen tanára volt Dolmányosnak. A zsidó származású, munkaszolgálatot is megjárt Hanák tagja volt annak az „ifjútörököknek" is nevezett generációnak, amely az idősebbek (Andics Erzsébet, Nemes Dezső, Molnár Erik stb.) mögött aktívan kivette a részét a kommunista hatalomátvételben a történettudomány területén.[28] 1953-tól kezdve fokozatosan eltávolodott korábbi nézeteitől, az 1956-os forradalomban játszott szerepe miatt pedig egyetemi oktatói állásából eltávolították, ugyanakkor továbbra is az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa maradhatott. Dolmányos István kandidátusi védésére már e fordulatokat követően került sor. Az 1990-es években írt visszaemlékezéseiben Dolmányos az események utólagos ismeretében viszonyuk alakulásáról, a világról alkotott értékítéletük távolodásáról meglehetősen bizarr képet tár az olvasó elé. Egy Hanáktól 1954-ben kapott levél félmondatába kapaszkodik bele és e köré szövi konstrukcióját. Ebben Hanák azt írta neki – Dolmányos szavaival –: „Ne feledjem, hogy nemcsak történészország létezik!" Majd, mintha csak 1957-et írnának, kifejti, hogy a szélsőjobboldali reakció szellemi terrorja 1953-tól kezdve egy ellen-közélet létrehozásán munkálkodott, ami Hanákot is beszippantotta. Az ominózus félmondatból felhívást olvasott ki az ehhez az ellen-közélethez való csatlakozásra. Innentől kezdve sajnálta „barátját" és aggodalommal figyelte közszereplését, azt, hogy miként vált Hanák személyében is az 1956-os „ellenforradalom" áldozatává. Majd megfogalmazta maga és a reménybeli olvasók számára a megfellebbezhetetlen verdiktet: a szocialista közéleten kívül nincs élet, „bármiféle ellen-közélet csupán szakadékhoz vezethet".[29]

27 ELTEL 10. Történettudományi Kar. B. A Dékáni Hivatal iktatott iratai, 1956. 151–267. sz., 1955 évi iktatás nélküli iratok.

28 Romsics: *Clio bűvöletében,* 356–377.

29 DIH Válaszúton, 62.

Azt nem tudni, hogy a kandidátusi védés időpontjában az 1956-os történések és következményei milyen lenyomatot hagytak Hanák és Dolmányos viszonyán, mennyiben befolyásolták az opponensi véleményt. Tény, hogy Hanák Péter huszonegy oldalas véleményt készített az opusról, melyben a méltatás mellett bőséges teret szentelt – mégoly udvarias formába csomagolt – kritikai megjegyzéseinek is. „Ha úgy tesszük fel a kérdést: arányban áll-e a disszertáció új és lényeges mondanivalója a terjedelmével, akkor az újkori politikatörténet iránti minden rokonszenvünk ellenére sem tudunk egyértelmű igennel felelni." A munkát azonban minden hiányossága mellett „a dualizmus korával foglalkozó marxista politikatörténet eddig legalaposabb, legjelentősebb teljesítményének" nevezte, és T. Mérei Gyulával egyetemben a legmelegebben ajánlotta a kandidátusi fokozat odaítélését a szerzőnek, amit a bírálóbizottság egyhangúlag támogatott.[30] A kandidátusi fokozat megszerzésével Dolmányos István immár teljes jogú tagja lett a korabeli hazai történészszakma elitjének.

„Túlságosan önkritikus a Szovjetunió nevében"[31]

Dolmányos István 1968 nyarán kapott felkérést egy új, egykötetes, korszerű Szovjetunió története megírására, aminek annál nagyobb volt az aktualitása, mivel a magyarul hozzáférhető egyetlen kézikönyv még mindig az Anna Pankratova által összeállított háromkötetes összefoglalás volt 1950-ből. Az Magyar Szocialista Munkáspárt (= MSZMP) kiadója, a Kossuth Kiadó jól érezte meg az idők változását és nem véletlenül bízta meg azt a Dolmányos Istvánt a könyv elkészítésével, aki már hosszú idő óta tartott főkollégiumot az ELTE bölcsészkarán és jegyzetet is írt a témából – ráadásul egykori tanítványai szerint igen szakszerűen. Elmondásuk szerint kiváló előadó volt, akinek tömegesen látogatták az óráit, mert először beszélt nekik őszintén, az igényelt részletességgel a sztálini kor törvénysértéseiről.[32]

Nagyon is megfelelt tehát az általános reformhangulatnak ez a könyv, amelynek szerződését 1968. július 3-án írták alá. A szerző egy évvel ezt követően adta le kéziratát. A Kossuth Kiadó által az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága részére később készített igazoló jelentésből az világlik ki, hogy igen problémásan ment a kiadói munka.[33] A könyvet Arató Endre, a kiváló Kelet-Európa története kutató (akinek egyébként nem a Szovjetunió története volt a szakterülete) bírálta, majd decembertől februárig tartó szerkesztési folyamat vette kezdetét, amelynek során számos ponton korrigálásra kérték a szerzőt,

30 Hanák Péter opponensi véleménye. MTA KIK 876/1.

31 A cikk e része jelentős mértékben a Szvák Gyula – Farkas Ádám: „Túlságosan önkritikus a Szovjetunió nevében" [*Népszava* 2023. augusztus 27.] című íráson alapul.

32 Glatz Ferenc (később az MTA elnöke), Izsák Lajos (később az ELTE Történeti Intézetének igazgatója) és Szász Zoltán (később az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója) egymástól függetlenül idézték ezt fel Szvák Gyulának.

33 Jelentés Dolmányos István: A Szovjetunió története c. művéről (név nélkül). 1972. március 28. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Leváltára (= MNL OL) M-KS 288. f. 36. Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály, 1967–1988. 1972/24.

aki ezt rendre visszautasította. Tavasszal ezért újabb lektort bíztak meg Vass Henrik, a Párttörténeti Intézet igazgatója személyében. Végül úgy adták le a nyomdába a kéziratot szeptember elején, hogy számos helyen önkényesen belenyúltak a szövegbe[34] és a biztonság kedvéért a második tördelt lenyomatot Óvári Miklósnak, az MSZMP Központi Bizottság titkárnak is elküldték ellenőrzésre.[35]

Úgy tűnhetett, megérte az egyéves csúszás. Amikor a kötet végül 1971 őszén megjelent, akkor számos ismertetés, recenzió üdvözölte a magyar sajtóban.[36] A hazai történészszakma részéről mások mellett Ránki György a *Magyar Hírlap* hasábjain méltatta a magyar szerző tollából született első Szovjetunió-történetet, Dolmányos vállalkozásának újszerűségét, azt, hogy a mű egyszerre szól a tudományos közeghez és a szélesebb olvasóközönséghez. Különösen az orosz-szovjet történelem európai kontextusba ágyazása, a forradalom előzményeinek bemutatása, a szovjethatalom és a szovjet állam első, „hősi korszakának" ábrázolása voltak olyan mozzanatok a könyvben, melyek kivívták Ránki elismerését. Szaktörténészről lévén szó, Ránki bíráló megjegyzéseivel sem fukarkodik. Kifogásolja mindenekelőtt, hogy az 1920-as évek második felétől az addigi elemző, problémafelvető történészi attitűd megváltozik, leíró jellegűvé válik. A személyi kultusz bűneinek elítélésében a szöveg határozott és egyértelmű, adós marad ugyanakkor a jelenség okainak és következményeinek elemzésével. A gazdaságtörténeti részeknél pedig nem kellően kritikusan vizsgált számadatok, statisztikák halmozásával kívánja érzékeltetni a fejlődés léptékét. Összességében azonban Ránki annak a véleményének adott hangot, hogy a vállalt feladatot Dolmányosnál jobban senki nem tudta volna megoldani Magyarországon.[37] E. Fehér Pál néhány héttel korábban, 1971. november 7-én megjelent méltatása a *Népszabadság*ban talán még több elismerést és még kevesebb kritikai észrevételt tartalmaz. Utóbbiak elsősorban a szovjet kulturális élet ábrázolásmódjára vonatkoznak, E. Fehér a lap kulturális rovatának vezetője volt. „Tárgyias hangvétele, okos elemzései, hallatlan adatgazdagsága – mind-mind olyan erények, melyek művét hosszú ideig nélkülözhetetlen munkává emelik"– írja E. Fehér, aki igen tájékozott volt orosz-szovjet és más kelet-európai ügyekben, és már akkor vezető reformkommunista újságírónak számított.[38] Kevéssel fél évvel később aztán már magyarázkodó feljegyzést kellett írnia a *Népszabad-*

34 „... általánosítottuk és rövidítettük a Sztálin személye körül kialakult kultusz és törvénysértések értékelését. Így például az 1937–38-as perek eredetileg kb. 4 oldalt tettek ki, ezt kb. egynegyedére redukáltuk. Ugyanígy kihagytuk a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos, Sztálin hibájául felrótt törvénysértések döntő többségét, és a háború utáni törvénysértések felsorolásából is alig hagytunk meg valamit." Jelentés Dolmányos István: A Szovjetunió története c. művéről (név nélkül). 1972. március 28. MNL OL M-KS 288. f. 36. 1972/24.

35 Uo.

36 Még a *Magyar Rendőr* [1971. november 4. 14.] is hírt adott róla.

37 Ránki György: Első magyar nyelvű összefoglaló mű a Szovjetunió történetéről. *Magyar Hírlap* 1972. november 27.

38 E. Fehér Pál: Magyar könyv a Szovjetunió történetéről. Jegyzetek Dolmányos István munkájáról. *Népszabadság* 1971. november 7. 13.

*ság*ot *de facto* irányító Rényi Péternek,[39] majd 1972. április 11-én az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága elmarasztaló határozatot hoz a kötetről.[40]

Mi történt ez idő alatt? Annak ellenére, hogy a könyvet a legmagasabb ideológiai szinten hagyták jóvá, a Bizottság előkészítő anyagaiban található újabb keletű bírálatok már a hibákra tették a hangsúlyt. Lipkovics Károly, a Pártfőiskola tanszékvezető-helyettese szerint:

> „A könyvnek jobban kimunkált, markánsabban megírt, ideológiai és politikai szempontból is elfogadhatóbb részei főképpen az 1945 előtti periódusok ábrázolásában találhatók. A második világháború utáni szakaszok leírása mozaikszerű, vérszegény, helyenként pedig roppant gyönge [...] Csak a szocialista építés alapkoncepciójának, a politika alapképlete helyességének az elismerése talaján vethetők fel a hibák, hatalmi túlkapások és súlyos fogyatékosságok, amelyek a szóban forgó periódusban kialakultak és fokozatosan erősödtek [...] Dolmányos – bár utal a felbukkanó bonyodalmakra, s a vezetésben előforduló hibákra –, az 1959–1964-es években alkalmazott politikát minden részletében a XX. pártkongresszuson kialakított koncepció logikus folytatásának és alkotó továbbfejlesztésének tartja. Ennek a szakasznak a megítélésében a tények rovására gyakran érzelmi motívumok játszanak szerepet, s nem is derül ki világosan a könyvből, hogy 1964–1966-ban a Szovjetunióban miért volt szükség a politika több fontos részelemének a felújítására."[41]

Lipkovics Károly tehát lényegében a „hatalmi túlkapások" kontextualizálását és Hruscsov leváltásának okait hiányolja a kötetből.

Szabó Bálint, a *Párttörténeti Közlemények* felelős szerkesztője három fő probléma köré csoportosítja ellenvéleményét: a mensevikek nem kellően kritika alá vont szerepére, a személyi kultusz túlságos időbeli kiterjesztésére, a „jugoszláv-kérdés" – jugoszláv szempontból – kelleténél empatikusabb megközelítésére. És végül:

> „Értékelése után nehezen érthető meg, miért került sor Hruscsov leváltására, s miért kellett harcot hirdetni a szubjektivizmus ellen 1964 októberében, valamint miért vált újra szükségessé a vezetés kollektivitásának erősítése. Hruscsov leváltásának ismertetésénél a szerző távolról sem olyan 'objektív', mint a sztálini személyi kultusz elítélésekor."[42]

Ezeket a véleményeket azok után kérették be, hogy az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1972. március 14-én

39 Feljegyzés Rényi Péter elvtárs részére. 1972. március 18. MNL OL M-KS 288. f. 36. 1972/24.

40 Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1972. április 11-i üléséről. MNL OL M-KS 288. f. 41. Agitációs és Propaganda Bizottság (Társadalompolitikai Bizottság), 1962–1989. 179.

41 Lipkovits Károly: Megjegyzések Dolmányos István: „A Szovjetunió története" c. könyvéhez. 1972. március 26. MNL OL M-KS 288. f. 36. 1972/24.

42 Szabó Bálint feljegyzése Dolmányos István könyvéről. 1972. március 17. Uo.

„... megbízza a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályát, valamint a KB Agit. Prop. Osztályát, hogy vizsgálják meg: sérti-e politikai érdekeinket Dolmányos István: A Szovjetunió története c. munkája, és Varga János felelős kiadásában megjelentetett »Sorsforduló« c. dokumentumgyűjtemény. A vizsgálat eredményét a két osztály terjessze elő az Agit. Prop. Bizottság április 11-i ülésén."[43]

Minden ezek alapján a két érintett MSZMP-osztály 1972. április 6-i jelentésében ezt állapítja meg:

„A könyv valóban okot ad politikai kifogásokra is:
- Az 1905-ös forradalom bemutatásakor különösen a mensevikek értékelése hagy kívánnivalót, elsikkad a bolsevikok és mensevikek közötti különbség, a nézeteltérések forrása.
- Leginkább kifogásolható a személyi kultusz, Sztálin tevékenysége és a törvénysértések több helyen történő tárgyalása, részletező leírása.
- A jugoszláv kérdést a szerző egyoldalúan úgy állítja be, hogy a jugoszláv kommunisták az 1948-at követő években maximálisan alkalmazkodni igyekeztek országuk adottságaihoz, de ezt az SZKP akkori vezetése nem méltányolta megfelelően.
- A könyv értékelése alapján nehezen válik érthetővé, hogy miért került sor 1964 októberében Hruscsov leváltására, s miért kellett harcot hirdetni a szubjektivizmus ellen, miért vált újra aktuálissá a vezetés kollektivitásának erősítése."[44]

Az Agitációs és Propaganda Bizottság ezt követő, április 11-i ülése mindezt megismétli, majd a következő döntést hozza:

„Az Agit. Prop. Bizottság állást foglal amellett, hogy bátorítani kell a szocialista országok történetének hazai kutatását. Szükségesnek látja viszont, hogy az illetékes könyvkiadók, állami és társadalmi szervek konzultáljanak megfelelő külföldi partnerszerveikkel a szocialista országok és testvérpártok történetével kapcsolatos alapvető művek megjelentetése előtt. Gondoskodni kell arról, hogy a műről a 'Századok'-ban mértéktartó kritika jelenjék meg, amely méltatja az első ilyen jellegű kezdeményezést és utal a kötetben nem megoldott problémákra, illetve hibákra is. Az Agit. Prop. Bizottság a könyv betiltását nem tartja indokoltnak. A megjelent 10.000 példány lényegében elfogyott, a Kossuth Kiadó terjesztői hálózatában és raktárában található mintegy ezer példányt zárolják. Az Agit. Prop. Bizottság a könyv átdolgozott második kiadását egyelőre nem látja célszerűnek."[45]

43 Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1972. március 14-i üléséről. MNL OL M-KS 288. f. 41. 177.

44 Jelentés a „Sorsfordulók" és „A Szovjetunió története" című könyvekről. 1972. április 6. MNL OL M-KS 288. f. 36. 1972/24.

45 Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1972. április 11-i üléséről. MNL OL M-KS 288. f. 41. 179.

Ha a „párhuzamosan futó" „Sorsfordulók" című kötet ügyét nézzük,[46] amelynek szerkesztői pártfegyelmit kaptak és amelyet utólag betiltottak, Dolmányos István jól megúszta a következő formulával: „A Bizottság megállapította, hogy a könyvben a szerző a Szovjetunió történetének marxista igényű feldolgozását kívánta nyújtani, de néhány kérdésben vitatható és vitatandó álláspontot foglalt el."[47] Retorzió nem érte, a könyvét nem tiltották be, ami valljuk meg, különös is lett volna azok után, hogy Óvári Miklós engedélyezte azt. Arról nem is beszélve, hogy a szakma és a közönség részéről fogadtatása kifejezetten pozitív volt.

De mégis: miért fogyott el hirtelen körülötte a levegő? A titok nyitjára egy 1972. január 26-i névtelen „Feljegyzés" derít fényt, amire aztán a bizottsági határozat is utalt, ugyanabból az MSZMP-állagból. Idézzük ezt teljes terjedelmében:

> „Kádár elvtárs az újságírók tanácskozásán aláhúzta, hogy 1919-et nem helyes egyrészt-másrészt értékelni, nem helyes, ha a nagy történelmi jelentőségű eseményt az elkövetett hibák felsorolásával mutatják be. Üdvözlik ezt a nézetet és szeretnék, ha a Szovjetunió történelme értékelésénél is ilyen alapállással értékelnének, akik a SZU-ról írnak. Dolmányos mikroszkóppal szedte össze az elkövetett hibákat, amelyek különkülön igazak, de így bemutatva tendenciózus megközelítése a történelmi eseményeknek. Tudomásuk szerint a szerző nem konzultált szovjet történészekkel. Ha SZU-ban más országgal kapcsolatos anyag jelenik meg minden esetben felkeresik az adott ország illetékeseit és egyeztetik a kérdéseket. A könyv tartalmaz olyan részeket, amelyek a jelenlegi Központi Bizottság munkájának bírálata. Ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy ők, az SZKP minden alkalommal az adott ország pártjának határozatai alapján foglal állást. [Sic!] A Népszabadságban megjelent kritika nagyon feldicsérte a könyvet és a szerző módszerét, azt ugyanis, hogy nem mai szemmel, hanem az adott történelmi események tükrében az akkori idők szemüvegén keresztül vizsgálta a történteket. Ez a megállapítás nehezen lenne védhető. A kritikában hivatkoznak szovjet történészre, csak arról feledkeztek meg, hogy Veszelovszkijt éles kritika érte helytelen egyoldalú történetszemlélete miatt, s hogy nem a SZU-ban él, valahol Nyugaton ágál a SZU ellen."[48]

Az idézett jelentést a moszkvai nagykövetség juttatta el a Pártközponthoz és Leonyid Moszinnak, a Szovjetunió Kommunista Pártja (= SZKP) Külügyi Osztálya alosztályvezetőjének szavait tolmácsolja.[49] A magyar fél nem engedhette meg magának – különösen miután Brezsnyev februárban kioktatta Kádárt a magyar helyzetről –, hogy ignorálja a szov-

46 A két kötet párhuzamos sorsáról lásd Standeisky Éva: Berzenkedők és tabusértők. A magyar–szovjet kulturális viszony a hatvanas években. *Élet és Irodalom* 2003. december 19. 8–9.

47 Uo.

48 Feljegyzés Dolmányos István „A Szovjetunió története" című könyvéről. Moszin elvtárs a következő kritikát mondta. 1972. január 26. MNL OL M-KS 288. f. 41. 179.

49 MSZMP Központi Bizottsága Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztály. Agitációs és Propaganda Osztály. 1972. április 6. MNL OL M-KS 288. f. 36. 1972/24.

jet panaszt, annak minden képtelensége ellenére.[50] A „Nyugaton ágáló" Sztyepan Veszelovszkij akadémikus például, akire E. Fehér Pál jó érzékkel hivatkozott, ekkor már rég halott volt, korszakos műve 1963-ban posztumusz kiadásban jelent meg. Abszurd volt továbbá már akkor is tudományos berkekben az az elvárás, hogy minden, Szovjetunióval kapcsolatos kérdésben előzetesen konzultáljanak a szovjetekkel. Az azonban kétségkívül normává vált, hogy amit a szovjetek nem írnak le magukról, azt nem illik (szabad) másoknak sem bolygatniuk.

Az idők változtak. 1972-ben már nem szívesen olvasták a szovjet hivatalosságok például a következő sorokat országuk történetéről:

> „Sztálin, ahelyett, hogy megmaradt volna az elvi eszmecserénél, mérhetetlenül felnagyította a nézeteltéréseket, és semmivel sem indokolható módon, hatalmi szóval kívánta eldönteni a vitát. Személyi manőverekkel kísérletezett a jugoszláv párton belül, majd megszakította a normális állam- és pártközi kapcsolatokat. Az SZKP akkori vezetősége nem méltányolta megfelelően a jugoszláv kommunisták törekvését, amellyel maximálisan alkalmazkodni igyekeztek az országuk adottságaihoz. 1949-ben és 1950-ben, Sztálin nyomására, a Tájékoztató Iroda imperialista ügynököknek, kémeknek, sőt fasisztáknak nyilvánította a JKP vezetőségét, azt állítva, hogy Jugoszláviában megszűnt a szocializmus."[51]

De a saját, XXII. kongresszusuk túlságosan dicsőítő értékelése sem számított már politikailag korrektnek:

> „A XXII. kongresszus egész tevékenységét a forradalmi újítás hatotta át. Az alkotás szelleme győzedelmeskedett a konzervativizmus maradványai felett. A politikában vereséget szenvedett a személyi kultusz, a gazdasági életben a szubjektivizmus, a technikában a távlattalan rutinmunka, az elméletben a dogmatizmus, végül a propagandában a betűrágás."[52]

Mindez pedig azzal függött össze, hogy Brezsnyev éppen hogy nem Hruscsov folytatásaként tekintett magára. Mondhatnánk, Dolmányos István „egy brosúrával" lemaradt, amikor mintegy kritikát megfogalmazva, ekként értékelt: „Főleg az okozott problémát, hogy a felmentésről szóló közlemények nem utaltak Hruscsov érdemeire." Mentségére szolgált – a szó szoros értelmében –, hogy ezeket a kremlinológiai „finomságokat" láthatólag a magyar politika vezetői sem azonnal értették (vagy akarták érteni).

Az idő tájt – Dalos György szíves közlése szerint – a Kossuth Kiadó környékén terjedt egy városi legenda. Hogy tudniillik Aczél György azt találta mondani Sík Endre *Vihar a*

50 Kádár Brezsnyev meghívására 1972. február 11–14. között zavidovói vadászaton tartózkodott. Itt a szovjet pártfőtitkár „elvtársi hangnemben" fejtette ki tiltással egyenértékű „személyes véleményét" a magyar gazdaságban a reformok kapcsán tapasztalható nemkívánatos jelenségekről. Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza.* Bp., 2003. 238–243.

51 Dolmányos: *A Szovjetunió,* [I.] 423.

52 Uo. 466–467.

levelet című memoárja betiltása kapcsán: „túlságosan önkritikus volt a Szovjetunió nevében". És ugyan ezt nem hangoztatták Dolmányos István esetében, de a fentiek ismeretében neki sem volt más hibája.

A történet azonban abszurd fordulatot vett. Miközben a párt illetékes grémiumai hónapokig „szakértették" a szovjet történelmet, és a Kossuth Kiadó derék szerkesztői már előtte egy évig gyomlálták a könyvet ideológiailag és politikailag, aközben 1976-ban a Tankönyvkiadónál gond nélkül megjelenhetett Dolmányos István: *A Szovjetunió története. 1917–1966* című, 1970-es egyetemi jegyzetének változatlan utánnyomása. Egyebek mellett a következő szöveggel: „1936. augusztus 19–25-én zajlott le a következő, kész koncepcióból kiinduló, koholt vádak és »bizonyítékok« alapján lefolytatott politikai per, másképpen az első nagy nyilvános trockista–zinovjevista per (»a tizenhatok pere«)", amelyet még további 45 sorban részletezett Dolmányos István.[53] A Kossuth Kiadóban megjelent könyvben ebből a következő – és a szovjetek által így is sokallt – rész maradt: „1936–1937–1938-ban a volt trockista–zinovjevista–buharinista ellenzék tagjait bíróság elé állították és nagy részüket kivégezték."[54]

A Szovjetunió története körüli felhajtás nem hatott negatívan Dolmányos István pályájára. Semmilyen publikálási tilalom alá nem esett, még ugyanebben az 1972-es évben a Gondolat Kiadó megjelentette a *Finnország története* című kötetét, amely pozitív kritikákat kapott.[55] Más kérdés, hogy a rendszerváltás után Bereczki András finnugor-szakértő már úgy írt róla, hogy „a 20. század bemutatása az ideológiai megszorítások béklyóiban maradt".[56] S valóban, a 20. századi és különösen a finn–szovjet háborúról írt rész minden szovjet elvárásnak megfelelt volna.[57]

A Kossuth Kiadónak sem vette el a kedvét a néhány évvel azelőtti meghurcoltatás: az októberi forradalom hatvanadik évfordulójára szánt nagy szintézis megírására szintén Dolmányos István kapott megbízást. Az igaz, hogy a mű csak 1979-ben jelent meg. A késés látszólag megint megérte, mert a *Ragyogó Október* kétségkívül monumentális mű lett (688 oldal), ám inkább abban az értelemben, ahogyan Krausz Tamás találóan minősítette: „neobarokkos" összefoglalás[58]. Itt nemcsak az emelkedettségében is áporodottságot árasztó stílusról van szó, mint például az Utószó nyitó képzavarában:

> „Amikor tovazúgtak az orosz forradalmak, 1919 januárjában Szverdlov visszatekintett az elmúltakra. Az előző hónapok sokszor kápráztató kavargásából, abból, hogy ellenfeleik a demokrácia és a szocializmus jelszavaival törtek a valódi demokrácia, az iga-

53 Dolmányos István: *A Szovjetunió története.* II. *1917–1966. Egységes jegyzet.* Bp., 1976. 219–220.

54 Dolmányos: *A Szovjetunió,* [I.] 347.

55 Lásd pl. Niederhauser Emil recenzióját a könyvről. *Századok* 107 (1973) 1001–1004.

56 Bereczki András: A finn és az észt történelem kutatása Magyarországon. In: *125 éves a budapesti finnugor tanszék. Jubileumi kötet.* Szerk. Csepregi Márta – Domokos Péter. Bp., 1998. 127.

57 „A néhány hónapig tartó ún. téli háború (talvisota) a finn reakció részéről csak előjátéka volt a fasiszta koalícióval közösen melengetett nagyobb szovjetellenes hadjáratnak." Dolmányos István: *Finnország története.* Bp., 1972. 392.

58 Krausz Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció.* Napvilág, Bp., 2008. 80.

> zi szocializmus ellen. A forradalomban nincs annál fontosabb, mint hogy teljesen világosságot teremtsünk."

Még szerencse – írja már Dolmányos István – hogy „a marxizmus szellemiségével felfegyverzett történész meg tudja érteni az Októberi Forradalom hőseinek pozitív forradalmi átalakító küzdelmét, s ezért nem kerülhet olyan lelkiismereti konfliktusba, mint a nagy francia forradalom híres historikusa, Michelet".[59]

Az a nyelv, amelyen a szerző beszélt, már nem az 1970-es évek végének magyar történész nyelvezete volt. És nemcsak formailag, de tartalmilag sem volt az. Bárki más az akadémiai történetírásban óvakodott volna például a következő aktualizálásoktól:

> „Az utolsó másfél évtized folyamán a forradalom óta lezajlott előkészítő munka alapzatán *szinte minden esztendőben elveszett egy amerikai gazdasági rekord a szovjet fejlődés javára... közel az idő, amikor általában az Egyesült Államok teljesítményeinek megkettőzéséről értesülhetünk*."[60] [Kiemelés az eredetiben.]

Az is igaz azonban, hogy e kötet kapcsán már nem protestáltak a szovjetek.

A „megbicsaklás"

A fenti két könyv megjelenése közötti időben került sor Dolmányos István nagydoktori védésére, majd professzori kinevezésére.

Dolmányos István az 1960-as években kétségkívül elismert, népszerű szakembernek számított. Volt minisztériumi főelőadó, a *Népszabadság* munkatársa, a Műegyetem vendégoktatója másodállásban, 1967–1969 között a Magyar Történelmi Társulat titkári tisztségét is betöltötte. Számos szakcikke jelent meg, gyakran hívták ismeretterjesztő előadásokra, tudományos diskurzusokra, védésekre, még a Ki miben tudós? című kiemelkedő nézettségű TV-műsorban is „játékvezetőként" szerepelt.[61] Az 1970-es években mindez látszólag folytatódott, sőt, a fentiek tanúsága szerint még nagyobb tudományos magaslatokat hódított meg.

Kétségkívül ilyen magaslat volt nagydoktori értekezése, amelynek már benyújtása és megvédése sem volt azonban problémamentes és bizonyos szempontból kuriózumnak számított a hasonló eljárások történetében. Témája, *A századelő politikai történetének alapkérdései, különös tekintettel a koalíciós kormányra (1906–1910)* lényegében kandidátusi disszertációjának folytatása volt. Értekezését 1973-ban nyújtotta be, a nyilvános vitára 1975. május 12-én került sor.

Már az ütemezés kapcsán nézeteltérés támadt közte és leendő opponense, Hanák Péter között. Dolmányos tagja volt annak a szerzői kollektívának, amely a *Magyarország*

59 Dolmányos István: *Ragyogó Október. A Nagy Oroszországi Szocialista Forradalom története.* Bp., 1979. 635.
60 Uo. 630–631.
61 *Magyar Nemzet* 1972. február 11. 4.

története sorozat VII. (1890–1918) kötetén dolgozott. Dolmányos jelezte a főszerkesztő Hanáknak, hogy a rá eső, mintegy 120-150 oldalas rész megírását csak doktori disszertációjának befejezése és az opponensi vélemények elkészülte utánra tudja vállalni. Hanák ezzel szemben közölte, hogy a VII. kötet „országos érdekű vállalkozás", ezért mindenképpen ennek kell prioritást élveznie. Finom presszióként hozzátette, a kötet szerkesztői munkálatainak befejező szakaszában különben sem lenne ideje opponensi véleményt írnia Dolmányos terjedelmes munkájáról.[62]

Hanák és Dolmányos pengeváltása idővel kilépett a kettejük közötti levelezés keretei közül. 1975 januárjában az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága sürgetni kezdte Hanák Pétert az opponensi vélemény elkészítése ügyében. Előbb január végéig, majd február 15-éig adtak neki határidőt. A nagyobb nyomaték kedvéért hozzátették, amennyiben az opponensi vélemény a határidőre nem érkezne be, felfüggesztik illetménykiegészítése (tiszteletdíja) kifizetését.[63] Dolmányos is „offenzívába lendült". A Bizottsághoz címzett levelében arról panaszkodik, hogy még egyetlen véleményt sem kapott meg. „Ebből arra következtetek, hogy Hanák [sic! – se elvtárs titulus, se keresztnév feltüntetése] még késlekedik az utolsó opponensi véleménnyel."[64] A bizottság titkárához, Kulcsár Kálmánhoz írt válaszában Hanák elismerte, hogy a sürgetés „formálisan jogos", ugyanakkor hozzátette, a vélemény elkészítését objektív körülmények nehezítik. Az értekezés terjedelmén túl megint csak a Magyarország története VII. kötetének szerkesztési munkálatait hozta fel, melyek mielőbbi befejezésére őt akadémiai és párthatározat kötelezi. A késedelem egyik oka pedig az, hogy Dolmányos István még nem küldte vissza a javított kéziratot a kötethez: „Sajnos Dolmányos a kézirat benyújtását az opponensi vélemény leadásától teszi függővé, ami a legenyhébb szóval is »nyomás« a szerkesztőségre." Megígérte azonban, „minthogy a TMB ennyire sürgeti", minden erejével azon lesz, hogy a véleményt február végéig elkészítse.[65]

Az első probléma valóban a disszertáció terjedelméből adódott. Dolmányos irgalmatlan hosszú, háromezer oldalas, kilenc kötetből álló értekezést nyújtott be az MTA Tudományos Minősítő Bizottságához, amely azt csak azzal a feltétellel volt hajlandó további eljárásra bocsátani, ha azt mintegy nyolcszáz oldalra lerövidíti, vagy hasonló terjedelmű lényeges részt kiemel belőle. Végül a szerző belement abba a kompromisszumba, hogy az V. és a IX. kötet képezzék a bírálat és a vita tárgyát.[66]

Az ügy azonban ezzel korántsem jutott nyugvópontra. A terjedelemmel Dolmányos kétségtelenül túlfeszítette a húrt. Tézisei is a szokásos 20-25 oldal helyett 125 oldalasak voltak. A Történelemtudományi Szakbizottság az eset után egyenesen azt kezdeményezte, hogy találjanak módot a kandidátusi és doktori értekezések terjedelmének limitálására.[67]

A terjedelem mellett a másik kritikus pont Dolmányos vitakultúrájából, emberi habitusából adódott. Az opponensi vélemények összességében pozitívak voltak. Méltatták

62 DIH Hanák Péter levele Dolmányos Istvánhoz, 1973. június 29.
63 Kónya Albert [a TMB elnöke] levele Hanák Péterhez. 1975. január 28. MTA KIK 1191/2.
64 Dolmányos I. levele az MTA TMB részére. 1975. január 31. Uo.
65 Hanák Péter levele Kulcsár Kálmánhoz. 1975. február 10. Uo.
66 Kulcsár Kálmán [TMB titkár] és Dolmányos István levélváltása. 1974. június 27., július 1. DIH.
67 Állásfoglalás doktori értekezés további eljárásra való bocsátásáról. 1974. június. [N. n.] MTA KIK 1191/2.

a kutatómunka alaposságát, az értekezést a hazai marxista történetírás jelentős teljesítményének minősítették, szerzőjét pedig méltónak találták arra, hogy munkássága alapján elnyerje az akadémiai doktori fokozatot. Maga a diskurzus a korabeli marxista kánon keretein belül zajlott, a századelő politikusait, pártjait, társadalmi csoportjait a szerző és az opponensek is aszerint ítélték meg, hogy mennyire voltak „forradalmiak", „haladóak", „demokratikusak", vagy ellenkezőleg „reakciós", „burzsoá", „nacionalista", esetleg éppen „feudális" jellegűek.

Dolmányos azonban az építő jellegű kritika egyes elemeinek elfogadása helyett minden bíráló észrevételt ellene irányuló támadásnak vett, és válaszában ezeket igyekezett visszaverni. A bizottság tagjai közül többen felhívták Dolmányos figyelmét arra, hogy a kor politikusainak, pártjainak megítélésénél az adott kor viszonyait és lehetőségeit is figyelembe kell venni, nem csupán a munkásmozgalomnak a „nemzetközi síkon kitermelt magas mércéjével" kell mérnie a szereplőket; továbbá szakkérdésekről folytatott vitáknál a tényeknek kell elsőbbséget élvezniük az ideológiai-politikai konstrukciókkal szemben.[68] A jegyzőkönyv rögzítette az elnöklő Berend T. Iván kritikus szavait Dolmányos vitakultúrájáról: „túldimenzionáltan, túlméretezetten vitatkozott, nézeteket tételezett fel az opponenseknél, olyan álláspontokat, amelyek nem voltak a szövegben, vagy amelyek bizonyos pontatlan interpretációra épültek."[69] Dolmányos viszontválasza azonban ugyanolyan arrogáns, kioktató hangnemű volt, mint korábbi megnyilvánulásai. Különösen az egyébként távol lévő, véleményét írásban benyújtó Hanák Péter állt epésnek szánt megjegyzései kereszttüzében („...ha rövid a kardod, akkor told[d] meg citátumokkal és az állítások nem pontosságának az említésével...").[70]

Ezután állt elő az a fura helyzet, hogy a három opponensből kettő nem fogadta el Dolmányos válaszát, ugyanakkor a fokozat odaítélését továbbra is javasolták. A bírálóbizottsági titkos szavazás eredménye hat igen és egy nem lett.[71] Berend T. Iván külön levélben tájékoztatta a Tudományos Minősítő Bizottságot arról a körülményről, hogy „a jelölt viszontválaszát nem tartottuk a tudományos vita normáival összeegyeztethetőnek, s az egyébként értékes szakmai vitában disszonánsnak ítéltük".[72] Mindez önmagában nem veszélyeztette Dolmányos feljebb lépését a tudományos ranglétrán, jelezte viszont, hogy megítélése a hazai történészközegben, elsősorban stílusa, habitusa miatt meglehetősen ellentmondásos.

Hogy 1972 után mégis megbicsaklott valami, azt a személyes emlékeken kívül más is alátámasztja.[73] Igen beszédes például a tanszékvezetője, Perényi József professzor két

68 A tudományos vita jegyzőkönyve. Szabad György és Galántai József hozzászólása. MTA KIK 1191/2. 16–17., 23–24.

69 A tudományos vita jegyzőkönyve. Berend T. Iván elnöki hozzászólása. Uo. 26–27.

70 A tudományos vita jegyzőkönyve. Dolmányos István viszontválasza. Uo. 44.

71 A Történettudományi Szakbizottság állásfoglalása Dolmányos István doktori fokozata ügyében. Uo.

72 Berend T. Iván levele Kulcsár Kálmánhoz. 1975. május 16. Uo.

73 Szász Zoltán is szerzője volt annak a kollektív egyetemi tankönyvnek (*Magyarország története.* IV. *1849–1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora.* Szerk. Hanák Péter. Bp., 1972.), amelynek szerzői, így Dolmányos István is, megkapták a legmagasabb akadémiai elismerést, az Akadémiai Díjat 1973-ban. Ő mesélte el például, hogy a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében ünnepélyes külsőségek között átadott díjat Dolmányos István rövidnadrágban és rövidujjú ingben vette át a nagy májusi melegben.

minősítésének összevetése. Amíg 1960-ban egyértelműen kiállt kollégája mellett, addig jó másfél évtized múltán, 1977-ben a professzori előterjesztésben már a korabeli egyetemi emberek számára egyértelmű fenntartásokat jelzett a hivatalos nyelvezet és szakmai protokoll keretei között.[74] És Perényi professzornak nyilván nem az volt a szakmai problémája Dolmányos Istvánnal szemben, hogy ismételt felszólításai ellenére sem ürítette ki a statikailag veszélyessé vált szobájából az odahordott könyveit.[75] Éppenséggel igen megértő volt vele, hiszen Dolmányos István válása után évekig elnézte neki, hogy gyakran az egyetemi szobájában aludt és jobb híján ott helyezte el könyveit. Ez 1980-ban már odáig fajult, hogy a tanszékvezető nyugdíjba vonulása előtt nyíltan felveti professzortársa alkalmasságának kérdését.[76]

Nem tudhatjuk, hogy érkeztek-e hallgatói panaszok hozzá Dolmányos István ellen, erről semmilyen dokumentum nem árulkodik. (Hacsak nem magának a tanárnak a felsőbbséghez írt állandósult panaszai, hogy a hallgatók nem látogatják az óráit.) Árulkodó azonban Dolmányos István nézeteinek változása, amit a legplasztikusabban talán egy 1980-as kis recenziója világít meg.

Ezt írja például IV. Iván kapcsán a *Kritika* 1980-as évfolyamában a szovjet szerzők tollából Magyarországon akkor megjelent, *A Szovjetunió története* című műről készített ismertetésében:

> „A IV. Iván koráról írottak időszerű tanulsággal szolgálnak. Amikor a mű Rettegett Iván kormányzatának nagy éleslátásáról és okosságáról ír (118. l.) és ahogy Iván védekezve-támadását, a nevezetes opricsnyina politikát az ország jogos és eredményes külső védelmével is minden korábbi megfogalmazásnál szorosabb kapcsolatba hozza, tovább erősíti a szovjet történetírás több korábbi képviselőjének a lényeget illetően pozitív Iván-képét. Magas szinten csatlakozik I. Péter, Lomonoszov és Herzen Iván-igazolásához. Ennek a lényegében pozitív értékelésnek nálunk – bármily furcsa – még tisztázó funkciója van. Mert noha oktatásunk mindig is ebből az alapból indult ki, még a legutolsó évek publicisztikájában, emlékirat-irodalmában, sőt a történeti szakfolyóiratokban is jelen vannak egyoldalú negativista értékelések. Sajnálattal kell tapasztalnunk, hogy ezeknek az eszmefuttatása változatlanul rokon a Horthy-Magyarország második világháborús történeti propagandájáéval, amely szovjetellenes barbár harcuk közepette az állítólagos emberiességre hivatkozva próbált érdemben pálcát törni Rettegett Iván fölött. Azt is regisztrálnunk kell, hogy mindez időben és szellemben érintkezik a polgári történetírás mai álhumanista, szocializmusellenes akcióival, az egyoldalú Dracula-vita felszításával és az ehhez hasonló új oroszellenes élű kampányokkal.”[77]

74 Másolat a Keleteurópai Történeti Tanszék káderfejlesztési tervéből. 1960. december 5., „Előadói javaslat”. 1977. március 16. ELTEL VIII.I.033.b.

75 Szvák Gyula: A két tanszékvezető. 38_SzvakGyula_399-402.pdf. (A letöltés ideje: 2024. október 21.) 401–402.

76 Uo. 400.

77 Dolmányos István: Új összefoglalás a Szovjetunió történetéről. *Kritika* (1980) 11. sz. 33.

A szóban forgó könyvben a teljes idézet így hangzik:

> „Az egész országra kiterjedt a titkos nyomozás, egymást érték a kínzások, a tömeges kivégzések, a kegyvesztett bojárok birtokainak felégetése, vagyonuk elrablása, néha a büntető expedíciók feldúltak egész városokat és körzeteket, s kiirtották a lakosságot. A kortársak ezekben az években rettenetesnek és érthetetlennek látták a cárt. Hol saját kezűleg kínozza és végzi ki rettenetes gyötrelmek közepette a kegyvesztett bojárokat, hol lakomákat és féktelen orgiákat rendez, amelyeken nem ritka a nők megerőszakolása és meggyalázása, hol meg váratlanul szerzetesi csuhába öltözik, és térdre borulva esedezik bűnbocsánatért. Csak csodálkozni lehet azon, hogy ez a »kétarcú« viselkedés hogyan párosult Rettegett Iványban az állam kormányzásában tanúsított nagy éleslátással és »okossággal«."[78]

Dolmányos István tehát épp azt hamisította meg, azt „cenzúrázta ki" az új szovjet kötetből IV. Iván esetében, amit a Kossuth Kiadó tett az ő könyvével a sztálini terror kapcsán. A probléma tehát az volt, hogy Dolmányos István *A Szovjetunió története* című kötete kálváriája után visszatért a sztálinista beszédmódhoz és történetszemlélethez, amivel túlszárnyalta még a korabeli szovjet történetírást is. Ebben az 1970-es évek magyar egyetemi és közélete már nem volt partnere.

Katarzismentes végjáték

Az 1980-as években Dolmányos István felett több szempontból is elhaladt az idő. A „mindennek a mércéje a Szovjetunió", „mindenben a Szovjetuniónak van igaza"-féle megközelítésmód alakját egyre inkább anakronisztikussá tette a hazai történettudományban. A peresztrojka éveiben a Szovjetunió maga is jelentős változásokon ment keresztül, a glasznoszty egyik kulcsterülete pedig éppen a sztálini totalitárius időszak történéseivel kapcsolatos korábbi tabuk ledöntése volt.

Minden bizonnyal véletlen, hogy Dolmányos töredékesen fennmaradt levelezésében épp a Brezsnyev halálát követő 1983-as esztendőben szaporodtak meg „problémás ügyei". Óráinak látogatottságában komoly visszaesés mutatkozott, a hallgatók nem vették fel meghirdetett óráit. Ő e mögött egyértelműen politikai szempontokat sejtett, szinte az ellenség kezét látta a háttérben: „Ilyen helyzet csak az 1956-ban előállott átmeneti nehézségek idején fordult elő" – írta. A probléma megoldására adminisztratív intézkedéseket javasolt: a szigorlatozó hallgatók kötelező jellegű megosztását a két tanszék, a Kelet-Európa és az Egyetemes Történeti között, a hallgatói képviselet és a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség bölcsészkari alapszervezete vezetőinek berendelését az ügyben a Dékáni Hivatalba. Ettől várta, hogy a hozzá beosztott szigorlók majd „jól felfogott érdekükben" felveszik az óráit. Ötlete nem nyerte el sem a tanszékek, sem az egyetemi vezetés tetszé-

78 *A Szovjetunió története.* I–II. Szerk. R. S. Ganyelin et al. Bp.–Moszkva, 1980. I. (A legrégibb időktől a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig) 118.

sét. Utóbbi – teljes joggal – azt hangsúlyozta, hogy a tanórák látogatásának biztosítása belső tanszéki ügy, választható órák esetében pedig különben sem lehet kötelezni a hallgatót arra, hogy melyiket válassza. Dolmányos ezzel szemben egyenesen a magyar egyetemi oktatás nemzetközi presztízsét féltette attól, hogy a hallgatók nem veszik fel a Szovjetunió története című, választható kurzusát. Miután úgy látta, egyik fórumon sem kap kellő támogatást, egyenesen Köpeczi Béla művelődési miniszterhez fordult, sikertelenül.[79]

Ugyancsak tanulságos Rényi Péterrel, a *Népszabadság* főszerkesztő-helyettesével folytatott októberi levélváltása.[80] A levelekben érintett egyik kérdés Dolmányosnak az októberi forradalom évfordulójára az elméleti rovat részére írt cikke volt. Dolmányos úgy vélte, fel kell vennie a harcot a szovjet történelem bemutatása terén tapasztalható ideológiai fellazulás ellen, és ehhez a párt orgánumát látta a legmegfelelőbb fórumnak. A fellazulásra két cikket hozott fel példaként (a szerzők nevesítése nélkül). Az első a kremlinológus Kun Miklósnak még 1982-ben a *Kritika* novemberi számában megjelent ismertetése volt Zalka Miklós *Vörösök és fehérek* című könyvéről.[81] A másik, Dolmányos által kifogásolt cikk Krausz Tamás Adolf Joffe születésének századik évfordulója alkalmából írt megemlékezése volt a *Magyar Nemzet*ben.[82] A cikkben a Zinovjev, Kamenyev, Ordzsonikidze, Preobrazsenszkij, Buharin, Pjatnyickij névsor, megtoldva a Joffét Trockijhoz fűző barátság felemlítésével Dolmányosnál már-már az eretnekség határát súrolta: „vészesen terjed az október vezetőit szinte egyoldalúan az antileninista pártellenzék oldaláról ünneplő szemlélet". „Én ez ellen emeltem szót és fájlalnám, ha a Népszabadság semmiféle formában sem óhajtana ebben segíteni" – írta Rényinek.[83] A liberalizmussal egyáltalán nem vádolható Rényi a következő szavakkal zárkózott el írásának közlésétől: „Sztálin személyének megítélésénél [...] szigorúan tartjuk magunkat az SZKP gyakorlatához, amely Sztálin érdemeit sohasem méltatja úgy, hogy ne szólna hibáiról is."[84]

Az 1980-as évek második felére Dolmányos István egészsége jelentősen megromlott, ami munkaképességére, szellemi és fizikai állapotára is kihatással volt. Édesanyjával folytatott levelezéséből rekonstruálható, hogy az 1980-as évek elejétől jelentkeztek nála a cukorbetegség tünetei.[85] Bár anyja féltő gondoskodással adta neki az újabb és újabb tanácsokat, úgy tűnik, betegségét elhanyagolta, aminek idővel súlyos következményei lettek.

Az 1990-es évek elején a rendszerváltás, az egyetemi szférát is elérő változtatások kényszere és lehetősége, Dolmányos betegsége együttesen vezettek nyugdíjazásához. A dokumentumokból az látszik, hogy a kari és a tanszéki vezetést eltérő motivációk ve-

79 Dolmányos István levelei Diószegi Istvánhoz (1983. február 28.), Pölöskei Ferenc dékánhoz (1983. május 5., október 7.), Eörsi Gyula rektorhoz, Köpeczi Béla miniszterhez (1983. október 7.), illetve Szabó Kálmán rektorhelyettes levele Dolmányos Istvánhoz (1983. október 31.). DIH.

80 Rényi Péter levele Dolmányos Istvánhoz. 1983. október 10. DIH.

81 Kun Miklós: Zalka Miklós: Vörösök és fehérek. *Kritika* (1982) 9. sz. 31–33. A bírálatban Kun rámutatott a Zalka könyvében előforduló, Sztálin polgárháborús szerepével kapcsolatos tárgyi tévedésekre, valamint arra, hogy a szerző számos megállapítása nem megy túl az utólag kialakított Sztálin-legendárium elemeinek ismételgetésén.

82 Krausz Tamás: A nagy nemzedék diplomatája. Száz éve született A. A. Joffe. *Magyar Nemzet* 1983. október 23. 6.

83 Dolmányos István levéltervezete Rényi Péterhez. 1983. október 25. DIH.

84 Rényi Péter levele Dolmányos Istvánhoz. 1983. október 10. Uo.

85 Szabó Anna levelei Dolmányos Istvánhoz. 1982. február 14., április 25. Uo.

zérelték. Előbbi mindenekelőtt a kiadások csökkentését remélte a lépéstől és a nyugdíjba küldéssel együtt az álláshelyet is el akarta vonni. Utóbbi egy problémás, sokszor összeférhetetlen, betegsége miatt munkáját egyre inkább ellátni képtelen oktatótól kívánt megszabadulni, igényt tartva az álláshelyre.[86]

Az 1990-es évekre Dolmányos számára lényegében egyetlen közeg maradt, ahol tudományos és politikai aktivitását ki tudta fejteni, a maradékpártként tovább élő Magyar Szocialista Munkáspárt (1993-tól Munkáspárt). Ugyanígy a párt lapja, a *Szabadság* maradt az egyetlen fórum, ahol írásait leközölték. Itt viszont gyakorlatilag bármit megjelentettek tőle.

Ennek az aktivitásnak „esett áldozatul" például a medievista Font Márta is, akinek a 12–13. századi orosz–magyar politikai kapcsolatokról írt kandidátusi értekezését azért kritizálta, mert a szerző – véleménye szerint – nem ítéli el eléggé a magyar királyok oroszellenes agresszióit, amit a nemzetközi történetírás tárgyilagos képviselői, az „orosz és szovjet historikusok" megtettek. „Az oroszellenes hadjáratok mentegetésével a disszertáció a korábbi magyar közgondolkodás egészétől is előnytelenül különbözik."[87] Dolmányos ezúttal is elvetette sulykot: a dinasztikus hadjáratokat a marxi osztályharc, a progresszió és regresszió, valamint a „történelmi igazság" kategóriáival akarta leírni. Az értekezés, melynek opponensei a korabeli magyar medievisztika legjelentősebb képviselői, Bartha Antal, Kristó Gyula és Makk Ferenc voltak, százszázalékos minősítést kapott.

1992-ben nem várt helyről nem várt felkérés érkezett. Bencsik András, a jobboldali *Pesti Hírlap* főszerkesztője kérte Dolmányost, hogy a lap hasábjain a magyarországi polgárosodás kérdésében kibontakozott vita kapcsán fejtse ki nézeteit.[88] A professzor nem habozott, és tollat ragadott. Kéziratának utolsó része már egyértelműen a képzavaros fantazmagória világába tartozik:

> „A polgárosodás minden korban határozott orientációval rendelkezett. Századunkra végleg Oroszország vált a haladás legmodernebb irányzatának középpontjává. Ott zajlott le a legnagyobb társadalmi atomrobbanás. [...] korunkban minden út változatlanul Moszkvába vezet. Nem véletlen, hogy az egész emberiség lélegzetvisszafojtva figyeli, ami Oroszországban zajlik. A világtörténelem leghaladottabb és legnagyobb kohója orosz földön működik. A napfogyatkozás után, meggyőződésem, a tüzes bolygó még nagyobb fényt terít majd ránk. [...] A korszerű polgárosodás sikere attól függ, milyen világpolitikai orientációval keressük megvalósításának útját. Orosz betájolás nélkül az eredmény elképzelhetetlen. Az orosz emberek a legjobb letéteményesei a kortitoknak: a forradalmi szocializmusnak."[89]

Egy talajvesztett ember eszmefuttatásai ezek, akinek egyre gyorsuló ütemben lazul a kapcsolata a valósággal. Az írás, természetesen, nem kapott helyet a *Pesti Hírlap*ban.

86 Palotás Emil levele Hunyady György dékán részére. 1991. február 5. ELTEL VIII.I.008.b. 120/91.
87 *Szabadság* 1991. június 21. 3.
88 Bencsik András felkérőlevele. 1992. május 18. DIH.
89 Dolmányos István: Polgárosodás tőkével is, vagy a visszatőkésítés tévútja. [Kézirat, 1992.] Uo.

Dolmányos István 1993. augusztus 22-én hunyt el. Utolsó pillanatáig igyekezett dolgozni. Már vakon diktált a volt kollégáról-barátról, Litván Györgyről és Nagy Imréről is:

> „Mint fiatal és jóúszó ember a kisgyereket és édesanyját átsegítettem Luppa-szigetre, ahol Éva megmutatta Litvánék korábbi villáját [...] Az távol állt tőlem, hogy a villából messzemenő következtetéseket vonjak le, hiszen a kommunista mozgalom történetét ismerve tudtam, hogy sokan származásuk ellenére is híven szolgálják a munkásmozgalmat."

Dolmányos István tehát tolerálta Litván György származását, de azt már nem, hogy Nagy Imre híve lett. Őt közel negyven év elteltével is leplezetlen megvetéssel kezelte:

> „A kommunista párton belüli revizionista áramlat Nagy Imre kormányba történt távozása után mintegy munkanélkülivé vált. Több ideje maradt a szervezkedésre. Ez a periódus, amikor Nagy Imre elegánsan kiöltözve nagy sétákat tett a Váci utcában. Láttam, hogy valóságos udvartartást tömörített maga köré, és így peripatetikus módon szervezte a Belvárosban a revizionista mozgalmat. [...] Tekintetbe véve, hogy a pártszervezetekben annak idején Nagy Imrét elítélték, nekem felháborítónak tűnt, hogy csak úgy sétafikál a Belvárosban."[90]

Ezt Dolmányos István négy nappal halála előtt írta. Nincs okunk kételkedni abban, hogy komolyan gondolta.

Bár a kiadott gyászjelentés úgy fogalmazott, hogy „halálával a történettudomány pótolhatatlan oktató és kutató vezető egyéniségét veszítette el. [...] Szellemi hagyatékát megőrizzük és gondozzuk, igaz emberségét soha nem feledjük"; ez a kor- és pályatársak részéről sokkal inkább volt a kegyelet és részvét megnyilvánulása, mint komoly szándék.[91] Hiszen azt mégsem írhatták, hogy a magyar felsőoktatás és történetírás Don Quijote-szerű alakja ment el.

Szovjetebb a szovjeteknél

Dolmányos István annak a korosztálynak volt a tagja, amely a „fényes szellőkkel" jött, s amelynek az az osztályrész jutott, hogy fel- és leváltsa az 1945 előtt regnáló nemzedéket, olyan nagyságokat, mint Szekfű Gyula, Hóman Bálint, Domanovszky Sándor, Hajnal István, Mályusz Elemér, Váczy Péter, Makkai László, Benda Kálmán, akik ugyan szintén két különböző generációt képviseltek, de akik mindannyian az 1945 előtti időszakban váltak történészekké. A háború után szocializálódó és gyorsan teret nyerő, az 1920-as években született, új nemzedék – Hanák Péter, Spira György, Szűcs Jenő, Niederhauser Emil, Witt-

90 DIH Válaszúton, XXVIII, 7–9.

91 Dolmányos István gyászjelentése. Https://dspace.oszk.hu/bitstream/handle/20.500.12346/404576/4325706_00886_mormon.jpg?sequence=4&isAllowed=y. (Legutóbbi megtekintés: 2023. december 14.)

man Tibor, Arató Endre, Balogh Sándor, Szabad György, Székely György, Galántai József – már marxista ideológián nevelkedett, amely az 1950-es években nálunk is valójában a sztálinista történetszemléletet jelentette és durva dogmatizmust eredményezett a historiográfiában. Tehetséges történészekről lévén szó, 1956 után ettől hamar megszabadultak, s többségük a marxizmusnak egy „humanizáltabb" és szakszerűbb változatát képviselte, néhányan aztán a rendszerváltást követően teljesen megtagadták azt.

Az előző generációkat az 1945–1948-as rezsimváltozás lefejezte.[92] A Horthy-korszak emblematikus *Magyar történet*ének egyik szerzője (Szekfű Gyula) ugyan moszkvai nagykövet lett, a másik azonban (Hóman Bálint) a börtönben végezte, míg a többieket is megfosztották professzori állásaiktól. Az 1920-asok ugyan buzgón serénykedtek, de csak fokozatosan, az 1960–1970-es években lettek vezető történészek. Ketten futottak be ezt követően nagy karriert: az egykori buzgó sztálinista Hanák Péter a Central European University tanszékvezetőjeként a liberális értelmiség egyik ikonikus alakjává vált, a másik (kevésbé buzgó), Szabad György a nemzeti vonalat képviselve lett a demokratikus Magyarország első parlamenti elnöke. Az út mindegyiküknél a dogmatikus „marxizálástól" a marxista fogalomhasználatú professzionális történészségig vagy (az utóbb említett két esetben) azon túl vezetett.

Dolmányos István kivételes pályát futott be. Mondhatnánk, ő egyedüliként maradt meg nemzedékéből sztálinistának. De ez nem lenne (teljesen) igaz és pontos állítás. Az ő pályaíve a sztálinizmustól a sztálinizmusig, a hruscsovi desztalinizáció elfogadásán, majd megtagadásán keresztül húzódott. Az 1990-es évek elején írt visszaemlékezéseiben világosan hitet tesz az 1950-es évekbeli önmaga mellett, s még négy évvel Nagy Imre újratemetése után és négy nappal a saját halála előtt is vad Nagy Imre-ellenes kirohanásokra ragadtatja magát. A régi Oroszország kapcsán bő lére eresztett eszmefuttatásai is megmaradnak azon a színvonalon, amikor még a Lenin intézeti aspiránsvizsgáira, majd egyetemi előadásaira készült kezdő tanárként. Maga egyébként úgy pontosítja eszmei irányvonalát, hogy mindvégig hűséges volt az SZKP XX. kongresszusa szelleméhez.[93] Ez azonban csak az 1960-as évekbeli tevékenységére igaz, amikor reformtörténészként ő is leleplezte Sztálin és a sztálinizmus bűneit.

A Szovjetunió története című könyve 1972-es meghurcolása után már nem ragadtatja magát ilyen szélsőségekre. Még így is évekkel tovább volt „hruscsoviánus", mint kellett volna. Ő, aki mindig rigorózusan tartotta magát a szovjet párt elvi határozataihoz, nem érzékelte idejében, hogy Brezsnyevvel nemcsak a kommunizmus 1980-ra történő felépítése került le a napirendről, hanem a Sztálint a mauzóleumból kiebrudaló XXII. kongresszusi hevület is. Dolmányos István azonban tanult az esetből, s ezután sosem esett hasonló „hibába". Egyéni tragédiája, hogy nemcsak a magyar történetírás, de fokozatosan a szovjet is változáson ment át. Jól mutatta ezt például *A Szovjetunió története* című kétkötetes mű is, amely jelentősen különbözött a XX. kongresszus előtti felfogástól. Dolmányos István kész volt ezt a tényt negligálni és azt adni a szovjet szerzők szájába, amit ő – akár

92 A történetírás „gleichschaltolásáról" lásd Romsics: *Clio bűvöletében,* 359.; Gunst Péter: *A magyar történetírás története.* Debrecen, 1995. 187–194.

93 DIH Válaszúton, 49.

ellenükre is – ideológiailag helyesnek látott. A Szovjetunióban azonban ekkor már csak frazeológiában volt homogén a történetírás, riválisi koncepciók is léteztek, a keményvonalasok már csak a „legérzékenyebb" modern kori témákban őrizték meg pozícióikat. Dolmányos István éppen hozzájuk – valójában 1950-es évekbeli önmagához – igazodott és nem vett tudomást minderről. Ezzel mintegy karanténba zárta magát és lassacskán a magyar történetírás zárványává változott. Szovjetebb lett a szovjetnél.

Paradox módon Dolmányos valóságos helyét a magyar történetírásban nem is *A Szovjetunió története*vel kapcsolatos művei jelölik ki. Orosz vonatkozású írásait a 1970-es évektől kezdődően a mindent megszépíteni igyekvő, kritikátlan, hősies-harcias és a már a szovjetek által is meghaladott 1950-es évekbeli patetikus felfogás szolgai visszhangzása hatotta át.

A századelő magyar történetének tanulmányozásában – szovjet tárgyú munkáival ellentétben – azonban alapkutatásokat végzett és szintetizált nagy monográfiákban, amelyek nem szemléletük, hanem a bennük összegyűjtött adatmennyiség miatt kellő szakmai kritikával némi haszonnal ma is forgathatók. Kivételes munkabírású emberként aggályos alapossággal tárta fel mind a kandidátusi, mind pedig a nagydoktori disszertációjában kitűzött témáját. Utóbbit sosem ismerhettük meg a maga teljességében, hiszen a beadott kilenc kötetből csak két kötetet bírált el a védési bizottság. A nagy, végeredményben faktografikus munkát mindenki elismerte – a kritika akörül forgott, hogy Dolmányos István amennyiben értékelt, annyiban mindig a korabeli, általa progresszívnek tartott, sajátosan értelmezett baloldali nézőpontból, a korai marxista gárda osztályharcos szemlélete alapján tette azt.

Sok száz írást hagyott maga után. Már az 1974-es irodalomjegyzékében is 130 tudományos tétel szerepelt – a nagyszámú népszerűsítő, napilap-cikk mellett. Ezek jó része mára már historiográfiai kuriózummá vált, miközben a maga idejében például a sokat emlegetett *A Szovjetunió története* című jegyzetén nemzedékek nőttek fel. A berlini magyar író, Dalos György úgy emlékezett, hogy az 1960-as években a magyar diákok inkább az ő szövegéből készültek a Lomonoszov Egyetemen a történelemvizsgára, mint hogy a szovjet szakirodalomhoz nyúltak volna. Utolsó éveiben megtért a középkorhoz. Lefordította például a kijevi paterikont. Ám a medievisztikát is, nagybetegen is, a régi harcossággal, ellenvéleményt nem ismerve, avítt történetszemlélettel, anakronisztikus módon, már akkor is megmosolyogtató oroszimádó elfogultsággal művelte.

Szovjet aspiránsvezetői lehettek ifjúkorában ilyen delejes hatással rá? Élete végén is csodálattal vegyes tisztelettel emlékezik meg róluk. A. N. Kitusint, egykori tanszékvezetőjét például így látta:

> „... délceg tartásban Kitusin a pamlagon ült [...] székely ábrázathoz hasonlított, keményrajzolatú arcélével, különösen erős állkapcsával, mélyen redőzött bőrével. [...] Az új professzor már az első pillanatban jóságos ember benyomását keltette. Minden kimértség távol állt tőle. Természetes intelligenciája azonnal megmutatkozott."

Fjodorov felidézésekor ez a kép ugrik be neki:

„A nap még melegen sütött, úgy emlékszem, kiskabátban voltam. Fjodorov a leningrádiak szokása szerint könnyű felöltőben, ismerős szürke kalapjában állt már a vonat mellett. A szovjet maxim-filmek egészséges mosolyával köszöntött, amely láttatni engedte ép, erős fogait. [...] Felöltője zsebéből elővett egy dobozt. Amerikai szerkezetű, de modern szovjet formatervezésű piros töltőtollat húzott ki belőle, és ebből az alkalomból emlékként nekem ajándékozta azt. Írja meg vele a disszertációját – mondta."[94]

Visszaemlékezéseiben nem utal ugyanakkor arra, hogy őt a szovjetek felszabadították volna: sztálinizmusa tehát nem magyarázható olyan okokkal, mint például a kortárs és sokáig barát Hanák Péteré. Ténykérdés azonban, hogy baloldaliként szocializálódott, népi környezetből jött és ezt az elkötelezettséget végig megőrizte. Nemzeti elfogultsággal azonban nem lehetett vádolni, internacionalista volt – szovjet felsőbbségtudattal.

Karrierokokból később „sem igazult meg", végig hű maradt fiatalkori ideáljához, amelyet a történelem kihúzott alóla, de amit ő sosem volt hajlandó tudomásul venni. Soha nem vált iskolateremtő tudóssá, nem alakult ki körülötte olyan tanítványi kör, amely örökségét ápolta volna, mert az védhetetlen volt.

Önazonos, önpusztító, önsorsrontó történész volt.

94 DIH Válaszúton, 121–122.

CONTENTS

STUDIES

Péter Kovács Does He Who Changes his Country Change his Heart? Miklós Salgai in Venice **321**

Szabolcs Varga Serbs at the Hungarian Royal Court in the 15th–16th Centuries **359**

Erika Kiss – Noémi Viskolcz Who Owns the Princely Treasury? Property Dispute between Catherine of Brandenburg and George Rákóczi I. 1630–1636 **381**

Tamás Csik The Extension of Suffrage and the Position of the Masonic Lodges in the Months of the Hungarian Political Crisis of 1905–1906 **407**

Tamás Sárándi Public Administration and 'Zeitgeist' in Targu-Mures and Mures-Turda County Between 1940 and 1944 **421**

Andor László Eminent Politicians as Heirs of István Bocskai in the 19th–20th Centuries **445**

Attila Kolontári – Gyula Szvák To the Career of István Dolmányos **467**

E számunk szerzői

Csik Tamás, segédlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára ● Kiss Erika, művészettörténész, főmuzeológus, Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Tár ● Kolontári Attila, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala ● E. Kovács Péter, tudományos főmunkatárs, HUN-REN–Debreceni Egyetem Magyarország a középkori Európában Kutatócsoport ● László Andor, PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola ● Sárándi Tamás, muzeológus, Maros Megyei Múzeum ● Szvák Gyula, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet ● Varga Szabolcs, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály ● Viskolcz Noémi, egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Történettudományi Intézet

(HUN-REN BTK TTI = HUN-REN [Magyar Kutatási Hálózat] Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda
Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék
E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt
(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)
1053 Budapest, Magyar u. 40.
Telefon: +36-30-203-1769
E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

HUN REN | BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT **TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET**

Ára: 1200 Ft
Előfizetőknek: 1000 Ft

9 770040 963009 24003